

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192895

UNIVERSAL
LIBRARY

गोदू गोखले : सामाजिक कादंबरी :
पूर्वार्ध : : : : भार्गवराम विठ्ठल वरेरकर :

ऑगस्ट १९३२

किंमत १॥ रुपया

प्रकाशक :

न. रम. जोशी,
मौज ऑफिस,
मुंबई नं. ४.

या पुस्तकाचे सर्व हक्क मौज प्रिंटिंग ब्यूरोने राखून ठेवले आहेत. १

मुद्रक :

नरहर रामचंद्र जोशी
मौज प्रिंटिंग ब्यूरो,
खटाबवाडी, गिरगांव - मुं

गोदू गोखले

प्रकरण १ लें कैफियतीची सुरवात

तालुक्याच्या गांवांतील मामलेदाराचा दर्जा केवढा मोठा असतो, ह्याची कल्पना शहरच्या लोकांना होणार नाही. मामलेदार हणजे जवळ जवळ तालुक्याचा राजाच असतो. अधिकारी वर्गात तालुक्यातील अधिकारी हणजे एक मामलेदार आणि एक मुन्सफ. तालुक्यांतील लोक मुन्सफाबद्दल फार मोठा आदर बाळगतात, पण मामलेदाराला मात्र प्रत्येकजण थरकांप भीतो. तालुक्यापुरती पाहिली तर मामलेदारची शक्ती अमोघ असते. मुन्सफाला सुद्धा वेळीं प्रसंगीं मामलेदारापुढें मान वांकवावी लागते.

अशा तालुक्याच्या एका मामलेदाराची मी मुलगी. एवढा अमोघ अधिकार असणाऱ्या अधिकार्याच्या मुलांना गांवांतील लोक किती मान देतात, ह्याची कल्पना फक्त तालुक्यांतील लोकांनाच होईल. प्रत्यक्ष मामलेदारांना जरी कुणी भीत नसले, तरी त्यांच्या मुलांना सर्वजण वचकून असतात. त्यांतून तो मामलेदारच जर करडा अंमलदार असला, तर त्याचीं मुलें किती वेदरकार होऊं शकतात, ह्याची कल्पना अशा वापांच्या माझ्यासारख्या मुलीलाच करतां येईल.

चिपळूण तालुका हणजे रत्नागिरी जिल्ह्यांतील एक बराच मोठा तालुका आहे. लोकसंख्येच्या मानानें ह्या तालुक्याचा जिल्ह्यांत दुसरा नंबर आहे. समृद्धीच्या दृष्टीनें पाहिले तर त्या काळांत ह्या तालुका पहिल्या नंथरचा होता. तो दर्जा कदाचित् आज राहिला नसेल, पण व्यापाराची उतारपेठ ह्या नात्यानें कोंकणप्रांतीं चिपळूण तालुक्याला त्या वेळीं फारच महत्व होतें. घांटावरचा बहुतेक सगळा माल कुंमालीं घांटातून कन्हाडपाटणमार्गे चिपळूणांत येत असे आणि अजूनही येतो.

ज्या काळांत मी चिपळूण गांवीं होतें, त्या काळांत चिपळूणचें व्यापारी महत्त्व हळू हळू कमी होऊं लागलें होतें. कच्छ काठेवाडचा माल जलमार्गानें दामोळ खाडींतून चिपळूणास उतरून पूर्वीं जो घाटावर पाठविला जात असे, तो रेल्वेचें दळणवळण दक्षिण महाराष्ट्रांत वाढूं लागल्यापासून परभारें रेल्वेमार्गे मुंबईहून जाऊं लागला होता. मालाच्या वाहतुकीला जलमार्ग स्वर्चाच्या दृष्टीनें जरी फार फायद्याचा होता, तरी वान्याच्या शक्तीवर अवलंबून राहाणाऱ्या गलबतापेक्षां निश्चितपणें मुकाम गांठणारा रेल्वेचा मार्ग वाहतुकीच्या दृष्टीनें व्यापाऱ्यांना जास्त फायदेशीर वाढूं लागला होता.

चिपळूणच्या वखारी हळुहळू बंद पडत होत्या. कच्छकाठेवाडचे कोठिये चिपळूणच्या बंदरांत दिवसेंदिवस कमी प्रमाणांत येऊं लागले होते. तरीही गतवैभव्याच्या अभिमानाच्या जोरावर चिपळूणचे व्यापारी त्या काळांतही छाती पुढें करून चालत असत.

संध्याकाळच्या वेळीं माझे वडील मला बरोबर घेऊन ज्यावेळीं नदीकांठीं फिरावयास जात असत, त्या वेळीं रस्त्यावर असणाऱ्या वखारीतील माटिये व्यापारी गादीवरून खालीं उडी टाकून आह्वांला खडी ताजीम देण्यासाठीं सरसावत असत.

एकाद्या दिवशीं माझे वडीलही एकाद्या बड्या व्यापाऱ्याच्या वखारींत घटका दोन घटक पायधूळ झाडण्याची तसदी घेत असत. अशा वेळीं त्या व्यापाऱ्याला फार मोठा अभिमान वाटे. आम्हीं वखारींत बसलों, आणि त्यावेळीं केवढेही मोठें गिन्हाईक आलें, तरी त्या व्यापाऱ्यानें त्याला नुसत्या डोळ्यानेंच दरडावणी दाखवावी. तेवढ्यानें तो नच समजला, तर हळूच त्याच्या कानाशीं लागून त्यानें म्हणावें, कीं, “ रावसाहेब बसले आहेत, दिसत नाहीं का तुला ? ” गांवचें कोणतेंही गिन्हाईक एवढ्या दरडावणीनें थंडावत असे. पण परगांवचा एकादा आडमुठा घांटी व्यापारी जर फाजिल जिद्द करूं लागला, तर त्या व्यापाऱ्यानें म्हणावें कीं, “ जा, दुसऱ्या वखारींत जा. रावसाहेब बसले असतां तुझ्याशीं हुजत घालायला मला वेळ नाहीं. रावसाहेब इथं बसले आहेत हें सांगूनही ज्याला कळत नाहीं, त्याच्याशीं सौदा धाड्यांला नको. खुशाल दुसऱ्या वखारींत जा. ”

एवढ्यानेंही न ऐकण्याजोगें गिन्हाईक लोंचट असलें, तर त्याला घकी ज बाहेर घालवण्यांत येत असे.

जेव्हां जेव्हां मी बाबांबरोबर वखारींत जात असें, न्या वेळीं असा दा दुसरा प्रसंग घडला नाहीं, असें बहुधा होत नसे. माझ्या बाबांशीं तींतील लोकांची वर्तणूक अर्थातच फार अदयाची असे. त्यांत मला कांहीं धर्य वाटत नसे. गांवचे लोक घरीं आले, तर बाबांच्यासमोर खुर्चीवर सुद्धां नसत आणि खेडेगांवचा कुणी आला तर, खुर्चीवर बसण्याचें तर दूरच, पण नुसता सतरंजीवर सुद्धां बसत नसे. मग तो कितीही मोठा असेना, तेहि श्रीमंत असेना, त्याच्या गांवांतील लोक त्याला थरकाप मीणारे ले, तरी रावसाहेबांच्या घरीं आल्यावर तो खेडेगांवचा कर्दनकाळ स्वोत जी सोडून जमिनीवर एकाद्या कोपऱ्यांत बसत असे. ह्या गोष्टीचें जरी विशेष महत्त्व वाटे, तरीही व्यापाऱ्यांचें माझ्या बाबांशीं होत असलेलें पाहून माझ्या मनावर फार परिणाम होत असे.

शताखालचे नोकर वरिष्ठांना केव्हांही मान देणारच. गांवांतील लोकांनीं अधिकारी मामलेदाराचा दरारा बाळगला, तर त्यांतही कांहीं आश्चर्य नाहीं. गांवचीं माणसें बोलूनचालून बावळींच-कायदा म्हणतांच चूरमार होऊन मारीं-तींही अंमलदाराला घाबरलीं तर त्यांत कांहीं आश्चर्य नव्हतें. पण लेदारसाहेब नुसते खुर्चीवर येऊन बसले म्हणजे आलेलें गडगंज गिन्हा-देखील व्यापाऱ्यानें धुडकावून लावावें, ह्याचाच मला मोठ्या चमत्कार वाटे. आणि त्यामुळेच बाबांचें महत्त्व माझ्या मनांत पूर्णपणानें प्रतिबिंबित होत अशा मोठ्या शक्तिशाली बापाची मी मुलगी, ह्याची जाणीव मला रादीं होत असे.

भार्थींच आईबापांच्या फाजील लाडानें मी थोडीशी शैफारून भेलेली असें. एन कचेरींतील पटेवाले आणि कारकून माझी मजीं संपादन करण्यासाठीं भट्टाहास करोत असत, त्याचा माझ्या मनावर एक विलक्षण प्रकारचा गाम झाला होता. बाबांना खूप करण्यासाठीं माझ्या वेड्याविद्या चाळ्याचें ल हे लोक ज्या वेळीं कौतुक करीत, त्या वेळीं मला माझ्या महत्वाची व वाटत असल्याचें प्रत्यक्ष दिसून येई.

एके दिवशीं खुद्द कोतवालाच्या तोंडात मीं मडकाबिली. प्रत्यक्ष बाबांच्या समोर ही गोष्ट घडले. बाबांनीं तिचें कौतुक केलें. तोंडमर हंसून कोतवाल-साहेबांनींही बाबांच्या कौतुकाला साथ दिली. मी अधिकच शेफारसुन मेलें, आणि कोतवालसाहेबांच्या लांब मिशा जोरानें उपटल्या. डोळ्यांतून पाणी येऊं लागलें तरीही कोतवालसाहेब रडक्या तोंडानें गालमर हंसत होते.

त्या वेळीं बाबांनींही मला दटाविलें नाहीं आणि कोतवालसाहेबांनींही आपली नाराजी दाखवली नाहीं. बाबांचें कौतुक कांहींच नव्हे, इतकें माझे मलाच कौतुक वाटूं लागलें.

त्या दिवसापासून माझ्या ब्रात्यपणाची कमाल इळूहळू चढतच जाऊं लागली. माझे वय त्या वेळीं आठ वर्षांचें होतें. पण वाटेल तेवढ्या मोट्या माणसाचा वाटेल तसा अपमान करण्यास मला कधींच संकोच वाटला नाहीं.

माझ्या ब्रात्यपणाला बाबांचा पुरा पाठिवा असे. पण माझी आई मात्र माझ्या वर्तनावर नाराज होत असावी, असें माझ्या बालबुद्धीला वाटत असे. तिनें मला कधींच दटावलें नाहीं. मार देण्याचें तर दूरच राहो, पण ती कधीं रागाच्या शब्दानें सुद्धां मला बोलली नाहीं. तरीही मला वाटत असे, कीं माझे वर्तन माझ्या आईला आवडत नाहीं. मी कितीही ब्रात्यपणा करीत असलें आणि आई समोर आली, तर एका क्षणांत मी विरघळून जात असें. माझी मलाच लाज वाटे. तसें कां व्हावें ह्याचा मला उलगडा होत नसे खरा, पण समोर आई आली आणि मीं ब्रात्यपणा चालू ठेवला असें कधींही होत नसे.

आठ वर्षांच्या वेळेपासून माझी कथा मी सागत आहें खरी, पण त्यापूर्वींच्या गोष्टी माझ्या ध्यानांत नाहींत असें नाहीं. पण त्यांत कांहीं वैशिष्ट्य नव्हतें. चिपळूणला यायच्या पूर्वीं बाबा वेळगाव जिल्ह्यांत कलेक्टरचे हेडक्वार्टर होते. त्या वेळचा त्यांचा पगार जवळजवळ मामलेदाराच्या पगाराइतकाच होता—दर्जाही कांहीं अगदींच सामान्य नव्हता—पण ती मामलेदारी नव्हती. कलेक्टर ऑफिसांतील पटेवाल्यापैकीं एकादा पटेवाला आमच्या घरीं दिवसांतून कांहीं वेळ येत असे, पण तो 'आमचा' पटेवाला नव्हता. हातीं अधिकार होता, पण तो दुय्यम प्रतीचा होता. लोक घरीं येत अमत, पण ते बहुतेक बरोबरोच्या नात्यानें वागत असत. त्यामुळें अधिकाराच्या जाणिवेनें येणारा बेफामपणा बाबांच्या ठायीं आला नव्हता. अर्थातच त्याची झळ मलाही लागली नव्हती.

इतर चार कुटुंबांतील साधारण सुखवस्तु गृहस्थ व्यक्ती दजनिं रहात असत, त्याच दजनिं माझे बाबाही रहात होते. त्यामुळे शेजारपात्रारच्या कुटुंबांतील मुलांपेक्षा माझ्या वृत्तीतही कांहीं फरक झाला नव्हता.

म्हणूनच मी म्हटलें, की त्या पूर्वीचा इतिहास फारसा महत्त्वाचा नव्हता. सुखवस्तु कुटुंबांतील इतर चार मुलांची जी हालहवाल, तीच माझी. सकाळीं उठायचें, शाळेंत जायचें, जोडीला दंगेखोर मुलें असलीं तर झळेंतही थोडी गडबड करायची, शांत मुलें असलीं तर त्यांच्यासारखेंच शांत रहायचें, दहा वाजतां घरीं यायचें, जेवण झाल्यावर जरा इकडे तिकडे बागडायचें, पुन्हां दोन वाजतां शाळेंत जायचें, सहा वाजतां घरीं यायचें, पुन्हां थोडें शेजारच्या मुलांशीं खेळायचें आणि रात्रीं जेवण झाल्यावर झोपी जायचें. यापेक्षां माझ्या नित्यक्रमांत फारसा फरक नसे. रविवारच्या दिवशीं जेवढा कांहीं उनाडपणा करतां येईल, तेवढाच काय तो फरक.

माझ्या बालपणांत बावांचाही आयुष्यक्रम माझ्याइतकाच आसल्यासारखा असे. वर्षाचे आठ महिने त्यांना कलेक्टरच्या स्वारींत हिंडावें लागे, आणि ज्या वेळीं ते घरीं असत, त्यावेळीं त्यांना कामाचा इतका बोजा असे, कीं मला घटकाभर मांडीवर घ्यायलाही त्यांना फुरसत नसे. त्या काळांत बावांचा आणि माझा फारसा जिव्हाळ्याचा परिचय नव्हता म्हटलें तरीही चालेल. माझी फुणफुण असायची ती केवळ आईमोंवतीं. पण आईचा स्वभाव इतका शांत असे, कीं माझ्या त्या फुणफुणीनें ती कधींही सतावून घेई नाहीं.

माझ्या आठवणीपासून माझा स्वभावच मोठा हट्टी. शक्य तेवढें करून दुसऱ्याला कसा त्रास द्यावा आणि कसे सतावून सोडावें, ह्याचेच विचार माझ्या डोक्यांत चालत असत. बाबा घरीं बवचित्तच असत. पण आईच्या मनावर माझ्या ब्रात्यपणाचा कांहींच परिणाम होत नसल्यामुळे मी मोठी नाराज असें. शेजारची मुलें माझ्या चाळ्यामुळे सतावून जात असत. शाळेंत एकट्या माझ्यामुळे वर्गाच्या मास्तरांना तोंड चालवावें लागत असे. घरीं येणाऱ्या पाहुण्यांच्या कांहीं ना कांहीं तरी खोळ्या केल्यामुळे त्यांच्या हातचाही बवचित्त प्रसाद मिळत असे. पण मी कशीही वागलें, तरी आई माझ्यावर कधींच चिडून जात नसे.

दादा माझ्यापेक्षा चार वर्षांनी मोठा. त्याला पदोपदी आईने रागे भरावे, पण मला कधीच काही बोलू नये, ह्याचं दादाला मुद्दां वैषम्य वाटत असे. एकदा दिवशी आई रागावली, तर त्याने म्हणावं कां, “गोदीनें कितीही दंगा केलेल्य तुला चालतो, पण माझं जरासं कुठं चुकलं, तर मला फाडफाड बोलतेस. असं मी काय केलं आहे ?”

“आज तुला तें कळायचं नाही. पोरीची, जात थोड्या वर्षांनी सासरीं जाईल, मायेच्या घराला पारखी होईल, पण तुझ तसं नाही. तुला इथं रहायचं आहे, अम्यास करायचं आहे, पुढं आमची सेवा करायची आहे. ह्याच घरीं तुला रहायचं आहे, आमच्या बरोबरच रहायचं आहे. आम्ही कशीं वागतो हें तुला कळलं पाहिजे. आमच्याशीं कसं वागायचं हेंही तुला कळलं पाहिजे. तरच हा जोडीचा संसार साजरा होईल. गोदीचं काय, उद्यां सासरीं जाईल, तेव्हां तिथं कसं वाग्नयचं ते आपोआप शिकेल. आज आम्ही तिला एक वळण लावलं, आणि उद्यां तिच्या सासरचं वळण मळतंच असलं, तर तिचा संसार सुखाचा व्हायचा नाही. म्हणून तिला मी आज बोलत नाहीं.” असे आईने उत्तर द्यावं.

मी त्या वेळीं लहान होतं स्वरी, पण आईच्या तोंडचा प्रत्येक शब्द अगदी मनाशी टिपून ठेवीत असें. त्या प्रत्येक शब्दाचा माझ्या मनावर फार परिणाम होत असे. आधीच माझी आई फार मितमाषणी होती. आणि त्यातून माझ्या बाबतीत तर ती बहुधा कधी बोलतच नसे. दादाला मुद्दां बोलायचं, तैदी वारंवार नसे. त्यामुळं ती केव्हांही काही बोलली, तरी त्याचा ठसा माझ्या मनावर कायम रहात असे.

दादाला जरी ती फारशी बोलत नसे, तरी ज्या वेळीं बोले, त्या वेळीं दादा चिडून जात असे. त्याचा स्वभावच मोठा चिडखोर होता. मुलगी असूनही माझे कोडकौतुक होतं आणि त्याला वारंवार बोलणीं ऐकावीं लागतात, ह्याचा त्याच्या मनावर उलय परिणाम होत असे. त्यानें माझ्याशीं जरी दावा धरला नाही, तरी माझ्याशीं तो कधीच मोकळा झाला नाही. त्याला माझा मत्सर वाटत नसे, पण परकेपणाची भावना मात्र त्याच्या मनात दिवसें दिवस वाढत जात होती. शेजारच्या इतर मुलांशीं तो मिसळत असे, खरा, पण

माझ्याशी तितकाच फटकून वागत असे. ह्या गोष्टीचा माझ्या मनावरही उल्टा परिणाम होत होता.

आधीच माझा स्वभाव थोडा हट्टी-थोडा चढेल-त्यांतून आईची फूस-बाबांचे दुर्लक्ष आणि दादाचा परकेपणा, ह्या सर्व गोष्टीमुळे मी एक प्रकारे मरल्या घरांत एकलकोंडी झाले होते. शेजारच्या मुलांशी मी मोकळ्या मनाने बोलत असं, पण घरां येतांच माझा एकलकोंडेपणा जागा होई. आई मला प्रेमाने वागवीत असे खरी, पण तिच्या गंभीरपणामुळे अंतःकरण मोकळे करून तिच्याशी बोलवे असे मला कधीच वाटले नाही. आईच्या वद्दल मला आदर होता, पण प्रेम नव्हते. जिवाळ्याचा ओलावा नव्हता. तसळ जिवाळ्याचा ओलावा हृदयांत उत्पन्न व्हावा आणि तिथल्या तिथेच सुकून जावा, अशी माझी बाळपणची अवस्था होती.

चिपळूणला येतांच ही वृत्ति बदलली. चौहिकडून पदोपदीं माझे कोडकौतुक होऊं लागले, बाबांनीही त्याला मर दिली, आईने कधीं विरोध केल्ले नाही आणि शाळेच्या अभ्यासामुळे दादाचा सहवास दुरावला गेला. अंतःकरणांत जो जिवाळ्याचा ओलावा बालपणीं उत्पन्न होत असतो, त्याचा झराच ह्या परिस्थितीमुळे दिवसेंदिवस आटत चालला. बालपणांतच मला मोठेपणाची जाणीव होऊं लागली. कुणालाही मी कांहीं बोललें तर त्याचे कौतुक होऊं लागल्यामुळे मी बोलवे तेंच खरें असें मला वाटूं लागलें. आत्म-विश्वासाची फाजील जाणीव झाल्यामुळे माझ्या बोलण्यालाही ताळतंत्र राहिले नव्हतें. कुठें बोलवे, काय बोलवे, आणि कुणाशीं कसें बोलवे, याचा मी कधींच विचार केला नाही. वाटेल त्या विषयांत मी तोंड घालीत असें. सरकारी कामाच्या गोष्टी जरी कुणी बोलत असले, तरीही त्यांत मी आपलें मत ठोकून देत असें. माझी बुद्धि तीव्र होती. शब्दांची आठवण मला चांगली रहात असे, ह्याचा फायदा मी पदोपदीं घेत असें.

लहानपणापासून मला वाचनाचाही नाद फार. दादाच्या परकी वृत्तीमुळे घरां मला कसलाच विरंगुळा नव्हता. साधारण वाचतां बेऊं लगल्यापासून मो वर्तमानपत्रें वाचावयास सुरुवात केली. मला त्यांतील विषय कळत नसे, पण शब्द ध्यानांत रहात असत. दररोजच्या संभाषणांत केवळ एकादा शब्द

सांपडतांच त्याचा अर्थ मी तेव्हांच विचारून घेत असं आणि तेवढाच गांठीला बांधू ठेवीं असं. केव्हां कुठें बोलण्याचा प्रसंग आला, म्हणजे असले सांठ्याचे शब्द वापरून पहाण्याची मला खोड लागली होती. त्या खोडीमुळेच माझी तारीफ होऊं लागली. हळूहळू शब्दांप्रमाणेच विषयांतही माझे डोकें जाऊं लागलें. वर्तमानपत्रांतील विषयांची चर्चा आमच्या घरीं रोज चालत असे. ह्या चर्चेच्या अग्रस्थानीं माझ्या बाबांप्रमाणेच तिथले मुन्सफही असत. त्याचप्रमाणे कांहीं वयोवृद्ध वकीलही असत. पहिल्या पहिल्यानें ही चर्चा मी मुकाट्यानें ऐकून घेत असं. ती ऐकून घेतलेली चर्चा मनांत सांठवून ठेवावी आणि दुसऱ्या वेळीं वर्तमानपत्रांत वाचलेल्या विषयाशीं त्याचा पडताळा पहावा, हा माझा बहुतेक नित्यक्रमच होता.

आमच्या घरीं जितका वर्तमानपत्रे व मासिक पुस्तके येत असत, तितकीं एखाद्या लायब्ररींतही येत नसतील. इंग्रजी पुस्तकांचा आणि पत्रांचा मला कांहीं उपयोग होत नव्हता. पण घरीं आलेलें एकही मराठी वर्तमानपत्र किंवा पुस्तक वाचल्याशिवाय मी मोकळें जाऊं दिलें नाहीं.

अभ्यासाच्या पलीकडे दुसरें काहींही वाचण्याची आवड दादाला नसल्यामुळे माझ्या वाचनांत कसलाच अडथळा आला नाहीं. मी आठवणीची घड होतें खरी, पण वर्तमानपत्रें वाचण्यांत चांगल्या मोठ्या माणसांपेक्षांही पटाईत होतें. शाळेंत त्या वेळीं मी दुसरींतून तिसरींत गेलें होतें पण वाचनाच्या बाबतींत मी सहावींतल्या मुलांनाही मागे टाकलें असतें.

वाचनाच्या माझ्या ह्या आवडीचे बाबाही कौतुक करीत असत. कुणी पाहुणा आला, कीं त्याच्यासमोर माझ्याकडून सुदाम कांहींतरी वाचून घ्यावें, स्वतः तारीफ करावी, आणि दुसऱ्यानें केलेली तारीफ उणी झाल्याचें त्याला मासवावें, असा त्यांचा नित्यक्रम हांता. पुढें पुढें तर त्यांनीं स्वतः वर्तमानपत्रें वाचावयाचें सोडून दिलें. आलेलें वर्तमानपत्र त्यांना मीच वाचून दाखवूं लागलें. ऐकणारा कुणी जवळ असला, तर मधून मधून वाचित असलेल्या विषयावर ते चर्चाही करीत असत. ती चर्चा मी लक्षपूर्वक ऐकत असं.

ह्या सर्व परिस्थितीचा माझ्या बुद्धीवर परिणाम होऊं लागला. कुणीही मोठी माणसं बोलूं लागली, तर मध्येच तोंड घालून मी त्यांच्या चर्चेत भाग

वेऊं लगले. रावसाहेबांची मुलगी असल्यामुळे मला कुणी त्यांच्यासमोर टाकून बोलत नसे. पण “ रावसाहेबांनी मुलीला फार चढवून ठेविली आहे ” असे उद्गार लहान मोठ्या सर्व दर्जांच्या माणसांकडून निघत असलेले मला वारं-वार आजुबाजूने ऐकू येऊं लागले.

लोक मला नावे ठेवतात हे मला कळून आले खरे, पण बाबांच्यासमोर तेच लोक माझी तारीफ करीत असल्यामुळे त्यांचे खरे मत कोणते, ह्याचा माझ्या बालबुद्धीला अंदाज होईना. बाबांच्या समोर लोक जे बोलतात तेच खरे आणि मागे बोलतात ते सर्व खोटे, असाच माझा समज होऊं लागला होता.

ह्या समजामुळे मी दिवसेंदिवस चढेल होऊं लागले. माषणांत मी फार मोठमोठे शब्द वापरीत असल्यामुळे माझे सर्वांकडून जे कौतुक होत असे, त्याची हा चढेलपणा वाढविण्यास एक प्रकारे जोड मिळाली. मला असे वाटे, कीं एवढ्या मोठ्या बाबांच्यासमोर लोक कसे खोटे बोलतील ? बाबांच्या नजरेआड मला जीं नावे ठेविलीं जात होतीं, तीं बुद्धिपुरस्सर माझा पाणउतारा करण्याकरितां होतीं, असाच माझा समज होऊं लागला.

लोकांनीं माझी स्तुती करावी आणि दादाल शिळपट म्हणावे, ह्याचाही तो चढेलपणा अधिकाधिक वाढविण्यास उपयोग होत होता. मी फार हुषार आहे, माझ्यापेक्षां वयाने चार वर्षे वडील असलेल्या दादापेक्षांही हुषार आहे, असे रावसाहेब असलेल्या माझ्या बाबांसमोर जमणाऱ्या लोकांनीं म्हटल्यामुळे ‘ मी कुणी तरी आहे ’ असे मला वाटू लागले.

तीच माझी वृत्ति बाणली. आणि ह्या प्रौढ वयांतही ‘ ती कुणी तरी आहे ’ ह्या ब्रम्हवाक्याची अजूनही मला विस्मृति होत नाहीं. माझ्या पुढील आयुष्याचे धागे ज्या निरनिराळ्या प्रसंगानीं विणले गेले, त्यांच्या पार्श्वभागे ह्याच त्रीदवाक्याची प्रभावळ कशा उठावण देत राहिली आहे, याचा पदोपदी मला प्रत्यय येत होता.

प्रकरण २ रे

तेल्याच्या घाण्यावर

माझ्या आईची वृत्ति फार धार्मिकपणाची होती. ज्या ज्या गांवांनी आझी गेली, त्या त्या गांवांनी तिच्या धर्मनिष्ठतेबद्दल सर्वत्र ख्याति होत असल्याचेच ऐकू येत असे. भिक्षुकवर्गात तिला फार मान्यता असे. पुरोहित असो किंवा पुराणिक असो, त्याने तिची तारीफ केली नाही, असे कधी झालेच नाही.

झणजे बाबांचा स्वभाव अधार्मिक होता असे मुळीच नाही. बाबांच्या धर्मनिष्ठतेचीही मटांभिक्षुकांत ख्याती होती खरी, पण ती तोंडदेखली होती. किंबहुना आईच्या धर्मनिष्ठतेच्या ख्यातीचा नवरा या नात्याने त्यांना फायदा मिळे, येवढेच. कोणत्याही विशेष धर्मकृत्यांत ते प्रत्यक्षपणे भाग घेत नसत. आईच्या करवीं होत असलेलीं व्रतवैकल्ये करतांना ती सदळ हातानें जो खर्च करीत असे, त्याला बाबांची पूर्ण संमति असे. मामलेदार या नात्याने गांवांत त्यांची जी प्रसिद्धी होती, तिला आईच्या ह्या धार्मिकतेमुळे एक प्रकारे सात्विक जोड मिळत असे.

तालुक्याचा एक करडा अंमलदार झणून बाबांचा फार दरारा होता. तितकीच धार्मिकतेची मायमाउली झणून आईची ख्याति होती. कुणीही संकटांत असले आणि बाबांकडून त्याचे काही काम हो याजोगे असले, तर त्याने बेळून बाईसाहेबांचे पाय धरावे, की त्याचे संकट हटकून दूर होत असे. ते कोणत्या विशेष प्रकारच्या विधीने होत असे, हे मला फार उशीरा कळले. त्या वेळच्या माझ्या वयांत जारत खोल पाण्यांत जाण्याची माझी ताकद नव्हती. लोक झणत, “रावसाहेब फार करडे, पण बाईसाहेब झणजे एक माउली आहे. तिनं मनांत आणलं, तर रावसाहेबाची करडी अंमलदारी बाटेल त्या वेळीं ती थंड करूं शकते.” एवढ्यावरच माझे समाधान होत असे. बाबा फार सरळ स्वभावाचे आणि माझी आई अत्यंत दयाळू असा माझा दृढ समज झाला होता.

माझ्या आईचे नांव मला कळले नाही इटले तरी चालेल. मला कळू लागले तेव्हापासून मी तिला ‘आई’ झणत असे. आणि लोक ‘बाईसाहेब’ झणत असत. घरांत बोलतांना आई झणायचे आणि लोकांशी

बोलताना ' ताईसाहेब ' ह्या नांवानें उल्लेख करायचा, असाच आमच्या घरचा शिरस्ता असे. दादाला देखील लोक " दादासाहेब " म्हणत असत, आणि मी सर्वांची ' ताईसाहेब ' होते.

आई जरी मला हांक मारतांना ' गोदू ' म्हणत असे, तरी इतरांशीं बोलतांना माझा उल्लेख ' ताईसाहेब ' ह्या नांवानेंच करीत असे. बाबा मात्र मला कव्हांही गोदू म्हणत नसत. त्यांनीं मला जर ' ताईसाहेब ' म्हटले नसतें तर लोकांनींही त्यांच्याच म्हणण्याचें अनुकरण केलें असतें, असें ते स्वतःच बोलून दाखवीत. मामलेदाराच्या घराण्याचा दर्जा ही ' साहेब ' पदवी दिल्याशिवाय तालुक्याच्या छोट्या गांवीं कधींच टिकऊ झाला नसता.

शाळेंत सुद्धां तीच स्थिती होती. मास्तर सुद्धां मला ' ताईसाहेब ' म्हणत असत. आई आणि दादा ह्यांनीं माझें पाळण्यांतलें नांव जर कधीं उच्चारलें नसतें तर माझें नांव गोदू आहे हे मला कळलेंही नसतें. शाळेंतल्या हजेरीपटांत माझें नांव जरी ' गोदू गंगाघर गोखले ' असें लिहिलेले होतें, तरी हजेरी घेतांना मास्तर ' ताईसाहेब गोखले ' ह्याच नांवानें पुकारीत असत.

मला राहून राहून ह्याचें आश्चर्य वाटे. पहिलें पाळण्यांत ठेवलेलें नांव असतांना हें ताईसाहेबांचें बांडगुळ कशाला ? सर्वांनींच मला ' गोदू ' कां म्हणून नये ? माझा जीव अगदीं आशेल्या येत असे. आई आणि दादा जर मघून मघून मला गोदू म्हणताना, तर मला वाटतें, मी अगदीं चिडून गेलें असतें. एक नांव ठेवायचें आणि दुसऱ्याच नांवानें हांक मारायची कां म्हणून ?

मास्तर ताईसाहेब म्हणत असत, त्याला आणखी एक कारण होतें. मला घरां शिकवायला रोज तेच येत असत. ते आल्याबरोबर त्यांना सांगायचें झालें, तर माझा उल्लेख ' ताईसाहेब ' ह्याच नांवानें केला जात असे. मास्तर आलेले पहातांच " अरे, ताईसाहेबांना म्हणावं, मास्तर आले आहेत. " असें खुद्द रावसाहेबांनींच म्हटल्यावर दुसऱ्या संबोधनानें मला हांक मारायची कुणाची प्राज्ञा होती ?

दुसरेंही एक कारण होतें. निदान महिन्यांतून एक वेळ तरी मामलेदार ह्या नात्यानें बाबा शाळेंला भेट देत असत, मुलांची चांचणी घेत असत, शेरा लिहीत असत आणि वेळींवेळीं मास्तरांना तंबीही देत असत. बाबा शाळेंत

आले, की हेडमस्तर सुदां गणू पटेवाल्याइतक्या अदबीनें त्यांच्याशीं दागत असत, तिथें म्हाण्या वर्गाच्या मास्तरांची काय कथा ?

शाळेच्या अम्यासांत इतर मुलींप्रमाणें माझ्याही हातून चुका होत असत, पण त्याबद्दल मला कधींच शिक्षा झाली नाही; छडी मिळण्याचें दूरच राहो. इतर मुलींना छड्या मिळाल्या आणि त्वा रडूं लागल्या, तर आपल्याला अशी शिक्षा होत नाही म्हणून आनंद वाटण्याऐवजीं मला दुःखच होत असे. किंबहुना त्या मुलींचा मला मत्सर वाटे. छड्या मिळून आपल्यालाही एकदां रडण्याची संधि मिळावी, म्हणून माझा जीव आशेला येत असे. घरी कुणी बोलत नाही, रागावत नाही, शाळेंत कुणी छड्या मारीत नाही, मास्तर नुसते डोळे सुदां कपरीत नाहीत, ह्याचें मला राहून राहून आश्चर्य वाटे. सुखाला दुःखाची जोड मिळाल्याशिवाय जिणें अपुरें वाटतें, ह्याचा अनुभव मला त्या लहानशा वयांत येत होय. दादा मधून मधून मांडत असे, रागें मरत असे, स्वचित् एकादी लहानशी चापटीही मारीत असे, म्हणून समाधानाला मला काहीं तरी जागा होती.

शाळेंत माझा नंबर पहिला होता. मला घरीं शिकवायला येणाऱ्या मास्तरांच्या करामतीमुळे माझा पहिला नंबर काहीं दिवस आजारी पडून गैर-हजेरी लागल्याशिवाय कधींच खाली गेला नाही. एकदां बरेच महिने मी आजारी पडलें नव्हतें, त्यामुळें पहिला राहिलेला नंबर अढळपद घेऊन बसला. त्या रागानें मी आजारीपणाचें ढोंग केलें, आठ दिवस घरीं राहिलें, तेव्हां दुसऱ्या महिन्याला तिसरा नंबर गेला. वर्गाच्या पहिल्या दांकावर पहिल्या जागो सुतकशाखारखें बसणें मला कंटाळवाणें जात असे, झणूनच मी ही कबाडी केली, आणि दोन्ही बाजूंना दोन मुली असतांना मयें बसण्याचें तिसऱ्या नंबरचें सौख्य अनुभवलें.

ह्या माझ्या कबाडीमुळे मला एक मित्रला म झाला. मी सदोदित पहिल्या नंबरला असें. मी मामलेदाराची मुलगी असल्यामुळे दुसऱ्या नंबरची मुलगीही माझ्यापासून खरा सरकूनच बसत असे, त्यामुळे तिच्याशीं माझा परिचय होत नव्हता. शाळेंत येतांनाही दस्तरपाटी घेण्यास शिपाई बरोबर असल्यामुळे इतर मुली माझ्याबरोबर येत नसत. शाळेंतून घरीं जातानाही तीच स्थिति !

या अधिकाराच्या सीमेमुळे माझा कुणाच मुलीशी परिचय होत नव्हता. इतर मुलींनी माझ्याशी फाजील सलगीन वागू नये झणून मास्तरही खबरदारी घेत असत—म्हणजे इतर मुलीशी मी सलगी करू नये असें मला सांगत नसत—तर मी इतर मुलीशी सलगी ठेवण्याचा प्रयत्न करू लागले म्हणजे उलट ते त्या मुलींनाच दटावीत असत. त्यामुळे बरोबरच्या मुलींनी माझ्याबद्दल एक प्रकारचो मीति घेतली होती.

तिसरा नंबर आल्यामुळे ही सीमा दूर झाली. उदाहरणे घालून मास्तर वर्गाबाहेर गेले, म्हणजे बाजूच्या दोन्ही मुलीशी मी बोलण्याचा प्रयत्न करीत असे. पहिल्या पहिल्याने त्या मुली माझ्याशी बोलायला मीत असत. हळूहळू संकोच दुरावत चालला आणि दुसऱ्या नंबरला असलेली मुलगी पहिल्याने माझ्या प्रश्नांना उत्तरे देऊ लागली.

हळूहळू संकोचाचा पडदा दूर होतां होतां तीही मला प्रश्न करू लागली. मी उत्तरे देऊ लागले. दिवसेंदिवस हा सलोखा वाढत जाऊ लागला.

या मुलीचे नांव ठकू नागू तेली. तिचा बाप तेल्याचा घन्दा करीत असे. त्याचा एक घाणा होता. एकादे दिवशीं आम्हां मुलींना अभ्यास करावयास सागून खाजगी कामासाठीं मास्तर ज्या वेळीं शुक्याडी देत असत, त्या वेळीं आम्ही दोघी सलोख्याचा जिव्हाळा वाढविण्याचा प्रयत्न करू लागलों. माझ्या घरच्या गोष्टी मी तिला सांगत असें, त्या वेळीं ती त्या लक्षपूर्वक ऐकत असे. दुसऱ्याला सागून त्याचे कुतूहल वाढविण्याइतक्या माझ्या घरच्या गोष्टी विशेष आकर्षक नसत. माझ्या तोंडच्या गोष्टी म्हणून तिने त्या मक्ति-मावानें ऐकाव्या एवढेंच.

पण तिच्या गोष्टींचें मात्र तसें नव्हतें. घरच्या असोत किंवा घाण्यावरच्या असोत, तिच्या गोष्टी मोठ्या आवर्षक असत. विशेषतः ती आपल्या ढवळ्या बैलाच्या हकिकती ज्या वेळीं सांगत असे, तेव्हां अगदीं देहमान विसरून जात असे. घरच्या गोष्ट्यातल्या एका जनावराबद्दल माणसाचें इतकें बेमान प्रेम असतें तरी कसें, ह्याचें राहून राहून मला आश्चर्य वाटे.

वास्तविक पहातां तो बेल पाटला नव्हता—कवरा होता. पण त्याचें नांव मात्र ढवळ्या म्हणून ठेवलेलें होतें. ठकूचे ढवळ्याबद्दलचे प्रेम पाहिलें, म्हणजे

माझ्या मनांत एक बिलक्षण कल्पना येत असे. जनावराबद्दल माणसाचा इतका ओढा असावा, आणि माणसामाणसांचाच तितका कां असूं नये ?

प्रत्यक्ष माझा दादा-पाठोला पाठ लावून आलेली मी त्याची बहीण-पण आम्हांं दोघांचें घटकांमर सुद्धां पटत नसे. तो अभ्यास करीत असला आणि मी क्षणभर जाऊन जवळ बसलें, तर तो वसकन् अंगावर येत असे. एकादे दिवशी एकादें उदाहरण सोडवून दे म्हणून म्हटलें, तर तो ' विचार आपल्या मास्तरांना ' असें ताडकन् उत्तर देत असे. एका रक्तापासून उत्पन्न झालेले दोन जीव, पण त्यांचें देखील एकमेकांशीं पटूं नये ! आणि ठकूनें एका बैलाबद्दल-एका जनावराबद्दल-इतका लोम दाखवावा, इतका ओढा घरावा, तोंड फाटे-पर्यन्त त्याच्या गुणांची वर्णनें करावीं, याचें मला आश्चर्य वाटल्यास नवल कसलें ?

माझी तळमळती जिज्ञासा धीर घरीना. कौटुंबिक वात्सल्याचा हा अपरिचित्त मासला एकदां तरी पहाण्यासाठीं माझें मन कासावीस होऊं लागले.

एवढ्या क्षुल्लक गोष्टींत मन कासावीस होण्याजोगें असें काय होतें, असा साहजिकच प्रश्न येईल. पण माझी परिस्थिती तशीच मानगडीची होती. मी एक मामलेदाराची मुलगी होतें आणि ठकू ही एका यःकश्चित् तेल्याची मुलगी होती. मी एकाद्या मुन्सफाच्या घरीं गेलें असतें, वकीलाच्याही घरीं गेलें असतें, फार काय, एकाद्या कारकुनाच्या किंवा शाळा मास्तराच्या घरीं गेलें असतें तरी तें गैर दिसलें नसतें. पण एका तेल्याच्या घरीं जाणें मामलेदाराच्या मुलीला तालुक्याच्या गांवीं तरी अशक्य होतें. तसें करण्यांत माझ्या बाबांची इभ्रत कमी झाली असती. त्यांच्या दर्जाच्या घक्का बसला असता. म्हणूनच मी म्हटलें, कीं ठकूच्या घरीं जाण्यासाठीं माझा जीव कासावीस होत होता.

मी मनाचा निश्चय केला-काय होईल तें होवो-एकदां नागू तेल्याच्या घाण्यावर जायचेंच. पूर्ण विचार करूनच मी हा निश्चय केला होता. त्याचे कोणतेंही परिणाम भोगावें लागले तरी त्याला माझी तयारी होती.

शाळा सुटण्याच्या वेळीं पेट्टेवाला माझें पाटीदप्तर नेण्यासाठीं शाळेच्या दाराशीं थांबलेला असे. आमची शाळा गांवाच्या अगदीं मध्यावर होती आणि राहण्याची जागा कचेरीच्याच अलीकडे पण जवळ जवळ गांवाच्या बाहेरच

होती. नागू तेव्हाचा घाणा बाजारांतून बंदरावर जाण्याच्या रस्त्यावर होती. किंबहुना त्याच्या घाण्यापासूनच बाजारपेठेला सुरवात होत होती असें म्हटलें तरी चालेल.

शाळा सुटून मी बाहेर आलें, पाटीदस्तर शिपायाच्या हातीं दिले आणि ठकू पुढें जात होती तिला थोपवून घरलें.

मी तिच्या घाण्यावर येणार आहे, असें सांगतांच ती आ पसरून माझ्याकडे पहातच राहिली. तिच्या गळ्यांत हात टाकून मीं म्हटलें, “ एवढो घाबरलीस कशाला ? खरोखरच मी तुझ्या घाण्यावर येणार आहे. मला एकदां तुमचा ढवळ्या पहायचा आहे. ”

ढवळ्याचे नांव ऐकतांच ठकूची भीति पार नाहीशी झाली. ती म्हणाली, “ खरंच ? देवाशपथ ? मग फार छान होईल ! मी त्याच्या एक एक गंमतें तुला दाखवून देते. ”

आम्ही वाट चालू लागलों, आणि गांवाच्या मधल्या चवाठथावर येतांच घरच्या रस्त्याकडे वळायच्या ऐवजीं बाजारपेठेच्या रस्त्याला वळलों. पटेवाळ आश्चर्यचकित झाला आणि म्हणाला, “ तार्ईसाहेब, घरीं यायचं आहे ना ? ”

मी मागें न पहाताच उत्तर दिलें “ तुला काय करायचं आहे त्याच्याशीं ? तूं आपला माझ्या मागून ये. ”

आम्ही दोघोही बोलत बोलत वाट चालू लागलों. ठकूचें हृदय आनंदानें भरून गेलें होतें. ती सारखी बोलत सुटली होती. सारखी ढवळ्याच्याच गुणाचां वर्णनें चाललीं होती. पटेवाल्याचीही पिरपिर सारखी सुरू होती. रावसाहेब रागावतील, आपली नोकरी जाईल, गरिबाची पोरंबाळें उगशी पडतील, वगैरे कांहींसे रागाचे व कांहींसे विनवणीचे शब्द बोलत तो जड पावलांनीं आमच्याबरोबर येत होता.

“ आतां पहा ” ठकू म्हणाली, “ हें आमचें दुकान जवळ आलें. आतां एक शब्दमुद्रां बोळायना नाही. अगदीं मुक्ताध्यानं चोरपावलीं जावचं. ढवळ्या कशा माझी चालू ओळखतो तें तरी पहा. ”

आम्ही दोघोही घाण्याच्या दाराशीं आलों. नागू तेच आश्चर्यचकित झाला आणि काहीं बाजार, तांच आंठावर वाट ठऊन ठकूनें त्याला खूण केली. ओंझशीं आलला शब्द तसाच दाखून तो आमच्याकडे टकमक पहात राहिल.

घाणा एका गवती शोपडीत होता. त्याच्या मिती कारवीच्या खुंटावर मातीचा लेप देऊन केलेल्या होत्या. जागा अगदीच गलिच्छ होती. जिकडे तिकडे तेलचें साम्राज्य पसरलेलें होतें. तेलकट नसलेली एक चिंधोटीसुद्धां तेथें मिळणें शक्य नव्हतें. नागू तेली तर नखशिखान्त तेलानें माखलेला होता. तेलानें मरलेले कांहीं डबे इवडे तिकडे ठेवलेले होते. त्याचप्रमाणें काळ्या संगमवरी दगडासारख्या काळ्याकुट्ट दिसणाऱ्या पेंडीच्या राशीही जिवडे तिकडे पसरल्या होत्या.

बैल घाण्यास जोडलेला होता. त्याच्या डाळ्याला एक सोपटें बांधलेलें होतें आणि यंत्रासारख्या ठराविक गतीनें तो घाण्यामोवती फिरत होता.

ठकूची चाहूल लागतांच तो उमा राहिला आणि कान टवकारून मानेला हिंसडे देऊं लागला. मधून मधून आपल्या चवरीसारख्या शेंपटीचे फटके तो आपल्या दोन्हीं पायांवर फडकावीत होता.

ठकूनें नागू तेल्याला खूप केली, आणि त्याला हाणाव्यास खुणेनेंच सांगितलें. नागूनें हातांतील काठीचे दोन तीन फटके त्याला हळूच ल्यावले, पण तो एक पाळलही पुढें सरकेना. हळूच काठीनें ढोंसलेही, तरी पुढें न जातां तिथूनच मान वळवून सोपट्याच्या आवरणांतून मागे पाहूं लागला. मधून मधून मानेला हिंसडे देण्याचें काम सारखें सुरू होतें.

ठकूच्यानें त्याचा जास्त अत पहावेना ती हळूच गेली आणि त्याच्याजवळ उभी राहिली. त्याचें सर्वांग थरारलें. डोळ्यावरच्या सोपट्यामुळे अर्धातच त्याला कांहीं दिमत नव्हतें. तो चारही पांयावर नाचूं लागला. ठकू त्याच्या आटोक्याबाहेर होती, आणि मानेवर जूं असल्यामुळे तो जखडला गेला होता.

ठकूनें हळूच त्याच्या मानेवर हात टाकला, त्यासरशीं त्यानें आपली मान तिच्या खांद्यावर टाकली आणि अंदाजानें जागा ओळखून तो तिचे गाल चार्दूं लागला.

नकळत माझ्या डोळ्यांतून आलेलीं दोन आंसवे माझ्या अंगावर पडलीं, तेव्हां मी जागी झाल्यासारखी दचकलें आणि इकडे तिकडे पाहूं लागलें. मरून झालेले डोळे डाव्या मनगतानें पुसून मी पहातें, तों आपल्या अर्धवट काढलेल्या चित्राकडे लावून पहाणाऱ्या चित्रवागप्रमाणें नागू तेली वाकळ्या मानेनें मुली-बैलाचे वास्तव्य डोळे मरमरून न्याहाळीत होता.

तें सर्वच दृश्य मला अलौकिक वाटके. माझ्या घरीं वैभव होतें, समृद्धी होती, चाकरमाणसें होती, माध्यावर आईबापांची पाखर होती—पण असल्या वास्तव्याचा अनुभव मला आला नव्हता. त्या देखाव्यानें माझे अन्तःकरण वेडावून गेलें. नागू तेन्नी क्षणभर स्वतःला विसरला होता.

बैलाच्या मानेची पिशवी आपल्या हातानें हळूहळू खाजवीत मागे वळून ठकू म्हणाली, “पहातां काय बाबा ! ताईसाहेब आल्या आहेत तें दिसत नाही का तुम्हांला ! त्यांना बसा तरी म्हणावं कीं नाही !

जागा झाल्याप्रमाणें दचकून नागू तेली म्हणाला, “आतां काय म्हणावं या पोरीला ? आपणच मला बोलूं नको म्हणून खूप करते आणि बोलत नाही म्हणून आतां आपणच मला दोष देते !” माझ्याकडे वळून तो म्हणाला, “आतां तुम्हांला कुठें बसा म्हणून म्हणूं ताईसाहेब ? इथं ही सगळी तैलाची घाण. तुमच्या कपड्यावर तैलाचा डाग पडायचा एकादा !”

मला बसायला काय टावें म्हणून तो इकडे तिकडे पाहूं लागला. काहींच कुठें सांपडेना, तेव्हां तो बावरल्यासारखा झाला, असें पाहून ठकूनें दबळ्याची मिठी सोडली, शेजारी पडलेला एक देवदारी खोका आणून झोंपडीच्या बाहेर ठेवला, आणि त्याच्यावर दबळ्यासाठीं आणलेल्या गवताची एक पेंडी ठेवून दिली.

“आतां याच्यावर बसा ताईसाहेब,” ती हंघत हंसत म्हणाली. “कशो छान गादी झाली आहे ? तुमच्या घरीं नाही मिळायची बरं असली गादी !”

‘खरंच’ असें म्हणून मी त्या गवताच्या पेंडीवर बसलें. त्यासरशी पट्टे-बाला वसकून ओरडून म्हणाला, “तुम्हाला बसायचें असलें तर खुशाल बसा. माझे काय जातंय त्यांत ? पण मी मात्र इथं एक क्षणभरही राहणार नाहीं. तुमची दत्तरपाटी वेळून असाच तडक घरीं जाईन आणि सारी हकिकत बाईसाहेबांना सांगेन. आधीं मला कळलें असतं तर मी मुळीं आलोंच नसतो. परमाराच गेळां असतो बंगल्यावर. तुम्ही आणि तेल्याच्या घाण्यावर ? रावसाहेबांना कळेल तर मला चाबकाखालीं फोडून काढतील !”

तसाच जाण्यासाठीं तो चुळबुळत उभा राहिला. तें पाहून नागू तेली म्हणाला, “तुमचें आतां काय स्वागत करूं ताईसाहेब ! घरीं आलां असतां, तर वाटीभर दूध तरी दिलें असतं. पण इथं काय देऊं ?”

मी म्हटलें, “ काहीं नको बरं द्यायला ! झांठं हेंच पुष्कळ झालं. तोही धाई करतो आहे, तेव्हां जातेंच. ”

“असं कधीं झांठं आहे !” नागू तेली म्हणाला, “गरिबाच्या घरीं तुमच्या सारख्यांची पायधूल कागडी माझ्या पोरीच्या माग्यानं. तुम्हीं आज इथं आर्लात आणि तोंड हाळवल्याशिवाय गेलांत, तर पाप कागेळ. माझा गृहस्थपणा जुडेल. आम्ही गरीब झालों तरी आम्हांला कुलाचार आहे ना ? घरीं पाहुणा आला आणि तोंड गोड केल्याशिवाय गेला, तर माझ्या बरवासीपणाला बाध येईल !”

“ मी काढतें त्याला तोड ” ठकू म्हणाली. घांवतच ती एका कोंपऱ्याकडे गेली आणि पेंडीचे खडे बाजूला सारून अगदीं तळाशीं असलेल्या तसल्याच पण पांढऱ्या पेंडीचा तुकडा घेऊन माझ्या समोर आली आणि म्हणाली, “ ही खोबऱ्याची पेंड. परवां कुणी मुद्दाम औषधासाठीं मालबणी खोबरं आपून त्याचं तेल काढून घेतलं होतं, त्याचो ही पेंड. फार गोड असते. थोडी खाऊन पहा ना ! ”

ठकूचे ते शब्द ऐकून पटेवाला आपल्याशीच धुसपुसं लागला. मला नको म्हणण्याची त्याची प्राज्ञा नव्हती. माझा हट्टी स्वभाव त्याला माहीत होता. रागाच्या मिरमिरीसरशीं तिथल्या तिथे मी त्याच्या थोबाडीत मडकावळी असती, झाची त्याला जाणीव होती. मी ती पेंड घेऊन खाऊं लागलें, त्याबरोबर त्यानें आपलें तोंड फिरवलें. ती पेंड मला खरोखरच फार गोड लागली.

मी ठकूला विचारलें “ दबळ्याला सुद्धां हीच पेंड खायला देतां का ? ”

“ दबळ्याला ही पेंड ! त्याचं कुठं आहे एवढं माग्य ! ” ठकू मोठ-मोठ्यानें हंसत म्हणाली, “ कधीं अशी खोबऱ्याची पेंड निषाळीच तर तिची चटणी करण्यासाठीं बामण लोकांच्या तिच्यावर उठ्या पडतात. वाटेळ ती किंमत देऊन घेतात. दबळ्याच्या नशिबीं नुसती तिळाभुईमुगांची पेंड. ती देखील वाईट नाही हो. बसून मिरची घालून आमच्या घरीं आम्ही झा तिळाच्या पेंडीचंच तिखाट करून ठेवतो. खोबऱ्याची पेंड भीमंतांसाठीं विचाऱ्या दबळ्याला ती कुठून मिळणार ! ”

ठकूच्या माषणाचा नागू तेत्याला राग आला. तो म्हणाला, “ माझी अन्न घेतस पोरटे ? ढवळ्याच्यापुढं मला पैशाची पर्वा नाही. बामण लोक विकत मागतात म्हणून देतो—नाही तर ही खोबऱ्याजी पेंड ढवळ्यालाच घातली असती. आतांच पहा—” असें म्हणून तो घांवतच त्या कोपऱ्यांत गेला आणि पांढऱ्या पेंडीचे दोन तीन तुकडे घेऊन येऊन त्यानें ते एकामागून एक ढवळ्याच्या तोंडी दिले.

पटेवाला मोठयानें ओरडला. “आतां तरी यायचं आहे कीं नाहीं तुम्हांला चाईसाहेब ? ”

“ जरा थांब, ” असें त्याला सांगून मी ठकूला उद्देशून म्हणालें, “ ढवळ्यावरून मी हात फिरवला तर तो मारायचा नाही ना ? ”

“ मी जबळ असलें तर नाहीं कदाचित् मारायचा. ” ठकूनें विचारपूर्वक उत्तर दिलें. तिच्या बोलण्याची वाट न पहातां मी बैलाच्या जबळ गेलें. तें पहातांच ठकू माझ्यापुढें होऊन बैलाच्या कोळ्यावर हात टाकून उभी राहिली. मी हलुहळू त्याच्या मानेची पिशवी खाजबूं लागलें. तेव्हां पूर्वीप्रमाणेंच तोंडातील पेंडीचा खडा टाकून तो आपऱ्या खरखरीत जिभेनें माझे गाल चाटूं लागला. माझा आनंद गगनांत मावेना—

“ तो मला ठकू म्हणून तर समजला नाही ना ? ” मी नागू तेत्याकडे बघून म्हटलें.

“ छे: छे: मुळींच नाही. ” ठकू म्हणाली, “ त्याला माणसाचो चांगलीच पारख आहे. डोळ्यावर झांकण असलं तरी चाहूलीनंच तो माणसाला ओळखतो आणि शिंगं रोखून अंगावर येतो. शेजारी पाजारी त्याला ‘ मारकुटा बैल ’ म्हणतात. पण तुला त्यानं ओळखलं. तुझी त्याची दोस्ती जमली. आतां डोळे उघडून दाखवलं तरी तो तुला मारायचा नाही. ”

मी त्याचे डोळे उघडण्याविषयी सांगतांच ठकूनें पायानें पेंडीचे तुकडे दूर सारीत सारीत त्याच्या डोळ्यावरील झांकण काढून घेतलें. मानेला हिसडे देत देत त्यानें डोळे मिथकावीत क्षणभर इकडे तिकडे पाहिलें आणि पुन्हां माझे गाल चाटण्यास सुरवात केली.

“ बा: ! आतां अगदीं छान गट्टी जमली ! ” मोठमोठयानें हंसत ठकू म्हणाली.

“ आतां येतांहांत कौ मी जाऊं घरी ? ” मधेंच पटेवाला मोठयाने ओरडला. मळाही आईच्या रागाची आठवण झाली. “ जातें हं ! येतें बरं ! ” म्हणत म्हणत आणि बैळाच्या आंगावरून हात फिरवीत फिरवीत मी शोपडो-बाहेर आलों. नागू तेत्यानें पुढें येऊन कवून मुजरा केला. “ अद्याच पुन्हां बेन्हां तरी गरीबाच्या घरीं पायधूळ झाडा. ” असें बोलत बोलत तो रस्त्यापर्यंत चार पावले माझ्याबरोबर आला.

मराभर पावले उचलीत मी घरच्या रस्त्याकडे वळले. चालत असतांना बहेबात्याची सारखी मुणमुण सुरू होती.

बैलाशीं कानगोष्टी करीत ठकू तियेंच राहिली होती. मी जात आहें याचेंही तिच्या मान नव्हतें.

घराच्या दाराशीं आले, तों आई दारांतच उभी असलेली मळा दिसून आली.

“ इतका वेळ होतीस कुठं गोदे ? ” आई वस्कुन ओरडून झणाली. शिपाईमाणसासमोर मळा तिने ‘ गोदे ’ असें हें पहिल्यानेच संबोधिलें. आईचा राग खरोखरच फार मडकला, अशी माझ्या मनाची खात्री झाली.

मी उत्तर देण्यापूर्वीच पटेवाला म्हणाला, “ माझा नाइबाज झाला बाईसाहेब. मी नको म्हणून किती वेळां सांगितलं तरी ताईसाहेब ऐकेनातच मुळीं ! त्या शालेंतल्या ठकीबरोबर बंदरावरच्या नागू तेत्याच्या घाण्यावर गेल्या होत्या. तिथं पेंड खाल्ली बरं—घांनीं पेंड खाल्ली—ताईसाहेबांनीं पेंड खाल्ली ! बैळाचं खाणं, तो हरामखोर तें देतो काय आणि ह्या खातात काय ? आणि म्हणे गोड लागते खोबऱ्याची पेंड ! आणि म्हणे बैळाची दोस्ती जमली ! रावसाहेबांच्या मुलीची कुणाशीं दोस्ती जमली ? तर बैळाशीं दोस्ती जमली ! तो तेळगंड सांगतो काय आणि ह्या ऐकतात काय ! स्वतः ताईसाहेब त्या बैळाकडे खारारा करूं लागल्या, तिथं मी काय करणार ! किती झाळं तरी मी नोकर माणूस ! स्वतःची मुळगी असती तर बखोटीकडे घरून ओढून काढून दोन चपाटे ल्यावले असते. हयं पडल्या ह्या ताईसाहेब ! मूग गिळून स्वयं बसलों. नुसता चला, चला, म्हणत होतो. पण ह्यांचा पाय काहीं केल्या तिथून हालेना—”

आई अगदी गंभीरपणे ऐकत होती. मी उंबरठ्याच्या आत कांहीं पाऊल टाकलें नव्हतें. मी बाहेर उभी होतें आणि आई दोन हात दाराला घरून उंबरठ्यावर पाय देऊन उभी होती. ती मध्येच म्हणाली, “ हें खरं का ! ”

मी मानेनेच होकार दिला. तिनें पुन्हां विचारलें, “ तूं पेंड खाल्हीस ! तेत्याच्या घरची पेंड खाल्हीस ! ” पुन्हां मी मानेनें होकार दिला.

एकदम आईनें कडकडून माझे दोन गालगुच्चे घेतले. ह्या अनपेक्षित प्रकारामुळे मी स्तंभित झालें. पेट्टेवाला माझ्याकडे पाहून डोळे मिचकावित हंसूं लागला.

आईनें ह्यापूर्वी कधीच माझ्यावर असा हात टाकला नव्हता. पेट्टेवाल्या-देखत तिनें माझे गालगुच्चे घेतले आणि तें पाहून त्याका समाधान वाटलें, याचाच मला संताप आला. त्या संतापाच्या भिरभिरीसरशीं मी घांवत जाऊन पेट्टेवाल्याच्या थोबाडींत एक मडकावून दिली.

रागांनें फणफणत आई एकदम बाहेर आली, आणि एकामागून एक चारपांच रपाटे तिनें मळा हाणले आणि बखोटीला घरून मला घरांत ढोदून दिलें.

मी जवळ जवळ तोंडघचीच पडणार होतें, पण तशीच सांवरून उभी राहिलें आणि आईकडे वळून म्हणालें, “ ध्यानांत ठेव आई ! तूं आज मला मारलं आहेस ! माझा अपराध काय तें मला न सांगतां मला शिक्षा केलीस ! प्राण गेला तरी हें मी कधी विसरणार नाहीं.”

मी तशीच तणतणत आंत गेलें आणि विछान्यावर आंग टाकून रडूं लागलें. रडण्याचे उमाळ्यावर उमाळे येत असल्यामुळे माझा दम कोंडला जात होता. ते उमाळे अनावर होते. मारलें म्हणून मी रडत नव्हतें, पण मळा निष्कारण मारलें, असें माझे मन मला ग्वाही देत होतें. त्यांतूनही नोकराच्या देखत माझा अपमान केला, आणि तोही नोकराच्या सांगण्यावरून—माझे म्हणणें काय आहे हें मुळीच न ऐकतां मला मार दिला—ह्याचेंच मला मरण-प्राय दुःख होत होतें.

इतरांप्रमाणें वार्डट शब्द बापरण्याची मला संवय असती, तर त्या वेळीं मी आईला शिव्या दिल्या असत्या. नुसतें “दुष्ट-चांडाळ” एवढें तरी

म्हणावें असें मला वाटत होतें पण मीं मन आंवरून धरलें. आईनें केलेली चुकी आपण केली, तर त्यांत आपला काय मान राहिला, असेंच मला वाटलें. आईनें अविचार केला, पण आपण तसा न करतां तिच्या अपराध पोटीं घालावा, असा मनाच्या मोठेपणाचा विचार माझ्या बाळबुद्धींतून वर उसळून आला. मीं डोळे पुसले आणि इकडे तिकडे पाहिलें.

आई समोरच उभी होती. तिच्या डोळ्यांतून टपटप आसवें गळत होती. एकाद्या मानी राणीचे अवसान आणून कंबरेवर दोन्ही हात ठेऊन मी तिच्या समोर उभी राहिलें आणि ताठर नजरेनें तिच्याकडे पाहू लागलें.

आईचा राग ह्यापूर्वीच निघून गेला होता. ती गुढ्यावर बसली आणि मला घट्ट पोटाशीं बरून माझे मुकें घेत म्हणाली, “ जळले ते माझे हात. पेट्टेवाल्याच्या बोलण्यांनं मला मिरमिरी आली आणि त्यासरशीं मी तुझा गालगुच्चा घेतल्य. ”

तितक्याच गंभीरपणाने मी म्हटलें, “ मी तुझीच मुलगी ना? मलाही मिरमिरी आली आणि म्हणूनच मी पेट्टेवाल्याच्या थोबाडीत दिली. ’

“ जाऊं दे तें ! आतां कांहींच बोलायचं नाही. तिकडेही कांहीं सांगायचं नाही. पेट्टेवाल्याला मी चांगलं बजावून ठेवतें. ऊठ, न्हाणीत जा आणि हात-पाय धुऊन ये. ” असें म्हणून आई चटकन् स्वयंपाकघरांत निघून गेली.

त्या दिवसाची ही हकिगत बाबांच्या कानों गेली नाही.

प्रकरण ३ रें. मोरुभाऊ वैद्य

त्या रात्री मला ताप आला. हवेंत कांहीं फरक नव्हता किंवा गांवांतही कांहीं तापसर नव्हती. माझे मन सांगत होतें, कीं माझ्या मनाच्या संतापानेंच मला ताप आला. आईलाही तसेंच वाटलें असावें. सकाळीं वैद्यबुवा तपासावयास आले त्यावेळीं त्यांनाही थोडासा विचार पडला. हे आमचे वैद्यबुवा झणजे चिपळुणांतील एक मोठें प्रस्थ्य होतें. वैद्यकीत ते हुषार होतेच पण गांबच्या इतर व्यवहारांतही ते पुष्कळ मन घालीत असत. त्यांचें आडनांवही वैद्यच होतें.

मला तपासून झाल्यावर माझ्या बिलान्याशेजारीच ते बाबांबरोबर बोलत बसले. ताप फणफणत होता, डोकें चढलें होतें, तरीही माझे लक्ष त्यांच्या माषणाकडेच लागलें होतें. त्यांचे शब्द मला मधून मधून अगदीं खोल ऐकूं येत असत, तर केव्हां केव्हां कानठाळ्या बसण्याजोगे मोठे वाजल्याचा मास होत असे.

ते झणत होते, “ बरं झालं रावसाहेब, ही तुमची मुलगी आजारी पडली झणून तुमच्या आमच्या ह्या गांठी भेटी झाल्या. गोखले घराण्याचा आणि आमचा अगदीं जवळचा संबंध आहे. नामदार गोखले आणि मी आतेमामे-माऊ-किंबहुना अगदीं सख्या मावासारखा आमचा लोम आहे. तेही इभ्रामपुरचेच कीं नाही ! तुझीही मूळचे इभ्रामपुरचेच असाल. आमच्या घराण्याचे फांटे घाटावर पसरले आहेत—पण ते आतां कोंकणची ओळख ठेकीत नाहीत. तुझी सातान्याचे झणवतां—कांहीं तर जमखंडीचे भ्रमणविसात—कांहीं संगलीकर होऊन बसले आहेत—आणि पुणेकर तर सर्वांत मोठे झाले आहेत. कण खरं पाहिलं तर गोखले तेवढे इभ्रामपुरचे. दौन्याच्या वेळीं तुम्हीं इभ्रामपुरचा गेल्यांही असाल—पण हें आपलं गांव आहे त्याची तुम्हांला जाणीवही झाली नसेल. ”

बाबा अगदी स्वस्थ राहून ऐकत होते. देहस्वभावाप्रमाणे मधेच तोंड घाडून कांहीं तरी बोलूवे, असें माझ्या मनांत येत होते खरे, पण जिमेवर शब्दच उमटत नव्हता.

बाबा उगीच राहिले असें पाहून मोरोबा वैद्य म्हणाले “ रावसाहेब, आपण गैरसमज करून घेऊं नका. आपल्याशीं नातं जोडून दाखवण्यांत मला कांहीं लभ्यांश नाही. तुमच्याकडे दुसऱ्या कोणाचा वशिलाही मला लावायचा नाही. जवळ जवळ दोन वर्षे तुम्ही इयं आहांत—पण मी कधीं तुम्हांला भेटायला सुद्धां आशें नाही, यावरून तरी तुम्हांला माझं घोरण कळायला पाहिजे होतं. गणू पट्टेवाल्यानं बोलावलं म्हणूनच मी सुद्धांम आलों, नाहीं तर मामलेदार मुन्सफांचे उंबरटे भिजवणारांतला मी नव्हे, एवढं ध्यानांत ठेवा.”

ओशाळत्या वाणीनें बाबा म्हणाले “ असा गैरसमज करून घेऊं नका वैद्यबुवा. मी तुसता विचार करित होतो. कोंकणचे लोक आम्हीं—घाटावर गेलों—पण मूळ विसरलों का ? ” असा प्रश्न माझ्या मनांत आला.

मोरोबा वैद्य उसळून उठून म्हणाले “ तुम्हींच कां, सारेच कोंकणस्थ आपलें मूळ घर विसरले आहेत. मूळ भूमि कोंकणांत—जन्म सुद्धां कोंकणचाच, पण कोंकणचं नांव ध्यायला शरमतात. आम्हीं घाटावरचे, कुणी आमचे बाडबडील असतील कोंकणांत—असं तुच्छतेनं सांगतात, हें बरं का ? आम्हीं आपल्याला स्वच्छ चित्पावन म्हणवतो—पण नांव सांगतो कोंकणचं ! तुम्हीं कोंकणस्थ म्हणवतां आणि गांव सांगतां घाटावरचं. कोंकणस्थ म्हणवायचं आणि कोंकणचं नांव घेतलं कीं नाक मुरडायचं, ही वृत्ति प्रामाणिकपणाची आहे काय ! आईला विसरून दाईचं नांव लावण्यासारखंच हें कृतप्रपणाचं कृत्य होत आहे, असं नाहीं का तुम्हांला वाटत ? ”

“ खरं आहे ” एक सुस्कारा टाकून बाबा म्हणाले, “ तुमचा हा चाबूक मला चांगला वर्मी बसला आहे. यापुढें तरी मी सातारचं नांव सांगणार नाही. ”

“ माफ करा रावसाहेब, ” मोरोबा वैद्य म्हणाले, “ माझ्या बोलण्यानं तुमच्या मनाला छगळं असेल तर त्याची मला क्षमा करा. पण काय करूं ? मला ह्या गोष्टीची चीडच येते. जेव्हां जेव्हां मी पुण्याला गोपाळरावांफडे जातो,

चेव्हां तेव्हां मळा अगदीं ईंच दिसून येतं. आणि म्हणूनच माझं मस्तक मणमणतं—”

तशा त्या फगफणाच्या तापांतही बरळत्यासारखा माझ्या तोंडून उद्गार निघाला “ मी कोंकणची आहे. ऐकलंत मोरुमाऊ—मी कोंकणची आहे—मी बरी झाले की मळा इभ्रामपुरला न्या—”

माझ्या डोक्यावरून हळूहळू हात फिरवित वैद्यबुवा झगले, “ नेईन करं बाळ. मी स्वतः तुला चेकन जाईन आणि तुला तुझ्या देवाच्या पांयावर घालीन. ”

तापांत माझे बरळणें वाढेल या मीतीनें बाबांनीं बहुधा वैद्यबुवांना खूप केळी असावी. कारण दोघेही तिथून एकदम उठले आणि बाहेरच्या दिवाण-खान्यांत गेले. माझा ताप सारखा वाढत होता. “ मी कोंकणची आहे. इभ्रामपुरची आहे. ” हें एकच वाक्य मी सारखी बरळत होतें.

त्या तापाच्या गुंतीत माझ्या डोक्यांत सारखे विचार चालले होते. वैद्यबुवांचें भाषण ग्रामोफोनच्या कावलेल्या तबकडीप्रमाणें मला पुन्हां पुन्हां ऐकूं येत होतें. त्या भाषणांतोळ एका विशिष्ट वाक्यावरून माझ्या मेंदूचा कांय स्थिरावला. ‘ गणू पटेवाल्यानं बोळावलं झणून मी आलों ’ हे वैद्यबुवांचि शब्द पुन्हां पुन्हां ऐकू येऊं लागले. पाटीवरच्या पुसून टाकलेल्या शुद्धलेखनांतोळ एकच ओळ न पुसतां रहावी, तसेंच हें झालें होतें.

एकूण गणू पटेवाल्यानें मोरुमाऊ वैद्यांना बोळावलं तर ! कां बोलवलं ? गणू पटेवाल्याला मोरुमाऊंनाच बोळवावं असं कां वाटलं ? गणू पटेवाला आपण होऊनच त्यांना बोलवायला गेला कीं आईनें त्याला बोळवायला सांगितलें !

काळ मी गणू पटेवाल्याच्या थोबाडींत मडकावली होती. आईनें त्याबद्दल मला खरपूस बक्षिस दिलें होतें. तें गणू पटेवाल्याच्या मनाला लागलें का ?

कां लागलें ? मी त्याला मारलें—त्याचें प्रार्थाश्रुच मला मिळालें. हांस गणू पटेवाल्याला आनन्द झाला पाहिजे होता. मग त्यानें मोरुमाऊंना कां बोळावलें ? बाबांवा वैद्यावर विश्वास नसे, आईही त्यांच्या विरुद्ध जात नसे.

बाबांना वारंवार हिचताप येण्याची संवय होती. त्या वेळीं ते सरकारी डॉक्टरांना बोलावीत असत. मग आज मोरुमाऊ वैद्य कसे आले ?

वैद्य ह्या नात्याने मोरुमाऊंजी पिंपळुणांत जरी फार सुख्याति होती, तरीही त्यांच्या छानछोकीच्या पोषाकावरून सभ्य समजले जाणारे लोक त्यांना कमी लेखीत असत. त्यांची ती झिळमिळ्यांची फिरमिजी पगडी, कानांतील मोठ्या धोन मोत्यांची भिकवाळी, तिला लटकलेला पाचूचा झळकणारा खडा, रेशीम-काठी नागपुरी उपरणे, मोठ्या घेराचा पेशवाई आंगरखा, जमिन झाडण्या इतके लाब नेहलेले तलम घोतर, हातांतील चांदीच्या मुठीची काठी आणि या सर्व जोडणीला उठाव देणारा नामदार गोखल्यांइतकाच सुन्दर असलेला त्यांचा चेहरा पाहिला, कीं अतिसभ्य झणवणाऱ्या पण पदबोपायीं निस्तेज कुस देह बाळगणाऱ्या वरच्या दर्जाच्या लोकांना मत्सर वाटल्यास नवळ कळले ! यद्येनें ते त्यांना 'दुष्यंत' म्हणत असत. पण दुष्यंताच्या पोषाकांत वेढ्यापलोकडे दुसरे कांहीच साम्य नव्हतें, असें म्हटलें तरी चालेल.

गांवांतील एक सभ्य आणि प्रतिष्ठित गृहस्थ, त्यांतून वैद्य असतांना गांव-कीच्या खासगी नाटकांत ते कामे करीत असत, म्हणून त्यांना 'दुष्यंत' म्हणत असल्यास नकळे. मी शाळेंत जातां येतांना त्यांना कितो तरी वेळां पाहिलें होतें. पण प्रत्यक्ष त्यांचा परिचय होण्याची वेळ आली नव्हती. ते आमच्या घरीं येत नसत म्हणून बाबाही त्यांना तुच्छतेनें लेखीत असत. असें असून मला पहाण्यासाठीं गणू पटेवाल्यानें त्यांना कां आणलें ?

गणू पटेवाल्याची वैद्यबुबांवर फार निष्ठा होती. त्याच्या बायकोला त्यांनी काळ्याच्या दाढेंतून काढलें असें तो वारंवार सांगत असे. बाबा ज्या ज्या वेळीं आगारी पडत, त्या त्या वेळीं वैद्यबुबांना बोलावून आणण्याबद्दल तो मुणमुण लावी. पण मामलेदाराच्या घरीं पटेवाल्याचें कोण ऐकणार ? आर्धीच बाबांचा डॉक्टरांवर विश्वास—त्यांतून रजा घेण्याचा प्रसंग आल्यास डॉक्टरचें सर्टीफिकेट मिळविण्याची जरूरी, ह्या दोन्ही गोष्टींमुळें वैद्यबुबांचा प्रवेश आमच्या घरीं झालापूर्वीं झाला नव्हता. मग आजच गणूनें हा धीर कसा केला ?

गणूचा डॉक्टरांवर मुळींच विश्वास नसे. डॉक्टरांना नाडीज्ञान नाही आणि नाडीज्ञानाशिवाय रोगाचें निदान करतां येत नाही, असा त्यांचा ठम समज

होता. डॉक्टर कडून माझ्या आजारीपणाची परीक्षा होणार नाही असें त्वाला वाटलें असेल का ? मोरुमाऊ आले तरच माझे योग्य निदान ठरवितील आणि योग्य उपचार होतील, या खात्रीने बाबांच्या रागाची पर्वा न करतां आप-
स्याच अधिकारांत त्यानें मोरुमाऊंना बोलावून आणलें असेल का ?

विचार करतां करतां आणखी एक कल्पना माझ्या डोक्यांत आली. कालच्या मारामारीची इकिकत तर त्यानें वैद्यबुवांना सांगितली तर नसेल ? अस्सल कारण न कळल्यामुळे डॉक्टरच्या हातून योग्य उपचार होणार नाहीत या मीतीनें सर्व इकिकत सांगून मोरुमाऊंना तर त्यानें बोलावून आणलें नसेल ?

माझा जीव ओशाळल्यासारखा झाला. मी ज्याच्या थोबाडींत मडकावली त्यानें माझ्याविषयी एवढी कळकळ कां बाळगावी ? मला वाटलें, गणूच्या अंगीं माणुसकी आहे. ठकूच्या घाण्यावर मी गेलें म्हणून मला रायें मरणारा गणू माझ्यासाठीं बाबांच्या मर्जीविरुद्ध वैद्यबुवांना बोलावून आणतो हें पाहून माझा जीव शरमिदा झाला. मला वाटलें, कीं गणूची किंमत मला कळली नाही. ठकूच्या घाण्यावर मी गेलें ह्या गोष्टीमुळे राग वाटण्याच्या ऐवजीं खरो-
खर त्याला अंतरांत आनंद तर झाला नसेल ? बाबांच्या मताप्रमाणें तो त्याला गुन्हा वाटला, पण त्याच्या स्वतःच्या—गरीब बिचाऱ्या गणू पटेवास्याच्या—
दृष्टीनें तो प्रसंग चांगला ठरला असेल काय ?

एकाएकीं गणू पटेवास्याच्या मनांत माझ्याबद्दल कळकळ उत्पन्न होण्याचें दुसरें कोणतेंही कारण मला दिसेना. माझ्या अंरराची स्वभावामुळे दुसरे शिपाई चाकरच नव्हे, तर कारकून शिरस्तेदारमुद्दां मला मीत असत. शापूर्वीं गणू पटेवास्यानें केव्हांही माझ्याविषयीं कळकळ दाखविली नव्हती. सर्वत्र मला मीत असत तसाच तोही मला मीत असे. मीतीपायीं कांहीं कळकळ उत्पन्न होत नाही. जिम्हाळ्याचा ओलावा उत्पन्न व्हायला तथेंच कांहींकधी कारण घडावें लागतें. ठकूचा घाणा हेंच तें कारण काय ? मी ह्या गोष्टीचस फाड लावण्याचा निश्चय केला.

मी फार दिवस बिछास्यावर पडून राहिलें नाही. गणू मात्र बटकोबटकीं येऊन माझा समाचार घेत असे.

दोन दिवसांनी वेद्यबुवा आले आणि त्यांनी मी बरी झाल्याचें जाहीर केलें. दोन तीन दिवस विभ्रान्ति घेऊन नंतर शाळेत जाण्यास हरकत नाही असे बाबांना सांगून ते निघून गेले.

वेद्यबुवा निघून गेले तरी गणू माझ्या विछान्याघोजारी बसला होता. खोलीत कुणी नाहीसे पाहून तो अगदी हलक्या आवाजानें म्हणाला, “ देवानें खैर केली, माझ्यावरचं किटाळ दूर झालं.”

“ तुझ्यावरचं किटाळ ! ” मो आवेशानें म्हणाले, “ गणबा, तुझ्यावरचं किटाळ! किटाळ जर कुणावर असेल तर तें माझ्यावरच. मी रागाच्या मरांत तुझ्या थोबाडोंत दिली ! जळले ते माझे हात ! कुठली मला दुर्बुद्धि झाली ? ”

“ असें म्हणूं नका तार्ईसाहेब. ” गणू अदबीनें झणाला, “ तुमच्या सारख्यांच्या हातच्या चापट्या खाण्यासाठीच देवानें आम्हां गरिबांना गाल दिले आहेत. तुमच्या हातची चापटो मिळाली—आह्मी ती मुकाट्यानं सहन केली, तर आम्हांला स्वर्ग मिळेल. ”

मला एकदम हंसूच लोटले. मी हंसत हंसतच झटले, “ हें काय म्हणतां गणबा ! चापट्या खाऊन का कुठं स्वर्ग मिळत असतो ! स्वर्गाचं राहूंदे बाजूला, पण मला आधीं असें सांगा, मोरुमाऊ वेद्यांना कुणी बोलावलं ? ”

अगदीं मनांतल्या मनांत गुद्गुद्गत गणू झाला, “ संघि अगदीं नामी मिळाली. दोन दिवसांत तुझां उठलां कीं नाहीं विछान्यावरून ! त्या डॉक्टरांनं तुझांला पंधरा दिवस विछान्यावर लोळवलं असतं. परवही रोजचे सहा आणे कसे वसूल झाले असते ! शिवाय तपासायचो फी ! खैर—कुठले ! औषधान्या नांवाखाळीं नुसते पैसे उकळीत असतात. मोरुमाऊंना नुसता एक रुपया द्यावा लागला. पण त्या डॉक्टरांनं—बोसनें—पंचवीस रुपये उकळले असते. आतां एक रुपयांत आणि दोन दिवसांत गूण आला, तो मोरुमाऊंच्या औषधानंच ना ! आह्मी मरी शंनों थोरांमोठयांना कोणत्या तोंडानं सांगायचं ! पण आतां तार्ईसाहेबांची तरी खात्री पटली. आणि ते झणे तुमच्या जात्याचेच आहेत— ”

मी हळूच विछान्यावरून उठले, गणूच्या कानाशीं तोंड नेले आणि झटले, “ मारामारीची हकीकत सांगितलीत कां मोरुमाऊंना !

तितक्यांच गंभीरपणे गणू म्हणाला “ त्याशिवाय का असा चटकन गूण आला ? देवाजवळ आणि वैद्याजवळ कांहीं लपवून चालत नाही. ”

“ खरं आहे, ” मी म्हटले, “ ठकून चौकशी केली का माझी ! ” ढोळ्यांत नकळत येणारी आंसवे पुशित गणू म्हणाला, “ दिवसांतून तीन खेपा घालीत होती पोर. पण कुणीच तिळा आंत येऊं दिळं नाही ! ”

गणूच्या खांद्यावर हात टाकून लडिवाळपणे मी म्हटले, “ तर मग गणबा, ठकूच्या घाण्यावर मी गेले म्हणून तुम्हांला कांहीं मनापासून राग आला नाही तर ? ”

“ आतां झाचं उत्तर कसं देऊं ? ” असे म्हणत असतांना गणूच्या ढोळ्यांतून टपाटप आंसवे गळत होती. गणूच्या गळ्याशीं जारतच विलगून मो म्हटले, “ आणि मी तुमच्या घरीं आले तर ? ”

माझे दोन्ही गाल आपल्या हातांत घट्ट पकडून गणू आवेशानें म्हणाला, “ खरंच ? ताईसाहेब, माझ्या घरीं याळ-गणू पदेवात्याच्या घरीं याळ ? तुम्हीं माझ्या घरीं याळ ? ”

मी हंसत हंसत उत्तर दिलें, “ कां येणार नाही ? ठकूच्या घाण्यावर नव्हतें का मी गेलें ? ”

गणूचा आनंद त्रिभुवनांब मावेना. कोसळत्या पावसांत उन्हे प्रकाशावे, तशी त्या टपटप आंसवांतून उसळणाऱ्या आनंदाची छके त्याच्या चेहऱ्यावर खुलून उठली.

प्रकरणें ४ वें पुन्हा शाळेत

दोन दिवसांनीं मी शाळेत गेलें. वर्गांत ठकूची मेट होतांच तिनें पहिल्यानें माझ्या प्रकृतिची चौकशी केली.

मी झटलें “ मी शाळेत आल्यावरूनच नाहीं का कळत ! चांगळो बरो झाल्याशिवाय का शाळेला आलें ? ”

थोडेसें ओशाळल्यासारखें करून ठकू झगाली “ अशी रागावूं नकोस गडे. किती किती वेळां मी तुझ्या घरीं गेलें, पण मला कुणित्तुशी बातमी देईना. गणू पटेवाल्याचा माझ्यावर राग आहे कीं नाहीं—त्या दिवशीं तुला आमच्या बाप्यावर घेऊन गेलें होतें ना ? त्या रागानं धुसपुसत होता तो. दुसऱ्या कुणाला विचारून पाहिलं, त्यानींही धुडकावून काढलं. आम्ही गरीब माणसं अंगावर धड कपडे नाहीत, थोरामोठ्या घराचीं माणसं—कशीं बोलणार आमच्या बरोबर ?—आणि आतां तूंही अशी रागावतेस. ”

नित्याच्या संवयीनें माझ्या तोंडून उर्मटपणाचें उत्तर गेल्याचा मला पक्षा-चाप झाला आणि त्याच मावनेनें मी उत्तर दिलें, “ अशी रागावूं नकोस गडे. मला ही वाईट खोड लागली आहे. सहजी उत्तर दिलें तरी उर्मटपणा तोंडीं येतो. एकूण गणू पटेवाल्यानंच तुला आंत यायला अडथळ केला ? ”

माझ्या मनांतून झटकन विचार निघून गेला. गणू पटेवाल्याच्या बोक-ल्याचा आणि करणीचा मेळ कसा घालायचा ? ठकूला कुणित्तुशी आंत येऊं दिलें नाहीं अशी त्यानेंच तक्रार केली—आणि आंत येऊं न देणारा तोच !

ठकू म्हणाला “ मला किती किती वाईट वाटलें म्हणून सांगू ! आपलें मन मला सांगत होतं, कीं माझ्यामुळें हें सारं झालं. बाहेरून बाहेरून बात-मीही कळली, गणूचो आपली तुशी बाप्याच्या बाबतींत कांहीं झटापट झाली म्हणून. तुशी आईही म्हणे तुला रागें मरली ! स्वरं का हें ! त्यामुळेंच का तुला ताप आला ! ”

मोठ्या माणसांच्या घरच्या झुलक बातम्या देखील गांवांत किती लोकर फेळावतात ह्याची मला कल्पना आली. आश्चर्य वाटलें तें ठकूच्या विचार-सरणीचें. डॉक्टरबैद्यापैक्षां देखील तिळा माझ्या रोगाचें निदान अचूक करतां आलें ! मला दुसरें आश्चर्य वाटलें तें तिळा ही बातमी कुणी सांगितली ह्याचें-पण त्याचेंही निराकरण त्याच क्षणीं झालें.

चौथ्या नंबरला असलेली मुलगी म्हणाली “ मीच सांगितलं तिळा. आमचे बाबा कचेरीत कारकून आहेत ना ! ते त्वावेळीं तुमच्या घरीं आले होते. गणूच्या योबाडीत तू दिलीस असं जेव्हां बाबांनीं सांगितलं तेव्हां मला किती गंमत वाटली ! मो त्यावेळीं तिथं नव्हतें त्याचं मला फार वाईट वाटलं. ”

मी तिच्याकडे वळून रोखून पाहिलं. ह्या पूर्वीं तिनें माझ्याशीं बोलायला सुरुवात केली नव्हती. मी कपाळाळा लहानशी आंठीं घालून तिळा विचारलें, “ तुझे बाबा आमच्या कचेरीत कारकून असतात तर ! ”

“ हो ” ती म्हणाली, “ तरी पण कचेरीतच कारकून असतात असं कांहीं म्हणतां यायचं नाही. ते आहेत मागकारकून. महिन्यांतून पंधरा बीस दिवस त्यांना खेड्यांतून फिरावं लागतं. त्याच दिवशीं ते गांवाहून आले होते. त्यांनीं मला सांगितलं. ”

“ आणि घूं जाऊन सऱ्या गांवभर डांगोरा पिटलास, ” मी कुव्यनिं बोललें “ असंच ना ! ”

ठकू दुसऱ्या बाजूनें उद्गारली, “ आला बरं तुझा उर्मटपणा ! मी कळवळ्यानं विचारीत होतें, तुझ्या घरच्या माणसांनीं दाद दिली नाही, तिनें विचारीनं सांगितलं, तर तिच्या अंगावर येतेस ! हें असलं कांहीं बरं नाही. ही मामलेदारी हवीं तर घरीं गाजीब. पण गांवांतल्या शाळेंत आम्हीं सारीं मुलं सारखीं आहोंत. इयं नको ह्या मामलेदान्या—” चौथ्या नंबरच्या मुली-कडे वळून ती म्हणाली, “ काय बने, कसं उत्तर दिलं ! ”

“ तुझं नांव बनी वाटतं ! ” मी विचारलें, “ आणि आडनांव ! ”

“ आडनांव गोडबोळे ” बनी म्हणाली, “आतां तुला कदाचित आठवण होईल. रावसाहेबांनीं केव्हां तरी बाबांचं नांव घेतलं असेल—”

“असेल, पण मला काहीं आठवत नाही. झापूर्वी मी कधीही ह्या गोष्टी-कडे लक्षच दिलं नव्हतं. आपली आपल्याच तोंऱ्यांत चूर असें. तुम्ही मला कदाचित नांवांही ठेवित असाळ, पण माझ्या तें ध्यानांत येत नव्हतं. ठकूच्या चाण्यावर गेलें, तेव्हांपासून बरेच घडे मिळाले.”

आम्ही पुस्त्या काढीत होतों आणि लिहित असतांना मधून मधून बोलत होतों. आमची पुस्ती काढण्याची वेळ म्हणजे मास्तरांची विभांतीची वेळ असे. याच वेळीं बरेचसे मास्तर बाहेर जाऊन विड्या ओढीत असत. आम्ही बोलत असतांना आमचे मास्तर आंत आले. बोलण्याच्या मरांत तें आमच्या ध्यानीं आलें नाहीं. ते आले त्यावेळीं बोलत होतें मी. पण मला रागें मर-च्याची त्याची प्राज्ञा नव्हती. ठकूला उद्देशून ते म्हणाले, “काय ग ठके, काय बडबडते आहेस? बडबडल्याशिवाय पुस्त्या काढतां येत नाहींत? असल्या वाचाळपंचविशींनं उद्यां नंबर घालवून बसशील. आपण बडबडायचं तें बडबडायचं, आणि दुसऱ्याला अडथळा. ताईसाहेबांना त्रास होईल ना?—”

माझ्यानें रहावेना. “बोलत होतें मा बरं मारतर” मी चटकन् म्हटलें, “बोलत होतें मी आणि माझा राग तिच्यावर कां बरं काढतां? आणि आतां ही ताईसाहेबीही पुरे झाली. मला शाळेंत आपली गोदूच म्हणत जा. घरीं म्हणा हवें तर ताईसाहेब म्हणून—आईबाबांची मीति वाटत असेल तर. पण मला इयं ताईसाहेब म्हटलेलं नाहीं आवडायचं. हिला कुठं बनीसाहेब किंवा ठकूसाहेब नाहीं म्हणत तें ?

बनी आणि ठकू खुदखुदून हंसल्या. मारतर थोडेसे रागावलेच पण “बरं बरं” म्हणत खुर्चावर जाऊन बसले. माझ्या या उर्मटपणाबद्दल ठकू काहींच बोलली नाहीं. मात्र त्यानंतर आमचें बोलणें तेवढेंच राहिलें.

गणिताच्या तासावेळीं ठकूनें मला म्हटलें, “तितकंसं बरं वाटत असेल तर आज ये ना चाण्यावर.” मी थोडा वेळ विचार केला. काय उत्तर द्यावें ह्या विचारांत मी होतें तोंच ठकू म्हणाली, “प्रकृती बरी नसेल तर आजच येऊं नकोस. पुन्हां केव्हां तरी जाऊं तुला बरं वाटल्यावर.”

मी उत्तर दिलें “तसं नव्हे, काज यायला काहीं हरकत नव्हती. पण आज मी गणू पटेबास्याच्या घरीं जाणार आहे.”

“अगबाई ! गणू पटेवाल्याच्या घरीं ?” ठकू म्हणाली.

मी जरा खांचून बोळलें “का बरं ? तुझ्या घाण्यावर नाही का आलें मी ?”

ठकू ओशाळून म्हणाली “तसं नव्हे—गणू पटेवाल्याचं आणि तुझं झगडं झालं, तरीही तूं त्याच्या घरीं जाणार आहेस ?”

मी थोड्या अभिमानानें उत्तर दिलें, “म्हणनच त्याच्या घरीं जाणार आहे. त्या विचान्याचा कांहींच अपराध नव्हता. मी तुझ्या घाण्यावर गेलें आणि तो बरोबर होता, हें जर बाबांना कळलं असतं तर त्याची नोकरी गेली असती. त्यानं केलं तें अगदीं योग्यच केलं. मी तुझ्या घाण्यावर गेल्याचं पुष्कळांनीं जातां येतांना पाहिलं असेल. कुणितरी बाबांकडे चुगली केली असती आणि तो राग बाबांनीं गणूवर काढला असता. मी तुझ्या घाण्यावर गेल्याचं मनापासून गणूला आवडलेंच, पण बाबांच्या रागाच्या भीतीनं तो तसं बोळत होता. त्यानंच सांगितलं मला हें.” असें म्हणून मी त्या दिवशीं गणूचा आणि माझा झालेला संवाद तिला सांगितला.

“मोठं आश्चर्य आहे,” ठकू म्हणाली, “मळा वाटतं, त्याचमुळं त्यानं मला तुझ्या घरीं गेलें असतां आडवलं अशेल. एकदां तो आंत जाऊन आला खरा; त्यावेळीं कदाचित बाईसाहेबांना—तुझ्या आईला विचारूनही आला असेल. आतां मला चांगलं आठवलं. त्यावेळीं कांहीं माझ्या ध्यानांत झालं नाहीं. त्यावेळीं अपमान झाला याच रागांत मी होतें.”

सर्व कांहीं कोडीं उलगडलीं. त्यानंतर या विषयावर आमचें फारसे बोलणें झालें नाहीं. बर्ग चालत असतां मी मधूनमधून तेल्याच्या ठकूबरोबर आणि गोडबोल्यांच्या बनीबरोबर उगीच काहींतरी कारण काढून बोलत होतें. मास्तरांच्या तें ध्यानीं आलें. दोनतीन वेळां त्यांनीं आमच्याकडे डोळे बटारून पाहिलेही. पण मी मनाचा निश्चय केला होता, कीं मास्तरांना कांहींही करून आज खिजवायचेंच.

व्हायचा तो परिणाम झाला, आणि मास्तर शेवटीं गंभीरपणें म्हणाले, “गोदूताई, हें बरं नव्हे—” ताईसाहेब म्हणायचें नाहीं आणि गोदूहो म्हणायचें नाहीं असें ठरवून मामळेदारीचा मान राखण्यासाठीं मास्तरांनीं हुडकून काढलेलें हें संबोधन ऐकून मला कौतुक वाटलें. “गोदूताई मी पुन्हां सांगतां,

हे बरं नव्हे ?” मास्तर म्हणाले, “मी कानाडोळा करतो याचा फायदा घेणं तुम्हाला शोमत नाही. ठकू एक तेव्हाची मुलगी आहे, आणि बनी रावसा-हेबांच्या हाताखालच्या एका पंचवीस रुपये पगारवाल्या कारकुनाची मुलगी आहे, हे तुम्हीं विसरतां कामा नये—”

मी बसल्या जागेवरून उभी राहून म्हटलं, “तेव्हाची मुलगी असली म्हणजे काय नकटी असते, की पंचवीस रुपयेवाल्या कारकुनाची मुलगी आंघळी असते ? कुणाला ठाऊक, कदाचित् आमच्या बाबांचे वडील पंचवीस रुपयेवाले कारकून नव्हते असतील कशावरून ?”

वर्गातील सारीं मुलं खीं खीं हंसू लागलीं. हातातील छडी कडा-कड टेबलावर वाजवून मास्तर ओरडले, “चूप-गडबड बंद.” माझ्याकडे वळून ते झणाले “गोदू गोखले, पांच नंबर खाली जा.”

मी विचारलं “एवढ्या वेळापुरतं की रोज ?” वर्गात पुन्हां एकदां हंशा पिकला.

पुन्हां टेबलावर छडी वाजवित मास्तर म्हणाले, “फाजिलपणा करूं नकोस. पांच नंबर खाली जा. याचवेळीं की रोज ते बलेल उद्यां. इथं मी मास्तर आहे, तूं मास्तर नाहीस, हे ध्यानांत ठेव.”

वर्गाच्या डाव्या कोपऱ्यातील एक लहानशी मुलगी मोठ्याने पुटपुटली-“ताईसाहेब म्हणा ताईसाहेब. रोज ‘अहो’ ‘जाहो’ म्हणतां-आजच ‘अग’ ‘तुग’ कां मास्तर !”

डाव्या कोपऱ्याकडे झटकन् नजर वळवून मास्तर ओरडले “यमितले, गप्प बस. जीम फार लांब झाली वाटतं ? खुर्ची मिळेल मितीला ! मुलगी म्हणणार नाही-बोडीवर उलटी टांगिन. मी मुलांच्या शाळेचा मास्तर होतो हे माहित आहे ना ? पुस्ती काढायच्या वेळेस मानेवर दात ठेविन ! फार फाजिल झाल्या आहेत पोरी !”

पगारगाने मास्तर वर्गाबाहेर निघून गेले. ते बाहेर गेलेले दिसतांच सान्या मुली येऊन माझ्या समोवार गोळा झाल्या आणि तोंड भरून मला शाबासकी देऊं लागल्या. शेवटीं यमू म्हणाली, “कसं उत्तर दिलं मास्तरनां ?

पळवून लावलं कीं नाहीं वर्गांतून ? म्हणे मुलांच्या शाळेचे मास्तर होतो ! काय मुलगे म्हणजे वाघ आहेत आणि मुली म्हणजे सर्गव गाया आहेत ! कशी उडाली मास्तरांची ! ”

गंभीरपणानें ठकू म्हणाली, “ असं म्हणूं नये यमे. किती झालं तरी ते आपले मास्तर आहेत—गुरुजी आहेत—वडील माणूस आहेत. वडील माणसांना उलटून उत्तर देऊं नये. ”

“ मोठी आली आहे आजीवाई सांगायला ! ” यम् म्हणाली, “ मी दिली ती उलटून उत्तर आणि गोदून दिली ती फुलं वाढतं जासवंदीचीं ! मामलेदाराची मुलगी म्हणून तिचा कड घेते आहेस ! मला माहित आहे तुझ्या घाण्यावर ती गेली होती ती ! आमच्या दुकानीं देखील घेउन जार्सन एक दिवस. आमच्या बावांचं किराण्या मालाचं दुकान आहे. आमच्या दुकानीं बदाम आहेत—पिस्ते आहेत—सुईमुगाच्या शेंगा आहेत—घांटावरचा गूळ आहे. तुझ्या घाण्यावर काय ? नुसती खोबऱ्याची पेंड ! ”

ठकूला कांहीं उत्तर सुचेना. ठकूची बाजू सांवरण्यासाठीं ती पुढें सरसावले आणि म्हणाले, “ तुझ्या बदाम पिस्त्यापेक्षां खोबऱ्याची पेंडच चांगली. ती काहीं तुझ्या दुकानीं मिळायची नाहीं. ”

सर्व मुलीनीं टिऱ्या पिटल्या. ठकूच्या अंगावर सुठमर मांस चढलें. यम् अगदी ओशाळून गेली. पण आपली फजिती झाली नाहीं असें ठरवण्याच्या उद्देशानें म्हणाली, “ आमच्या दुकानीं खोबऱ्याची पेंडही नाहीं आणि सुके बोंबिलही नाहीत ! ”

पुन्हां सर्व मुलींत हंशा पिकला. सुके बोंबिल म्हणजे काय, हें मला माहित नव्हतें. इतर मुलींना हंसूं येण्याजोगा तो शब्द होता, एवढेच मला कळलें. विचारावें तर आपलें अज्ञान उघडें पडेल, या अभिमानानें मी त्यावेळीं कुणालाच त्या शब्दाचा अर्थ विचारला नाहीं. पण कुणाला तरी—वर्गाबाहेरील इतर कुणाला तरी—विचारायचें एवढी खूणगांठ मी मनाशीं बांधून ठेवली. इतक्यांत मास्तर वर्गांत आले आणि साऱ्या मुली आपआपल्या जागीं जाऊन बसल्या. अर्थांत तो विषयही तेवढाच राहिला.

शाळा सुटली. सर्व मुली घरोघर निघाल्या. मधल्या चवाठथावर येईपर्यंत ठकू आणि बनी माझ्याबरोबरच होत्या. माझी पाटीदप्तर घेऊन नित्याप्रमाणे गणू माझ्या मागून येत होता. मी सहज ठकूला विचारले, “ ह्या यमीचे आडनांव काय ? ”

तिने उत्तर दिले “ तिचे नांव यमू सारदळ. तिच्या बापाचे दुकान आहे. आमच्या घाण्यावर तो वारंवार येतो. आमच्याच घाण्यावरचे गोडे तेळ त्याच्या दुकानां विक्रीला असते. ”

बोलत अरातांना रस्ते फुटण्याच्या जागी आम्ही आलों. दोघीही माझा निरोप घेऊन आपल्या रस्त्याकडे वळल्या. गणू मागे घुटमळत होता, हे माझ्या ध्यानीं आले. मी म्हटले, “ गणबा, कोणत्या वाटेनें तुमच्या घराकडे जायचं ? ”

आनंदाच्या उकळ्यावर उकळ्या येत गणूनें विचारले, “ खरंच-खरंच, खरंच का तुम्ही माझ्या घरीं येणार ? ”

कांहींच न बोलतां आमच्या घराची वाट सोडून फुठल्या तरी दुसऱ्या रस्त्याला मी वळले, असें पाहून गणू म्हणाला, “ तो नव्हे-माझ्या घरीं जायचा रस्ता तो नव्हे. असं या-या रस्त्यानं या तार्ईसाहेब. ”

मी गणूच्या दाराशीं येऊन पोहोचले. एक बाई घाबऱ्याघुबऱ्या घराबाहेर आली आणि मला पहातांच ‘आ’ वासून उमी राहिली. तिला उद्देशून गणू म्हणाला, “ पाहिलंस ? तुला खोटे वाटलं होतं ! पण आतां या पहा-प्रत्यक्ष तार्ईसाहेब आपल्या घरीं आल्या ! ”

प्रकरण ५ वें.

सुके बोंबिल

गणूचें घर अगदीं रस्त्यावर नव्हतें. रस्ता सोडून बऱ्याच आंतल्या मागाला चांगलें पत्रास फूट रिकामी जागा सोडून त्याच्या पलीकडे हें घर— घर कसलें झोंपडीच होती.

नागू तेत्याच्या घाण्याच्या जागेप्रमाणेंच या घराच्या मितीही कारवीच्या खुंटावर मातीचा लेप केलेल्या होत्या. घराची मागली बाजू मात्र चिखळ मातीची होती, त्यावरून पुढला माग नंतर वाटवून घर वाटवलेलें असावें असें वाटे.

गणू घाईघाईनें आंत गेला आणि त्यानें एक खुर्ची बाहेर आणली. ती आणून ठेवतांच तिच्या खालून कांहीं कोळी आणि झुरळीं निघालीं. त्यांना झटकण्यासाठीं म्हणून त्यानें खुर्ची जमिनीवर आपटतांच खुर्चीचे दोन पाय मोडून पडले.

पहात उमी असलेली गणूची बायको एवढ्या मोठ्यानें हंसली, कीं तो आवाज कानीं जातांच गणू रागानें झटक्यासरशीं वळला. त्याचो रागावलेली मुद्रा पाहून तीही गंभीर झाली. एक क्षणभर दोघें एकमेकांकडे पहात राहिलीं. मी तशीच अंगणांत उमी होतें.

बायकोच्या अंगावर वसकन ओरडून गणू म्हणाला, “लाज नाही वाटत हंसायला ? हो तुझी व्यवस्था ! ताईसाहेब काय म्हणतील ?”

“मी कांहीं म्हणणार नाहीं बरं,” मी संथपणानें उत्तर दिलें, “तुमचं घर म्हणजे मुन्सफाचं नव्हे किंवा वकिलाचं नव्हे—नुसत्या कारकुनाचं सुदां नव्हे ! असली खुर्चीसुदां इथं असेल असं मला वाटलं नव्हतं. त्यांत कशाला वाईट वाटायचं—”

मी बोलत असतानाच गणूची बायको घरांत गेली होती, ती एक घोंगडी घेऊन बाहेर आली. ती घोंगडो तिनें जमिनीवर आंघरली आणि सूचक दृष्टीनें नवऱ्याकडे पाहिले.

“ या बसा हयें तार्साहेव. ” असें तो म्हणतो न म्हणतो तोच मी जाऊन त्या घोंगडीवर बसलेही होते. “ या खुर्च्या आम्हांला काय कामाच्या ? मार्गे कुठल्या तरी एका राबसाहेबांनी बदली होऊन जातांना एक पडित खुर्ची मला दिली होती तीच ह्या सामान्यमान ठेवायला उपयोगी पडत असे. आम्ही कुठे कधी बसणार खुर्चीवर ? आज तुम्हीं आलांत त्यावेळीं म्हटलं उपयोगी पडेल ! पण नाही—गरीबाघरची खुर्चीमुद्दां अशी आयत्या वेळीं दगा देते. ” असें म्हणून गणूने पुन्हा एकदां बायकोकडे आणि एकदां खुर्चीकडे पाहिलें.

अगदी घाबरल्या स्वर्गनें तिनें मला विचारलें, “ दुध आणूं का थोडं ? तापलेलें चालेल कीं निरस पाहिजे ? निरसं हवें असेल तर आतां पिळून आणतें. ”

गणू तिन्याकडे वळून म्हणाला, “ आतांच घार काढून आण. तेवढीच आमच्या घरची नवी नवलाई तार्साहेबांना चाखूं द्या. त्यांच्या घरीं गवळी येऊन रोज घार काढून देतो खरा पण त्यांतल्या त्यांत इतक्याखी करून दुधांत पाणी मिसळतोच. असं निर्मळ दुध काहीं त्यांना मिळायचं नाही. ”

गणूची बायको घरात गेली, त्यावेळीं गणू तिला ओगडून म्हणाला “ मांडे चांगलं घासून घे वरं. ” पुन्हां माझ्याकडे वळून तो थोडें लागला, “ एक म्हैस पाळली आहे. पगारावर कसं मागणार ? एवढा घरप्रपंच चालवायचा तेव्हां थोडासा दुधाचा व्यापार त्यांतल्या त्यांत करतो. चारदोन उकडे लावले आहेत. त्यांत म्हैशीच्या दाणावैरणीचा खर्च मागतो. चार पैसेही शिल्लक रहातात, नाही असं नाही. पण मुलांना चांगलं पोटमर दूध प्यायला मिळतं हा मोठा फायदा आहे. ”

“ किती आहेत तुझाला मुलं, गणवा ? ” मी जरा जपूनच विचारलें.

गणूनें उत्तर दिलें “ तिन्हा एक मुलगा आहे—माझाही एक मुलगा आहे आणि शिवाय आमचीं चार मुलं आहेत. ”

मुलांच्या या हिशेबाचा अर्थ मला कळला नाही. ‘ तिन्हा ’ ‘ माझा ’ आणि ‘ आमचा ’ क्षणजे काय समजायचे ? मी क्षणभर गणूच्या तोंडाकडेच पहात राहिलें. माझ्या शंकेची त्याला अटकळ आली—असावी कारण तो म्हणाला “ तुझाला प्रश्न पडला असेल, पण आम्हां कुणव्यांचं हें अखं

असतं. सर्वांत मोठा मुलगा आहे तो तिचा—हणजे तिच्या पहिल्या नवऱ्याचा. त्याच्याहून लहान आहे तो माझा—हणजे तो माझ्या पहिल्या बायकोचा. आणि बाकीचीं चार ही आतां आमचीं. एकूण तीन मुलगे आणि तीन मुली आहेत—हणजे ही माझी पाटाची बायको आहे. ”

‘ पाटाची बायको ’—पाटाची बायको हणजे काय हें मला कांहींच समजलें नाहीं. विचारून घ्यावें तर आपलें अज्ञान उघडें पडतें, हणून विचारणेंही माझ्या जीवावर आलें. निदान गणूला तरी विचारायचें नाहीं, असेंच मी मनाशीं ठरविलें. माझ्या मनांत हे विचार चालले होते त्यावेळीं गणूचें बोलणेंही सुरू होतें, पण माझ्या विचाराच्या मरांत त्यांतलें कांहीं बोलणें माझ्या कानींही आलें नाहीं.

तो सारखा बोलतच होता, “ -बरेच रावसाहेब येऊन गेले पण त्यांत या रावसाहेबांच्या कारकिर्दीत मला सूख लामलें. मागले रावसाहेब फार खट्याळ होते. त्यांच्या घरीं कधीं सुद्धां माझा हात ओला झाला नाहीं. कामाचोही किटकित फार. कधींच कांहीं मनाला यायचें नाहीं. त्या बाईसाहेबही तसल्याच होत्या. पण या बाईसाहेब हणजे एक माजली आहे. तुझीं पहातच आहांत. सण सुदिनाला तर मला जेबायला बोलावतातच पण एरव्हीं देखील मुद्दाम हांक मारून आमटीमाजी देत असतात. एवढ्यानंच कुठं मागतं आहे ? कुणी बाहेर गांवचे खोत कुळकर्णीं आले तर माजीपाला घेऊन येत असतात. त्यातली चागली हात मरून माजी मला देतात ! कोण घेतं आहे एवढी गरीबाची काळजी ? माझी कारबारीण तोंड फाटेपर्यंत बाईसाहेबांची स्तुति करित असते. तरी अजून तिनं त्यांनां पाहिलं नाहीं— ”

मी मध्येच गणूला विचारलें “ पण तुमचीं हीं मुलं कुठं आहेत ? ”

स्तुतिपठणाच्या आवेशांत विक्षेप येण्यापुरतें “ असतील कुठं तरी खेळत. ” एवढेच उत्तर देऊन तो पुन्हां मूळपदावर आला, “ आज इतकी वर्षे नोकरी करतों आहे पण असा मरमरून माजीपाला कुणी मला दिला नव्हता. हणून तर तिला चोज वाटतं. मुद्दाम शेजाऱ्यापाजाऱ्यांनां बोलावून आणून घरीं माजी आली हणजे दाखावित असते. दिवाळीच्या वेळीं बंदरच्या माटि-यांकडून फस्की येते, तेव्हां त्यांतले देखील बदामपिस्ते ओंजळ मरमरून बाई-

साहेब मला देतात. तुम्ही पाहिले नाही तें. याईसाहेबाची आवड अशी गुपित दानाची आहे. आम्हां गरीबांना बदामपिस्ते कधी पहायला मिळणार ! पण घरी आले झणजे शेजारी देखील कौतुक करतात. थोडासा त्यांना मत्सरही वाटतो. हे रावसाहेब आल्यापासून असं हे माग्य आलं आहे— ”

बदामपिस्ते म्हणतांच मला शाळेतल्या संवादाची आठवण झाली. जिज्ञासा तृप्त करून घेण्याला ही संधि बरी आहे, असें वाटून मी विचारलें, “ गणबा, सुके बोंबिल म्हणजे काय हो ? ”

गणबा थक झाला. बदामपिस्त्याची गोष्ट चालली असतां मी काय हा मळताच प्रश्न केला, झाले त्याला विलक्षण आश्चर्य वाटलें असावें, असें त्याच्या मुद्रेवरून दिसलें. माझ्या अचानक प्रश्नांने त्याच्या माषणाची सांखळीही तुटली होती. कांहीं तरी उत्तर देऊन पुन्हां मुळपदावर यावें असें त्याला वाटत असावें, असें त्याच्या घुटमळण्यावरून वाटलें. तो क्षणभर गंभीर झाला. बरा गाळांतल्या गाळांत हंसला आणि म्हणाला, “ सुके बोंबिल तुम्हांला काय माहित ? कोण बोललें तुमच्याजवळ ? ”

मीही थोडीशी ओशाळलें. “ शाळेत कुणी मुली बोलत होत्या. ” असें कांहीं तरी वेळ मारून नेण्यासाठीं मी दिलेलें उत्तर ऐकतांच तो झणाळा, “ आर्षीं तुम्ही रावसाहेब—त्यांतून वामण, तुम्हांला या असल्या पदार्थांची माहिती कशी होणार ? आमच्यासारख्या कुणव्यामाळ्याच्या घरीच असले जिनस असायचे. ती एक माशाची जात आहे. ते वाळवून ठेवीत असतात. आम्हां गरिबांचें तेंच खरं तोंडीलावणं. माज्याबिज्या मिळायच्या म्हणजे तुमच्यासारख्या थोरामोठ्यांनीं दिल्या तर. परव्हां तीच आमची चटणी आणि तीच माजी. फार स्वस्त मिळतात, वासही येतो आणि तोंडीलावणं मरपूर झालंसं वाटतं. ”

इतक्यांत दुधाची चरबी मरून घेऊन गणूची बायको आली. अगदीं चकचकित घासलेलें एक फुलपात्र तिनें माझ्यापुढें ठेवले. चरबीवर दुधाचा फेस फुलून आळा होता, तो फुंकरीनें दूर सारून तिनें दुध फुलपात्रांत ओतलें आणि चरबी बाजूला ठेऊन ती अदबीनें म्हणाली, “ ताईसाहेबांनीं गरीबाघरचं थोडं दूध मुस्ती लावावं. ”

तिच्या त्या वाक्यप्रयोगाचें मला हंसूच आलें असतें पण तें गंभीरपणानें दाबून कांहींच न बोलता मी दूध प्यायला सुरवात केली. दूध अगदी गरम गरम होतें—भ्रणजे तापवत्या सारखें नव्हे—पण अशा उबेचा गरमपणा असलेलें दूध मी यापूर्वी कधीही चाखले नव्हतें. या दूधाची रुचीही आमच्या घरां येणाऱ्या दूधापेक्षां अगदीच निराळी होती. मी रोज दूध पीत असें, पण तें तापवलेलें असे. मी गरमगरम दूध पीत असें—पण तो तोंड माजणारा गरमपणा ! हें दूध गरम नव्हतें, उबदार होतें. त्याचा गरमपणा सजोब होता. मला वाटलें, गणूनें म्हटलें तें कांहीं खोटें नव्हे. असलें दूध गवळ्याकरवीं मला कधीच मिळालें नसतें.

मी दूध पीतपीत विचारलें, “ सुके बॉबिल मला पहायला मिळतील का ? ”

गणूची बायको गणूपेक्षांही थक झाली. चांगलें सोन्यासारखें दूध पीत असतां मधेंच कुठें असत्या या पदार्थांचो हिला आठवण झालो, असें तिला वाटलें असावें.

गणू हंसत हंसत झणाला, “ दाखवतों आणून. ”

तो वेड्यासारखो त्याच्या तोंडाकडे पहातच राहिलो, असें पाहून तो पुढें झणाला, “ त्यांत काय झालं ? पाहूंदेत त्यांना. तेवढाच माहिती होईल. एरव्ही असले जिनस त्यांना कुठं पहायला मिळणार ? कांहींसंकोच मानायला नको. नागू तेत्याच्या घाण्यावर जाऊन त्यांनीं खोबऱ्याचो पेंड खाल्लो, तें परबां तुला मी सांगितलं ना ? ताईसाहेबांचा स्वभाव मोठा चौकस आहे. वयावर जाऊं नकोस. तूं बोलतांना ऐकलं नाहींस त्यांना. वकालमुसफांबरोबर गोष्टी करूं लागल्या भ्रणजे ते सुद्धां अगदीं जिरून जातात. दाखीव ते आणून—पण दुरून दाखीव, जवळ आणूं नकोस. घाण येईल आणि शिसारी बसेळ. ”

बायको आंत निघून जातांच गणू मला म्हणाला, “ तो फार चमत्कारिक जिनस आहे. तुम्हाला अजून माहित नाहीं पण असत्या निरनिराळ्या वाळवलेल्या माशांवर आम्हीं गुजारा करीत असतां. माजीच्या मानानें ते फारच स्वस्त पडतात आणि एकदां आणून ठेवलें कीं बेगमी होते. माजी जधी रोज आणावी लागते तसे ताजे मासेही रोज आणावे लागतात. पण त्यांना किंमत फार पडते. रोज ताजे मासे आणून आमच्यासारख्यांचं निमायचं नाहीं. ताजे मासे

देखील आही आणतो. नाही असें नाही. पण ते केव्हां तरी आठवड्यांतून पखाददोनदां.” तो बोलत असतांना ती हातांत एक लांब जुडगें घेऊन येऊन दूर उभी राहिली, त्याच्यावरील कागद उलगडला आणि झणाली, “ हेच ते सुके बोंबिल. ” कागद उलगडतांच मला वस्त्र घाण आली. मला प्रश्न उभा राहिला, कीं गणूनें ‘ वास ’ झटला तो हाच का ? गरिबाच्या घरी घाणीला वास झणतात का ?

माझ्याकडे वळून गणू झणाला “ पाहिलंत-झालं ? आतां जा ग ते आंत घेऊन. कोण घाण मारते आहे. ”

मला आश्चर्य वाटलें—इतक्यांत वासाची घाण झाली का ? कीं मी तिथें असल्यामुळें त्याला तसें वाटलें ? तो जिन्नस फार चमत्कारिक होता. अशा लांब लांब वाळलेल्या काड्या दिसत होत्या. घाण आली असें गणूनें झटलें तें कांहीं खोटें नाही. आणखी घटकामर तो जिन्नस तिथेंच ठेवला असता तर मला ओकारी सुद्धां आली असती. दूध मी आधींच पिऊन टाकलें होतें म्हणून बरें झालें.

तो जिन्नस आंत ठेवून गणूची बायको धुतलेले हात ओंब्याला पुशीत घरांतून बाहेर आली. तिच्याशीं कांहीं तरी बोलवें असें मला वाटलें, म्हणून मी गणूला विचारलें, “ कोणत्या नांवानं हिला हांक मारायची ? ”

अगदीं नव्या नवरीसारखा लाजून गणू म्हणाला, “ तें मी कसं सांगूं ? बायकोचं नांव नवऱ्यानं घ्यायचं नाही ना ? ” तिच्याकडे वळून तो म्हणाला, “ आतां तूंच सांग ना आपलं नांव ? ”

तिनें आपलें नांव सुमद्रा म्हणून सांगितलें. “ सुमद्राबाई ” अशा संबोधनानें सुरुवात करून मी बोलायला जात होतें, इतक्यांत ती म्हणाली, “ मला ‘ बाई ’ म्हणायचं नाही. नुसतं सुमद्रा म्हणायचं. ‘ बाई ’ म्हणायचं मटाबामणांच्या बायकांना. ”

हा भेदामेद मला माहित नव्हता. ब्राह्मणांच्याच बायकांना ‘ बाई ’ कां म्हणायचें आणि कुणब्यांच्या बायकांना नुसत्याच नांवानें कां हांक मारायची या रीतीचा मला उलगाडा होईना. हा भेदामेद कां उत्पन्न झाला, कसा झाला, केव्हां झाला, ह्याची नोट छाननी करायचें मी मनाशीं ठरविलें.

बायका तबड्या इथून तिथून सर्व सारख्याच. मग हा भेद श्रीमंतीमुळें आला कीं जातीमुळें आला हा प्रश्न साहजिकच माझ्यापुढें उभा राहिला. पुरुषांनां ' राव ' ' पन्त ' असें कांहीं तरी उपपद लावितात. मराठा कुणबी असला तरी ' बा '—' जी, ' असेंही उपपद लावतात. मग बायकांनाच तसें दर्जा-प्रमाणें उपपद कां असें नये ?

स्वतःचा हट्ट चालविण्याच्या उद्देशानें मी म्हटलें, " सुमद्राबाई, मी तुम्हाला सुमद्राबाईच म्हणणार. सुमद्राकाकू सुद्धां म्हटलें असतं. पण तुम्ही कांहीं एखाद्या ' काकू ' सारख्या दिसत नाही. बाईसाहेब नाही—पण नुसतं बाई म्हणायला काय हरकत आहे ?"

" आम्हां गरिबांना कशाला ही आडनांवें ? आपलें सुमद्राच झटलेलें बरं. खरं पाहिलें तर तुमच्या सारख्या माणसांनीं नुसतं ' सुमे '—च झटलें पाहिजे—"

" पुरे झालें तुझें व्याख्यान ! " गणू ह्मणाला, " आतां घरी गेलं पाहिजे. बाईसाहेब वाट पहातील. मागल्या वेळला एकदा मी बोलून घेतलं आहे. त्यावेळीं ताईसाहेब गेल्या होत्या नागू तेल्याच्या घाण्यावर, आतां खुद्द आमच्या घरी आल्या आहेत. उत्तर द्यायला मला तोंड नाही. त्या दिवशीं मीच चहाडी केली—त्याचं बक्षिसही मिळालं—पण आज माझं मलाच सांगितलं पाहिजे. ! " असें म्हणून गणू निघण्याच्या तयारीनें उठून उभा राहिला. मीही उठलें आणि सुमद्रेचा निरोप घेतला.

ती रस्त्यापर्यंत मला पोहोचवायला आली, त्यावेळीं शेजारच्या तीनचार कुणबी बाया रस्त्याच्या बाजूला मुद्दाम उभ्या राहिलेल्या दिसल्या. त्यांच्याकडे सुमद्रा मोठ्या अमिमानानें पहात होती. तिचें हें वैभव पाहून त्याही अगदीं चूरमार होऊन गेल्यासारख्या दिसत होत्या.

जातां जातां माझ्या कानी सुमद्रेचे शब्द पडले, " ताईसाहेब बरं या ! रावसाहेबांची मुलगी—स्वतः आमच्या घरी आली. कधीं कुणी ऐकलं होतं हें ? पण आज प्रत्यक्ष घडून आलं. ताईसाहेबांचा स्वभावच फार मायाळू—"

नागू तेल्याच्या घाण्यावर गेल्या दिवशीं गणूच्या थोबाडीत दिल्याची आठवण होऊन माझें मलाच हसूं आलें.

घरीं येऊन पोहाचताच आई दाराशीं उभी होती तिला गणू म्हणाला, “ माफ करा बाईसाहेब, ताईसाहेब आज आमच्या घरीं गेल्या होत्या. ताज्या निरशा दूधाखेरीज मी दुसरं कांही दिलं नाही ! त्यांना माफ करा बाईसाहेब.”

“ खरंच ? ” असं म्हणून आई नुसतो हंसली मात्र.

मी न्हाणीवर हातपाय धुऊन आलें, त्यावेळीं आई म्हणाली, “ एकूण आज तूं गणूच्या घरीं गेली होतीस. छान ! असं नाक ठेचलंस त्याचं ? काय पाहिलंस तिथं ? ”

अगदी मोठ्या माणसाचा आव आणून मी म्हटलें, “ गरिबाच्या घरीं काय पहायचं दुसरं ? आमच्या सारखीं थोडोच त्याचीं घरं आहेत ! आपलं आहे कारवीच्या खुंटाचं घर—परसदारों गौठयांत म्हेस आहे. परसचांत बरींचशीं कोंबडी आहेत—घरांत सुके बोंबिल आहेत—”

आई मोठयाने हंसत म्हणाली, “ ते देखील दाखवले का त्यानं तुला ? ”

“ त्यानं नाहीं दाखविले ” मी म्हटलें, “ मीच मुद्दाम पहायला मागितले. परवां शाळेंतली एक मुलगी त्याबद्दल काहीं बोलत होती. असली हो वस्तु तरी काय आहे तो पहावी म्हणून मुद्दाम गणूला सांगितलें. आमच्या घरीं कांहीं पहायला मिळायचे नाहीत—म्हटलं गणूच्या घरीं असतील—आणि शेवटीं तिथंच पहायला मिळाले—” आठवण झाल्यासारखें करून मी मधेच आईला विचारलें, “ आई, पाटाची बायको म्हणजे का ग ? ”

“ गणूची बायको पाटाची आहे वाटतं ? ” आई म्हणाली, “ मला नव्हतं हें माहीत. बाकी तें कळणार तरो कसं म्हणा—”

मी जिज्ञासापूर्वक प्रश्न केला, “ पाटाचीं बायको समजायची कांहीं खूप नसते वाटतं ?—पण आधीं पाटाची बायको म्हणजे काय हें मला साग ना ? ”

“ कळेल पुढें तुला आपोआप ” असं बोलून आईनें उत्तर द्यायची टाळाटाळ केली. पण मो थोडीच ऐकणार होते ! मी म्हटलें, “ हें पहा आई, अशीं टाळाटाळ करून चालायचं नाहीं. पाटाची बायको म्हणजे काय तें मला कळलंच पाहिजे. ”

आई क्षणभर स्वस्थ राहिली. उत्तर द्यावें कीं न द्यावें—किंवा मलतेंच कांहीं तरी उत्तर देऊन माझे समाधान करावें, याचा ती विचार करीत

असावी, अशी शंका आल्यामुळे मो म्हटले, “ कांहीं उडवाउडवी चालायची नाही बरं आई. मला नीट काय तें कळलं पाहिजे. उडवाउडवीची उत्तरं बाबा देतात म्हणून ऐकून घेतें—तूं उडवाउडवी केलेली मला नाही खपायची ! ”

“ असं ? ” असं म्हणून क्षणभर माझ्याकडे कौतुकाने पहात आई म्हणाली, “ तिकडन उडवाउडवीचीं उत्तरं दिलेलीं तुला खपतात आणि मी मात्र तसं करतां नये ?—कां ? ”

तिच्या कंबरेला मिठी मारून मी म्हटलें, “ कां म्हणजे ? तूं आई आहेस ना ! ”

आईच्या डोळ्याला टचूकून पाणी आलें. “ खरं आहे—खरं आहे—” असं म्हणत तिनें पदरानें हळुच डोळे पुसले. “ पुरुषांचं हें मेलं असंच असतं. केव्हां कांहीही विचारा. मोकळ्या मनानं उत्तर कधीं मिळायचं नाही. तुलाच का ? मला देखील तशीच उत्तरं मिळतात. फारच झालं तर ‘ पुरुषांच्या व्यवहारांत बायकांना कशाला उठाठेव ? ’ असा शेवटचा टोला मिळतो. तें तसं उत्तर आलं म्हणजे मला वाईट वाटतं आणि आतां मी स्वतः तुला तसंच उत्तर देणार होतें. नाही बरं आई, ह्यापुढं मो कधीं उडवाउडवी करणार नाही. ” असं बोलून तिनें पुन्हां एकवार पदरानें डोळे पुसले.

“ काय म्हणालीस बरं ? ” आई आठवल्यासारखें करून म्हणाली. ‘ तुला पाटाची बायको ’ म्हणजे काय हें सांगायला हवं ना ! ऐक. आपल्या ब्राह्मण लोकांत बायकांच्या जातीचं एकदांच लग्न होतं. कुणबीमराठ्यांत तसं नाही. त्यांच्यांत एक नवरा वारला तरी बायका दुसरा नवरा करतात. त्या बायकोला पाटाची बायको म्हणतात. पहिलं लग्न होतं तें सर्वांचं सारखंच होतं. म्हणजे कुणबी असो, मराठा असो किंवा ब्राह्मण असो सर्वांचो लग्नं ब्राह्मण उपाध्यांच्या हस्तेंच लागतात. ब्राह्मणांचीं लग्नं वैदिक विधीनं होतात—म्हणजे त्यांच्या लग्नाच्या वेळचे मंत्र वेदांतले असतात. कुणबीमराठ्यांचीं लग्नं पौराणिक विधीनं होतात. ह्मणजे लग्नाच्या वेदमंत्राऐवजीं कुठळे तरी पुराणांतले श्लोक म्हणून कुणबीमराठ्यांची लग्नं उपाध्ये लोक लावतात.

वेदांच्या मंत्रांनी झालेलं लग्न मोडत नाही. कुणवोमराठ्यांना एक नवरा मेळ्यावर दुसरा करायचा असतो म्हणून त्यांचीं लग्नं पौराणिक विधीनं लावतात. नुसते पुराणांतले श्लोक म्हणून त्यांचं लग्न लावलेलं असतं म्हणून त्यांना पुन्हां लग्न करतां येतं, असं उपाध्ये लोकांचं म्हणणं आहे. वेदांच्या मंत्रांनी त्यांचं लग्न लावलं तर त्यांना पुन्हां लग्न करतां येणार नाही. ”

आणखी एक नवा प्रश्न उत्पन्न झाला. ‘पाटाची बायको’ म्हणजे काय हें मला कळलें. पण वेदांतले मंत्र म्हणून लावलेलें लग्न मोडत नाहीं कसें हें मला उलगाडेना. मी आईला विचारलें, “पुन्हा विचारतें म्हणून रागावूं नकोस आई. पण मला आणखी एक नवीन प्रश्न उत्पन्न झाला आहे. परवां आपल्या गोडबोले कारकूनांची बायको वारली. त्यांचं लग्न वेदांच्या मंत्रांनीच झालं होतं ना ? ”

आईची मुद्रा अगदीं चमत्कारिक झाली. माझ्या प्रश्नांमुळे ती थोटाळ्यांत पडल्यासारखी दिसली. तिनें नुसतें मानेनेंच होय झटलें. मी विचारलें, “होय ना ! मग त्यांनीं आतां दुसरी बायको कशी केली ? वेदांच्या मंत्रांनीं लावलेलं लग्न जर मोडत नाहीं, तर गोडबोल्यांचं पुन्हां लग्न कसं झालं ? ”

“खरं आहे ” आई झणाली, “तूं झटलंस झणून हें माझ्या ध्यानांत आलं. वैदिक लग्नां बायकांनां तेवढं बांधून घ्यावं लागतं. पुरुष खुशाल लग्नावर लग्न करतात. मी विचारून तुला सांगेन. ”

मला मोठा आनंद झाला. मी आईला निरुत्तर केलें, याचा मला अभिमान वाटला. माझ्या बुद्धीमत्तेबद्दल मी माझ्यावर खूप झालें. ‘मी कुणितरी आहे’ याची मला पुन्हां आठवण झाली.

जेवायला वादीत असतांना आईचा बाबांबरोबर संवाद झाला. तो असा:—

“रागवायचं नाहीं बरं. पण मला एक प्रश्न विचारायचा आहे. वैदिक लग्न मोडत नाहीं दगतात. पौराणिक विधीनं लग्न होतं झणून—सप्तपदी आणि लाजाहोम झाला नसतो म्हणून—कुणव्याच्या बायकोला पाट लावतां येतो. असंच ना ! सप्तपदी आणि लाजाहोम झाला आणि त्या बायकोचा नवरा गेला तर तिनं पुन्हां लग्न करायचं नाहीं—आमरण विषवेचं व्रत घेऊन राहायचं—तें सप्तपदीच्या बंधनासाठीं—असंच ना ! मग पुरुषाचं दुसरं लग्न कसं होतं ! पुरुषांनां नाहीं का सप्तपदीची आडकाठी ? ”

पाण्याचा घोट घेत घेत बाबा झणाले, “ बरोबर आहे. रूढी तशीच आहे, कायदाही तसाच आहे. या रूढीच्या आधारावर कायदा बनवलेला आहे. उच्चवर्गाच्या लोकांसाठी जो कायदा आहे तो खालच्या वर्गाच्या लोकांना लागू पडत नाही. एक नवरा मेल्यावर खालच्या वर्गाच्या बाईला दुसरं लग्न करतां येतं—इतकंच नव्हे तर एक नवरा जिवंत असतांना नुसती कायदेशीर नोटीस देऊनही कुणब्याच्या बायकोला दुसरं लग्न करतां येतं आणि तें बेकायदेशीर ठरत नाही. घर्माचा प्रश्न वेदाला घरून न सोडवतां रूढीच्या अनुरोधानं सोडवला आहे. कायद्याच्या दृष्टीनं रूढीला महत्त्व आहे. घर्माच्या बाबतीत कायदा आर्षो पहावा लागतो. मलत्याच प्रकारानं झालेलं लग्न कायदेशीर ठरत नाही. कायद्यानं जें लग्न खरं तेंच खरं लग्न. झणून ब्राह्मणाचं लग्न वैदिक विधीनं आणि कुणावीमाळ्यांची लग्नं पाटाच्या किंवा गांधर्वाच्या विधीनं झालीं असलीं म्हणजे कायदेशीर समजलीं जातात. ”

“ पण पुरुषांचं काय ? ” आई म्हणाली, “ पुरुषांचा प्रश्न तसाच राहिल्ल. सप्तपदीचं बंधन जर बायकांना आहे तर तें पुरुषांना का नसावं ? पुरुषानं जन्ममर विधुर म्हणून कां राहूं नये ? ”

“ रूढी अशी आहे आणि कायदाही तसाच आहे. ” असें म्हणून बाबा आंचवण्यासाठी पाटावरून उठले. आई माझ्याकडे पाहून नुसती हंखळी. बाबांनां पुन्हां प्रश्न विचारण्याचें तिला धैर्य झालें नाहीं

मी विळान्यावर पडलें होतें. हतक्यांत आई तिथें आली आणि मोठ्या प्रेमानें माझा मुका घेऊन झणाली, “ गोदे, पोरी, आज तं मला नवी दृष्टी दिलीस. ”

माझें हृदय आभिमानानें मरून आलें. पुन्हां आठवण झाळी, कीं ‘ मी कुणितरी आहे ! ’

प्रकरण ६ वें.

पेपरमिटच्या वड्या

पुढल्या महिन्याला पुन्हां माझा नंबर पहिला आला पण मैत्रीचें क्षेत्र वाढण्यास त्यामुळें अडथळा आला नाही. नागू तेत्याच्या घाण्यावर मधून मधून माझ्या खेपा होतच असत. त्याचप्रमाणें गणू पंटेवाल्यालाही मी कांहीं विसरलें नव्हतें. सारदळांच्या यमूच्या घरीं किंवा दुकानीं जावें, असें माझ्या मनांत आलें होतें. पण बोलावल्याशिवाय कसें जाणार ? तिच्या एकंदर माषणावरून मी तिच्या घरीं यावें अशी तिची इच्छा फार दिसत होती. पण कुठें नडत होतें तें कांहीं कळना.

या घोट्यावर ठकून प्रकाश पाडला. यमूच्या बापाच्या दुकानीं जाण्याचा एके दिवशीं तिला प्रसंग आला होता. त्यावेळीं यमूही दुकानीं होती. ठकूला पहातांच मला बोलावण्याचा विषय निघाला, त्यावेळीं जो संवाद झाला त्या वरून ठकून असें घोरण बांधलें, कीं यमूचा बापच या कामीं विरुद्ध होता. यमू जवळ जवळ रडकुंडीला सुद्धां आली पण तो कांहीं कबूली देईना.

ही हकिकत ऐकल्यावर मलाही थोडेंसें आश्चर्य वाटलें. मोठमोठे माळ्ये न्यापारी मी पेढोवर गेलें असतां माझा किती मानमरातब ठेवतात—नव्हे आलेले गडगंज गिऱ्हाईकही आमच्या स्वागतासाठीं घालवितात—असें असतां एका साधारण किराणा माळाच्या दुकानदारानें हा मान मिळविण्याचें कांय्तावें ?

माझ्या खोडकर मनानें उच्चळ घेतली. नाही का बोलाविना—आपण होऊनच जायला काय हरकत आहे ? न बोलावतां गेल्यामुळें कदाचित् अपमान झालाच तर त्याची मला पर्वां वाटली नसती. मानासाठीं मी कांहीं ह्वापलें नव्हतें. माझ्या आत्यंतिक जिज्ञासेच्या तृप्तीपुढें मानापमानाची मला पर्वां नव्हती. शाळा सुटल्यावर एके दिवशीं माझ्या लहरीनें अधिकच उच्चळ झाली आणि मी यमूला म्हटलें, “चल, आपण आज तुझ्या दुकानीं जाऊं.”

यमूला जितक्या लवकर आनंद झाला, तितक्याच लवकर तिचा चेहरा पडला. ठकूच्या तोंडून सर्व कांहीं कळलें असल्यामुळे—अर्थात् हा प्रसंग अनपेक्षित नसल्यामुळे, मला त्याचें कांहींच वाटलें नाही.

यमू म्हणाली, “ तूं आलीस तर फार छान होईल—” थोडेंसें घुटमळल्यासारखें करून म्हणाली, “ पण बाबा काय म्हणतील कोण जाणे ! कदाचित त्यांना आवडणार नाही. त्यांचा स्वभाव—आतां तुझ्याकडे कशाला लपवून ठेवूं?—त्यांचा स्वभाव जरा तिरसट आहे. तुला दुकानांनीं घेऊन येतें असं मी त्यांना सांगितलं, त्यावेळीं त्यांनीं मला चरूख बजावलं, कीं अशी थोरामोठ्यांचीं मुलं घरीं आणूं नकोस म्हणून. म्हणूनच माझ्या मनांत असतांही मी इतके दिवस तुला बोलावलं नाहीं.”

मी कुचेष्टें न्हटलं, “ समज, मी आतां आलें तुझ्याबरोबर, तर ते काय करतील ! हाताला घरून मला दुकानाबाहेर ओढून काढतील का ? ”

साशंक होऊन यमू म्हणाली, “ कुणी सांगावं, कदाचित् तसं हो करतील ! ” मी हंसत हंसत न्हटलं, “ ठीक आहे. मग पाहूयाच एकदां परिक्षा. ”

“ नको ग बाई, ” घाबरून यमू म्हणाली, “ उगीच माझ्यामुळे तुझी फजिती नको. दुकानावर गिऱ्हाईकं आलेलीं असायचीं आणि त्यांच्यासमोर मलतंच कांहीं तरी व्हायचं. ”

“ कांहीं हरकत नाही. ” मी न्हटलं, “ झालो फजिती तर माझी होईल. मी स्वच्छ तुझ्या तात्यांना सांगेन, कीं मी आपणहूनच आलें. यमूनं कांहीं मला बोलावलं नाहीं. पाहूं या तर एकदां काय गंमत होते ती. तूं असं कर, मी कोण आहे हें त्यांना मुळीं सांगूंच नकोस. ठकूलाही आपण बरोबर घेऊं. गोडबोल्यांची बनीही येईल. गणबाला बाजूला उमं रहायला सांगूं. मी यापूर्वीं कधीं तुमच्या बाजूला गेलेंच नाहीं, त्यामुळं त्यांनीं कदाचित् मला पाहिलेंही नसेल. ओळखलंच, तर व्हायचं तसं होईल. आणि नच ओळखलं तर कांहीं नवीनच गंमत होईल. ”

माझ्या या बेताचें यमूला मारीच कौतुक वाटलें. ठकूनेंही साथ दिली. आणि गणू पटेवाला झणाला, “ त्याची काळजी नको तार्ईसाहेब. मी समोरच्या घरीं बसून तुमच्यावर नजर ठेवतों. त्याची काय बिशाद आहे झांचा

अपमान करायची ! बाकी तो माणूस आहे जरा बिचित्रच—पण मी असलों ह्मणजे भ्यायचं कांहीं कारण नाही. ”

“ इथं कोण मीतं आहे ? ” मी तुच्छतेनें ह्मटलें, “ मला मानाचो हांव नाहीं कीं अपमानाची परवाही नाहीं. जाणूनबुजून जायचं आहे—मग झाला अपमान तर झाला. मात्र बनीनं तोंड उघडतां कामा नये. तिचा स्वभाव आहे जरा उतावळा. पटकन् कांहींतरी बोलून जायची. ”

“ नाहीं हं, ” बनीं ह्मणाली. “ पहा तर खरी माझी परीक्षा, एरव्हीं मी कितो जरो बडबडलें तरी एकदां ठरलं ह्मणजे प्राण गेला तरी तोंडांतून शब्द काढणार नाहीं. ”

‘ आतां तें प्रत्यक्षच पाहूं. ’ असें ह्मणून आहों गांवांत वळलों.

यमूच्या बापाचें दुकान पेटेंत नव्हतें. तें गांवांतलें एक लहानसें दुकान होतें. राहाण्याचें घर आणि दुकान हीं निराळीं नव्हती. ओटीचा उपयोग दुकानासारखा केला होता आणि धरचीं माणसें आंत घरांतच रहात असत. यमूचें घर आणि दुकान निराळें नाहीं, हें तिच्या घरीं गेल्यानंतरच मला कळलें.

दुकानांत जाण्यापूर्वी तिथें गेल्यावर काय बोलायचें तें जातां जातां मी यमूला पढवून ठेवलें. एकएक पाऊल मार्गें रहात गणू पिछेहाट घेत होता. पण तसें करण्यापूर्वी आपण कोणत्या घरांत बसून राहणार आहें, तें त्यानें दुरूनच दाखवलें.

आहों चौघोंही दुकानांत शिरलों. त्यावेळीं तिथं गिन्हार्इकांची साधारण गर्दीच होती. दुकानांत नोकर नसल्यामुळें जिनसांच्या पुढ्या बांधून देणें किंवा माप घालण्याचें काम यमूच्या बापालाच करावें लागत होतें. त्या गडबडींत पहिल्यानें त्याचें लक्ष आमच्याकडे गेलें नाही. यमूनें हांक मारली त्यावेळीं त्यानें आमच्याकडे वळून पाहिलें आणि त्या आश्चर्याच्या धकथानें बांधित अललेली हातांतील जिनसांची पुडी नकळत त्याच्या हातून गळून पडली.

तो मोठ्यानें ओरडून म्हणाला, “ यमे, आज सगळीच शाळा गोळा करून आणली आहेस वाटतं घरीं ? दुसरा कांहीं उद्योगच नाहीं या पोरीना ? कशाला आल्या आहेत इथं ? ”

यमू पहिल्यानें थोडीशी घाबरली. पण मनाचा तोल सांवरून जरा धीट्या-ईनें ह्मणाली, ‘ ही आमची गोदू आली आहे पेपरमिट विकत घ्यायला ! ’

‘ असं का ? ’ तात्याशेटचा स्वर जरा खाली आला, ‘ काय पाहिजे आहे तिला ! ’

मी शांतपणे पुढें होऊन म्हटलें, ‘ चार पैशांचं पेपरमिट—अगदीं जीम मिरमिरतं तसलं पाहिजे. परबां मी पेटेंत घेतलं, पण मेलो नुस्ती साखरेची बडी. तसलं पेपरमिट घेण्यापेक्षां नुसती पिठीसाखर खाल्लेली काय वाईट ? ’

“ खरं आहे तें, ” तात्याशेट म्हणाला, “ पेटेंतील दुकानदार सारे चोर आहेत. पेटेंत येणारा सहज दुकानां येतो त्यामुळें मिळेल तसा माल डोळे झांकून घेऊन जातो. त्याचा ते चोर फायदा घेतात. पैशाचा माल चार पैशांत गिन्हाईकाच्या गळ्यांत बांधतात. तेवढ्याचसाठीं मी इकडे गांवांत दुकान काढलं आहे. म्हटलं, ती पेठ कांहीं आपल्याला नको. चार पैसे कमी फायदा झाला तरी आपलं हें गांवांतलं दुकान बरं. आर्घी हें दुकानचं निराळं मांडं मरायला नको. घरांतल्या घरांत दुकान असल्या-मुळें तेवढीच भाड्याची बचत होते. त्याचा फायदा गिन्हाईकांनां मिळतो. पेटेपेक्षां म्हणूनच मला माझा माल पैपैशानें कमी मावांत देतां येतो. तेवढ्यासाठींच जवळचीं पेटेंतलीं दुकानं टाकून खेडींतलीं गिन्हाईकं इतक्या दुर इथं येतात ना ! माझो कांहीं उपटसुंम गिन्हाईकी नव्हे. माझो गिन्हाईकी अगदीं बांधलेली आहे बरं का मुली ! तूं दर ताडून पहा म्हणजे तुझी खात्री होईल. ” असें म्हणून त्यानें पेपरमिटचा डबा आणून माझ्यापुढें ठेवला.

हें जें माषण चाललें होतें त्यावेळीं तात्याशेट एकामागून एक डबे घुंडाळीत होता. त्यामुळें त्याचे लक्ष आमच्याकडे गेलें नव्हतें. डबा पुढें आणून ठेवतांच त्यानें माझ्याकडे चांगलें निरखून पाहिलें. माझ्या अंगावर मरगळ दागिने होते. त्या दागिन्यावरून त्याची नजर सारखी फिरत होती. ‘ मलं गिन्हाईक मिळालं आहे ! ’ असें त्याच्या मनांत आलें असावें. मी सह-दर्शनां अगदीं भीत भीत विचारलें, “ एक वडी चालून पाहूं का ? ”

शेटजी मोठ्यानें हंसले आणि म्हणाले, “ हो हो ! पहा तर ! एका वडीनें कांहीं माझं दखिं जात नाहीं ! ”

मी एक वडी घेऊन तोंडांत टाकलो. बसू त्याचा हात बसून म्हणाली, “ त्या दोघीनाही द्या ना एकयक वडी ! ”

तिच्या हाजाला हिंसडा देऊन तात्याशेट ओरडला, “एक एक वडी ह्मणे ! इथं कांहीं पेपरमिटाचं अन्नछत्र घातलं आहे ! गिन्हाईकाला माल दाखवला पाहिजे म्हणून तिला एक वडी दिली—तर आली मोठी कर्णाची मावशी ! ह्मणे त्यांनाही एक एक वडी द्या ! जशी कांहीं बाजोरावीणच !”

यापूर्वीच मो एक वडी तोंडांत टाकली होती. मो डब्यांतील दुसऱ्या दोन वड्या काढून एक ठकीला आणि एक बनीला दिली.

तात्याशेट जरा चमकला. पण नवें गिन्हाईक गांठण्याच्या आशेनें जरा थंडावून म्हणाला. “ बरं. बरं. त्यांनाही दे. त्यांनाही पाहू दे अनुभव. या बनीचा बाप तो नारू गोडबोला. कधी चुकूनसुद्धां माझ्या दुकानीं यायचा नाही. इथं चार पावलांवर न्याचं घर, पण तंगड्या तोडीत पेटेंत जातो. त्याला नाही—तर त्याच्या पोरीला तरी कळं दे. मला महागरा म्हणतो. पण चागला माल जर दुकानीं ठेवायचा, तर मातीच्या मोलानं कसा देतां येईल ? पण या बामणांना कळत नाही. मोठे शहाणे समजतात आपल्याला आणि शेवटीं पेटेंत जातात आणि दमडोचा माल दुगाणीला घेऊन येतात. तिलाही पाहू दे—” माझ्याकडे पाहून आढ्यतेनें हंसून तो मोठ्या तोऱ्यानें म्हणाला, “ कसं काय आहे पेपरमित ? ”

“ चार आप्याच्या वड्या द्या. ” मो एकदम म्हटलें.

तेवढ्या उत्तरातच सर्व कांहीं येत होतें. दोन वड्या फुकट गेल्याचें शेटजीला कांहींच वाटलें नाही. यमू मात्र अगदीं हिरमुसली झाली. दुकानदारीच्या पार्यां दोन वड्या सहज देऊन टाकणें ज्याला कांहींच वाटलें नाही, त्याच आपल्या बापांनें आपल्या पोटाच्या गोळ्याच्या दोन मैत्रिणींसाठीं दोन वड्या देण्याचे नाकारलें, हें तिला फार विलक्षण वाटलें. तिच्या वर्मा डाग बसला. बापाबद्दल आर्घांच असलेला अनादर या क्षुल्लक गोष्टीमुळें विकोपास गेला. लालबुंद चेहरा करून ती सारखे सुस्कारे सोडीत होती. शेटजीचीं नजर तिच्या चेहऱ्याकडे गेली आणि एवढा मोठा सौदा केल्याच्या आनंदाच्या मरांत त्यांनीं एक वडी काढून तिच्या हातीं दिली.

दिलेली वडी रागानें दूर भिरकावून यमी म्हणाली, “ मो सांगितलं तेव्हा माझ्या मैत्रिणीला दिली नाहीत. आतां ही चार आप्यांतल्या अन्नछत्रांतील वडी नको आहे मला. ”

शेटजी नुसते हंसत हंसत बड्यांची पुडी बांधत होते. पुडी माझ्या हातां देउन त्यांनी पैशासाठी हात पुढे केला. मी खिसे चापसून पहाण्याचे नुसते ढोंग केले—अर्थातच माझ्या खिशांत एक पैसाही नव्हता—आणि चांचरत चांचरत झटले, “पैसे आणायला विस्तरले हे माझ्या ध्यानांतच नाही कसं ? परत देऊं कां पेरमित ? किंवा बाबांना घरी जाऊन सांगते, ते पैसे पाठवून देतील.”

शेटजी अग्निशर्मा होऊन उठला, “पैसे नव्हते तर कशाळा यावं दुकानांत ? कुकट पेरमित खायची चांगली युक्ती काढली ! थोरामोठ्यांची दिसलीस ह्मणून फसलों आणि आधीं पुडी बांधून दिली. कशी मला बुद्धी झाली ! आधीं पैसे घेतल्याशिवाय मुलांनां कधींच कोणता जिन्नस देत नसतो. तरी बरं झालं—” शेटजी पुढे कांहीं बोलणार होते तोंच पुडी घेऊन मी दुकानाखालीं उतरले. बनी आणि ठकीही माझ्या मागोमाग उतरल्या.

“पैसे दिल्याशिवाय कुठं चाललीस पुडी घेऊन ?” असें ह्मणत शेटजीही आमच्या मागोमाग आले आणि त्यांनीं माझ्या दंडाला हात घातला.

समोरच्या घरांत बसून गणू पटेवाला सारा प्रकार पहात होता. शेटजींनीं माझा दंड घरतांच तो तीरासारखा धांवत आला आणि ह्मणाला, “कुणाचा हात घरतोस तात्याशेट ? कांहीं डोळे बिले आहेत की नाही तुला ? ती रावसाहेबांची मुलगी आहे, तें दिसत नाही का तुला ?”

‘रावसाहेबांची मुलगी’ हे शब्द ऐकतांच शेटजी तियच्या तिथेंच थिजले. ते मोठ्यानें ओरडून ह्मणाले, “रावसाहेबांची मुलगी ? यमे, काटे, मला आधीं सांगू नये ? कुठं गेली होती तुझी वाचा ? आतां कळळं रावसाहेबांनां तर बिड्या ठोकतील माझ्या हातांत—”

“बिड्या ठोकतील ह्मणजे सोडतील कीं काय ? भर रस्त्यांत रावसाहेबांच्या मुलीचा दंड घरलास—मी आलों नसतो तर कदाचित थोबाडीत देखीक लगावली असतीस ! चार आप्याचे पैसे ह्मणजे तुला काय वाटळं ? मी शिपाई सुद्धां असे फेंकून देईन—” असें ह्मणून त्यानें खिशांतून चार आप्याचा खुर्दा काढून तिथेंच रस्त्यावर फेंकून दिला.

सांडलेले पैसे निवडून उचलित शेटजी ह्मणाले, “माफ करा गणबा, मला माहीत नव्हतं. या माझ्या कार्टीनं देखीक सांगितळं नाही. नाही तर रावसाहेबां.

हेबांच्या मुलीला रस्त्यांत खडवून धरण्याइतका गाढवपणा मी केला नसता. काहीं सांबूं नका बरं का रावसाहेबांना. ” असें झणत तो दुकानांत चढला. डब्यांत हात घादून मूठभर वड्या काढून गणूच्या हातीं देत झणाला, “ हे पहा गणबा, ह्या वड्या तुमच्या मुलांसाठीं न्या. रावसाहेबांना मात्र कांहीं सांगूं नका. हे तुमचे चार आप्याचे पैसेही घ्या. तुमच्या कडोसरीचे पैसे रावसाहेबांसाठीं कां ? मी रावसाहेबांच्या घरीं जाऊन स्वतः पैसे घेऊन येईन. ”

गणूनं पैसे घेऊन मुकाट्यानें खिशांत टाकले, वड्याही खिशांत टाकल्या आणि मिस्किलपणे माझ्याकडे पाहिलें. त्याच्या त्या पहाण्यामुळे आलेलें हसें मी दाबून धरलें, तरी ठकी आणि बनी मात्र मोठमोठ्यानें हंसल्या. गिळून टाकलेल्या रामाची छाया शेटजीच्या चेहेऱ्यावर झळकत होती.

रागाचा आंवडा गिळून शेटजी झणाले, “ माफ करा ताईसाहेब. जग गरिबांच्या दुकानांत पायधूळ झाडा ना ! ” यमूकडे वळून ते झणाले, “ जा ग यमे, थरातून वाटीभर दूध आणून ताईसाहेबांना दे. ”

“ एकट्या ताईसाहेबांनाच ? ” यमू कुचेष्टेनं म्हणाली, “ आणि या दोघींना नको का ? ” फजित पावलेल्या बापाच्या रागांत आणखी मर टाकण्यासाठीं यमू थोडे थांबून पुन्हां म्हणाली, “ आणि मलाही नको का ? असा पंक्तिप्रपंच केला तर ताईसाहेबांना काय वाटेल ! आणि गणबाला काय वाटेल ? ”

रागांनं थरारलेला चेहरा दुकानावरील गिन्हाईकांना दिसूं नये म्हणून आपल्या छपरी मिशावरून हात फिरवीत शेटजी म्हणाले, “ साऱ्यांना दे-गणूला सुद्धां दे-काय ब्रात्य कार्टी आहे ? आहे का एवढं दुध घरांत ? इथं भैशी नाहीत कांहीं दाराशीं झुलत ! सांगितलेलं ऐकावं. आपली अकल चालवूं नये. उगीच बाचाळपणा करून माझी बदनामी करते आहे कार्टी ! ” गणबाला उद्देशून ते म्हणाले, “ आतां तुम्हीच पहा गणबा, आम्ही गरीब माणसं. कुठं आहे एवढं दूध आमच्या घरांत ? पण ही कार्टी अन्नू घेणारी आहे. जियं तिथं माझा पाणउतारा करण्यांत तिला गंमत वाटते. बाकीच्यांना मुंबईसारखा चहा बायला इथं थोडाच कुणाला चहा करतां येतो आहे ? कुणालाच कांहीं देऊं नको झणावं. ”

शेटजींनी क्षणभर विचार केला, ते आपल्याशीच हंसले आणि शेजारच्या फळीवरून एक डबा काढून त्यांतील दहा बारा बदामाचे गर माझ्या हातांत ठेवीत झणाले, “दुधापेक्षा हे बदामच बरे. फार पौष्टिक असतात. दूध काय, तोंडाला लावले की घटकन् जातं. बदामाचा गर एकएक खातां येतो—चांगले घटकामर खायला होतील हे बदामगर. फार महागांतले आहेत. पेटेंत नाही मिळायचे असले गर. कान्हेरे वकिलांना फार आवडतात झणून त्यांचे-साठीं मुद्दाम आणवतो. बापट वकील देखील केव्हां केव्हां घेऊन जातात. शेलक्या गिन्हाईकांचाचून कोण घेणार असला माल ह्या चिपळूणांत ? नाही झणायला कडवेकराच्या तालमांतलीं पोरं मात्र नेहमीं घेऊन जातात. तो खिझीतला विचूही केव्हां केव्हां घेऊन जातो. आहे नुसता काडी पहेलवान पण लेकाला बदाम खायला पाहिजेत. नाटकांत स्त्रीपार्ट करतो कीं नाही !” बदामांच्या गिन्हाईकांची यादी सारखी वाढत जात होती. बदामाला गिन्हाईक नाही असें आपण झटत्याचें बोलतां बोलतां त्याच्या ध्यानींही राहिलें नाही.

बापाचें चव्हाट अधिकच वाढत आहे असें पाहून यमू झणाळी, “एकट्या ताईसाहेबांनाच का द्यायचे बदामगर ? आणि त्यांच्याबरोबर आलेल्या मैत्रिणांना काय हात हालवोत परत पाठवायचें ?”

“हो हो तें विसरलांच,” असें झणत त्यांनीं दुसरा एक डबा उघडला आणि त्यांतील थोडथोडे भुईमुगाचे दाणे ठकीच्या आणि बनीच्या हातीं दिले. त्या दोघीही दाणे खिशांत टाकतांना माझ्याकडे पाहून सूचकतेनें हंसू लागल्या.

शेटजींचा राग त्या हंसण्यानें वाढला होता खरा, पण त्याला तोंड कुटायची ती संधि नव्हती.

दामिकपणानें हंसत हंसत शेटजी म्हणाले, “आज मोठा माग्याचा दिवस. माझ्या मुलीच्या घर्मानें तुमच्यासारख्यांचे पाख आमच्या दुकानाला लागले. नाहीतर कशाला येणार तुम्ही इकडे ? नोकर, चाकर, शिपाईपायकांना काय तुमच्या घरीं तोटा आहे ? पण तुम्ही स्वतः आलांत. रावसाहेबांचा कोठीवाला पेटेंतून जिनसा आणतो तें मला माहीत आहे. लेकाचा दुकानदाराकडून अडबड खातो आणि रावसाहेब आणि दुकानदार या दोघांनाही फसवतो. आमचे डोळे उघडे आहेत म्हणून आम्हाला दिखतं. अशी दमडी दुमाणी करतं

करतां सहज रुपया होतो. रुपयाचे शेंकडे आणि शेंकड्याचे हातोहात हजार होतात. पण रावसाहेबांना त्याचा पत्ताही नसेल. आपण कशाळा उगीच बोला ! त्यांचे ते समर्थ आहेत आपला व्यवहार पहायला. तुम्ही बोलं नका बरं ताईसाहेब ! उगीच माझ्या अंगावर किचाट यायचं ! आणि तुम्ही हो गणबा, तुम्हीही यांतलं कांहीं रावसाहेबांकडे बोलं. नका. पुराव्यावर यायचं कदाचित. आणि असल्या गोष्टीचे पुरावे कसे करतां येणार ! पण हे कारकून कोठीवाले म्हणजे मोठे बिलंदर. जिन्नस आणायला कवडी दिली तर उगाळून तिचं गंध लावतील आणि एका पैशांतली निदान एक पै तरी खाल्ल्याशिवाय राहणार नाहीत. रावसाहेब म्हणजे काय—बोल्न सांगताच बायचं नाही—ते एक देवमाणूस आहेत—पण बाजूला सारे दैत्य बसले आहेत. रावसाहेबांच्या पाठीमागें ही कारकूनपेशाची माणसं त्यांच्या नांवावर वाटेल तसे पैसे खातात. पण रावसाहेबांना त्याची दाद कशी लागावी ? मला काय करायचं आहे म्हणा त्याच्याशी ? ते खाणारे आहेत, तसे ते निस्तरणारे आहेत. आमचा कांहीं कधी रावसाहेबांशी संबंध येत नाही. आम्ही काय—आपले वाणीउदमी बोक ! आपला घंदा मला कां आपण मळे. परक्यांच्या उठाठेवी केलेल्या मला केव्हाही खपत नाहीत. कुणो कांहीं करीत असला तरी आपण तिकडे पहायचं नाही, असा आपला माझा बाणा आहे—”

शेटजींचें हें चन्हाट चालत असतां आम्ही चारही मुली आपसांत बोलत होतो. शेटजींच्या माषणाकडे जरी माझा सारखा कान होता तरी यमू, बनी आणि ठकीच्या खलबतांत मी ‘हो-ना करून’ उचरें देतच होतें. केलेला बेत अगदी बेमालूम उतरला म्हणून यमूलाही आनंद झाला होता खरा, पण ती पुढल्या कर्माळा मीत होती. आम्हीं निघून जातांच आपल्याला मार बसणार, याची तिला जबळ जबळ खात्रीच होती.

तें ऐकून मला थोडेंसे वाईट वाटलें. माझ्या खट्याळपणामुळें यमूला मार मिळाला तर मला त्याचा पश्चात्ताप झाला असता.

पण आतां त्याला उपाय नव्हता. गोष्ट होऊन गेली होती. आतां ती पुसून काढणें शक्य नव्हतें. त्यांतल्या त्यांत समाधानाची गोष्ट एवढी, कां मार बसणार याचें यमूला कांहींच वाटत नव्हतें. ती म्हणाली, ‘दिवसांतून चारदोन थपळा या मल्ल मिळततच—आणखी चार जास्त मिळतील ! दसू तियें पंच-

चीस, पण एवढं खरं कीं बाबांची मली खोड मोडली. गोदूताईला आमच्या दुकानीं केव्हांसुद्धां बोलवायचं नाही, असं ज्या तोंडानं ते रोज मला म्हणत होते, त्याच तोंडानं त्यांनीं आतां तिचो क्षमा मागितली ! आतां पुन्हां यायला कांहीं हरकत नाही बरं गोदूताई !'

मी गेल्याशिवाय शेटजींचें चव्हाट थांबणार नाही असें वाटून मी म्हटलें, "मी आतां येतें. बाबा इतक्यांत कचेरीतून घरीं आले असतील. मी त्यांना सांगून तुमचे पैसे पाठवून देतें. माझ्यासाठीं तुम्हांला उगोच तसदी पडली मात्र." असें म्हणून आम्ही दुकानाखालीं उतरलो आणि वाटेला लागलो.

बनी मोठ्या आनंदानें म्हणाली, "मली खोड मोडली गुलामाची. आमच्या बाबांना सदा नांव ठेवित असतो. आतांच पाहिलंस ? कारण नसतांना कारकूनांना शिब्या देत होता—त्या आमच्या बाबांनाच उद्देशून बरं का ? पण बाबा थोडेच त्याला मीक घालणार आहेत ! त्याच्या दुकानचा माल आम्ही घेत नाहीं म्हणून त्याचा बाबांवर राग आहे. मेला मुलखाचा महाग आहे. पैशाच्या जिनसेला चार पैसे घेतो. म्हणूनच बाबा त्याच्या दुकानीं जात नाहीत. मली खोड मोडली गुलामाची. आतां बाबांना जाऊन सांगतें खरी हकिकत. तें पहा आमचं घर आलं—"

असें म्हणून ती थांबली आणि मोठ्या अदबीनें मला म्हणाली, "येतेस घरीं गोदूताई ? तूं आलीस तर आमच्या ताईला मोठा आनंद वाटेला. बाबा अजून कचेरीतून आले नसतील. उभ्या उभ्या येऊन जाईनास !"

मी उत्तर दिलें, 'आजच नको—पुन्हां येईन एकाद्या दिवशीं. आई घरीं वाट पहात असेल. उशीर होईल म्हणून मी आधीं तिला सांगितलं नव्हतं—आयत्या वेळीं बेत झाला कीं नाही हा ?—पुन्हां येईन केव्हांतरी—अगदीं नक्की येईन."

माझा निरोप घेऊन बनी आपल्या घरीं गेली. ठकोचा रस्ता बराच पुढें होता म्हणून ती माझ्याबरोबर येत होती. तो कांहीं तरी बोडणार होती, तोंच गणू म्हणाला, "मोठा मिजासखोर आहे लेकाचा. गोडबोल्यांच्या बानेन सांगितलं तें कांहीं खोटें नाही. म्हणूनच याचा बंदा चांगला चालत नाही. गांवांत दुकान आहे—ज्यांची घरं जवळ आहेत आणि ज्यांना बाजार पेटेत जावला वेळ नसतो, ते नाइलाजानें त्याच्या दुकानीं जातात. ते शक्याचाच त्याला अभिमान वाटतो—"

ता बोलत असतानांच ठकीचा रस्ता आला. ती आपल्या रस्त्याला वळ-
व्यापूर्वी मला म्हणाली, "पाहिलंस ? आम्ही गरोब माणसंच बरी. असा पंक्ति-
प्रपंच तरी करीत नाही. हे भुईमुगाचे दाणे काय करायचे आहेत मला ?
आमच्या घाण्यावर शेंगदाण्याच्या राशी पडलेल्या असतात पण उचलून
एक तोंडांत टाकावा असे कधी वाटतमुद्दां नाही. इतकी शिसारी आली
आहे या शेंगदाण्याची. तें ठाऊक का नाही ? पण पंक्तीप्रपंच करायला हवा
होता ना ? म्हणून मुद्दाम हे दिले त्यानं. फेंकूनच देणार होतें, पण म्हटलं,
आम्हां गरीबांना एवढी मिजास कशाला हवी ? ज्या शेंगदाण्याच्या पार्थी
आमच्या घरीं अन्न येतं त्यांचा अपमान कसा करावा ? आतां उशीर झाला.
मी जातें. उद्यां बेलें सावकाश !" असें म्हणून ती चाळती झाली.

मी घरीं येऊन विचार करूं लागलें. चिपळूणांत आल्यानंतर, मुन्सफांच्या
घरीं एकदोन वेळ हळदीकुंकवाला गेलें होतें, तें सोडून तीन माणसांच्या घरालां
माझा पाय लागला. त्या तीन माणसांची मी तुलना करून पाहिली. त्या
तिघांच्या ऐपतींत आणि पायरींत जसा भिन्नपणा होता, तसाच त्यांच्या वाग-
णूकींतही होता.

नागू तेत्याचें प्रेम निस्सीम होतें, गणू पटेवाल्वाच्या प्रेमाच्या मुळाशीं
स्वार्थाची थोडीशी आंच होती. मी गेलें त्यावेळीं त्यानें माझा जो आदर
सत्कार केला तो जरी मोठा प्रेमाचा होता, तरी त्याच्यांत थोड्या अधिकपणाचा
वास येत होता. मला खूप करण्यासाठीं तो बुद्धीपुरस्सर प्रयत्न करतो आहे,
असें स्पष्ट दिसत होतें. नागू तेत्याच्या आदरसत्कारांतला सौज्वळपणा
अगदीं सात्विक होता. त्यांत दामिकपणाचा लवलेशही नव्हता.

पण तात्याशेटची गोष्ट अगदींच वेगळी. त्याला काय म्हणावें हेंच
मला समजेना ! आणखी कांहीं माणसांचा अनुभव घेईपर्यंत त्याच्या या
वागणूकीची पायरी ठरविण्याचें मी तहकूब ठेवलें.

दुसऱ्या दिवशीं यमू शालेंत आलीं नाहीं. ती आजारी असल्याची
चिठ्ठी आली होती. माझ्या हृदयाला चिमटा बसला. माझ्या खट्याळपणामुळें
बिचारीला उगीच चोप बसला असेल !

प्रकरण ७ वें

पाटाचा नवरा

तो रविवारचा दिवस होता. अंगणांत घातलेल्या मंडपांत बाबा आराम-खुर्ची टाकून बसले होते. वाजूला दान साध्या खुर्च्या होत्या. पण त्यावर कुणीच बसले नव्हते. ऑफिसांतील आलेली तीन चार कारकून मंडळी खाली सतरंजीवर बसली होती.

गोष्टी आफिसच्याच चालत्या होत्या. पायरी जवळच्या लहानशा स्टूलवर बसून मी त्या ऐकत होतं. नित्याच्या संवईप्रमाणे मी माषणांत मधेच तोंड घालण्याला उताविळ होत असें, पण आत्मसंयमन करण्याचा माझा प्रयत्न चालला होता.

माझ्या उर्मटपणाला थोडा थोडा आळा बसल्याचें परक्यांना सुद्धां दिसून येत होतें. एकादा घरोब्याचा कारकून “ ताईसाहेब हल्लीं फारच थंडावल्या ” असा उद्गार माझ्या आईजवळ काढीत असे. चालत असलेल्या माषणांत मी मुळीच तोंड घालीत नव्हतें असें पाहून बाबा मधून मधून माझ्याकडे नजर फेंकीत होते. मी अगदीं चूपचाप बसले होतें.

बोलत असताना एका कारकूनाला उद्देशून बाबांनीं जेव्हां गोडबोले या नावांनीं संबोधिलें, त्यावेळीं चटकन मला आठवण झाली. ‘तुम्ही बनीचे बाबा का ?’ असा प्रश्न विचारावा असें माझ्या मनांतही आलें. पण मी पुन्हां मन आवरून घरलें.

बोलतांना चिपळूण तालुक्यांतील खेड्यांच्या गोष्टी चालत्या होत्या. त्यांत कोळथरें आणि इभ्रामपूर या गांवाची नांवे येतांच मला मोरुमाऊंच्या माषणाची आठवण झाली. माझा चौकसपणा अनावर झाला. मी गोडबोल्यांना उद्देशून विचारलें “ हें इभ्रामपूर झणजे आमचंच गांव ना ? ”

गोडबोले चमकून माझ्याकडे वळले आणि म्हणाले, “आपलंच तर काय ? कोळथर इभ्रामपूर म्हणजे गोखल्यांचाच गांव. आतां रावसाहेबांचा तिचें काहीं लागाबांधा आहे कीं नाहीं हें आज कुणाला सांगता यायचें नाहीं. पण काहीं तरी संबंध निघाल्यावांचून रहाणार नाहीं असं मला तरी वाटतं.”

बाबा मला उदेशून म्हणाले “ तापातलं इभ्रामपूर अजून तुझ्का डोक्यांत घोळतं आहे वाटतं ? मला वाटलं होतं की विसरली असशील म्हणून. इतका वेळ झाला तर बरी गप बसली होतीस पण इभ्रामपूरानं तुला वाचा फोडली ! ”

“ जन्मभूमीचं हें असंच आहे, ” गोडबोले म्हणाले. “ कितीं झालं तरी जें आपलं गांव तें आपलंच गांव. वाडवडिलांच्या पासून रक्तांत जी माती खेळत असते, ती केव्हां ना केव्हां तरी आपल्या वस्तूकडे ओढ घेतल्यावांचून रहाणार नाही. आम्ही ऐकत होतो, की आपलं घर सातारला म्हणून. मला वाटत होतं, की सातारा असो की पुणें असो, गोखले तेवढे कोळथर इभ्रामपूरचे. पण आम्ही जर असं म्हणू लागलों तर नसत्या उठाठेवी केल्याचा आरोप यायचा. ताईसाहेबांनी कुठून माहिती काढली वाटतं ?—”

“ नाही. ” बाबा गंभीरपणें उद्गारले. “ तिनं नाही काहीं ती माहिती काढली—परबां मोरुमाऊ वैद्य तिला औषध द्यायला आले होते त्यावेळीं बोलले. तेव्हांच मला कळलं. म्हटलं, पुढल्या खेपेला फिरती बर जाऊं त्यावेळीं आपलं गांव एकदां पाहून घेऊं. तुम्हो आठवण ठेवा. मी विसरलों तर मला ही सूचना द्या—”

तो विषय बदलला. ऑफिसच्या दुसऱ्या गाष्टींचो सुरवात झाली.

इभ्रामपूरला गेल्यावरही विसरायचें तें काय ? बाबांनीं आठवण द्यायला सांगितलें याचेंच मला अश्चर्य वाटलें. आपली ग्रामभूमी—ज्या जागीं आपले वाडवडील नांदलें वाढले असतोल—ती आपली भूमो, प्रत्यक्ष तेथें गेल्यावरहो कशी विसरली जाईल ? नित्याच्या संवईनें बाबा तसें बोलून गेले असावे, इतर सरकारी कामाचो आठवण देण्याबद्दल जशी ते सूचना द्यायची तशीच हीही दिली असेल, असें मी माझ्या मनाचें समाधान करून घेतलें. आपल्या मातृभूमीबद्दल आठवण करून द्यावी लागते, ही मावना एकंदरीत मला काहीं पटली नाही. बाबांचा अधिकारीपणा या उद्गारांनीं दिसून आला, एषढेंच.

बाबा निरनिराळ्या कारकूनांशीं निरनिराळ्या विषयांवर बोलत होते. पण इभ्रामपूरच्या उल्लेखामुळे माझे लक्ष गोडबोलेबांवरच खिळून राहिलें होतें,

त्यामुळे मला गोडबोले एकटेच नजरे समोर दिसू लागले. धाग्याने धागा जुळत चालला. इभ्रामपूरचा उल्लेख पुसट होऊं लागला आणि बनीची आठवण मला झाळी. आत्मसंयमन फुकट गेलें. इतर विषय चाळले होते त्याचें मान राहिलें नाहीं आणि माझ्या तोंडून चटकन प्रश्न निघून गेला, “ तुमच्या मुलीचं नांव बनी का हो ?”

माषणांत विक्षेप आला. होकार किंवा नकार न देतां गोडबोले माझ्याकडे पाहूं लागले. कुणाच्याच नांवाचा उल्लेख न करतां मी प्रश्न केला होता त्यामुळे प्रत्येकालाच तो आपल्याला तर केला नाहीं असें वाटलें.

“ मला विचारलंत का ? ” गोडबोल्यांनीं विचारलें. मी मानेनें नुसतें होय म्हटलें. त्यावेळीं ते पुढें म्हणाले, “ हो, माझ्या मुलीचं नांव बनीच. ती तुमच्याच वर्गांत असते—”

माझे विचार कुठें तरी भटकत होते. कांहीं दिवसापूर्वी माझ्या प्रश्नामुळे आईचें आणि बाबांचे माषण माझ्या स्मृतिसमोरून जाऊं लागलें. तितक्याच भ्रमिष्टपणानें मी प्रश्न केला, “ तुमचं लग्न वैदिक मंत्रांनींच झालं होतं का हो!”

बाबा मोठ्यानें ओरडले, “ ताईसाहेब ! ”

मी शुद्धीवर आलें पण माझी तिखट चौकस बुद्धी मला आत्मसंयमन करूं देईना. मूळ प्रकृति वर उरळून येऊं लागली. बाबांच्या दटावणीला न जुमानतां मी तो प्रश्न पुन्हां विचारला. तारवटल्यासारखें डोळे करून गोडबोले माझ्याकडे पहात होते. त्यांनीं अगदीं चमत्कारिक आवाजानें मला विचारलें, “ वैदिक मंत्रानं ? ब्राम्हणांची लग्न केव्हांही वैदिक विधिनेंच व्हायची. त्यांत विचारायचं तें काय ? एकाद्या शूद्राला विचारलं असतंत तर तें शोभलं असतं. ब्राम्हणांची लग्न केव्हांही वैदिक विधिनेंच होतात. पण ताईसाहेब, हा प्रश्न यावेळीं तुम्हांला कां आठवला ? ”

माझे तोंड फुटेल आणि त्या दिवसाची चर्चा मी सांगूं लागेन या मीतीनें बाबांनीं तो विषय तोडून काढण्याचा प्रयत्न करण्यासाठीं म्हटलें, “ तिचं काय ऐकतां गोडबोले ? मलत्याच वेळीं मलतेच प्रश्न विचारायची तिला मोठी वाईट खोड आहे. ”

उभ्या आयुष्यांत बाबांनीं पहिल्यानेच माझी ही अशी निंदा केली. गाड-बाल्यांनाही आश्चर्य वाटलें असावें असें दिसलें. ते माझ्याकडे नुसते टकमक पाहूं लागले.

मी माझ्या स्वाभाविक हट्टखोरपणानें पुन्हां विचारलें, “तुम्ही पाटाचे नवरे आहांत का हो ?”

गोडबोले थक्क झाले. बाबांच्या चेहऱ्यावर हंसण्याची छटा येऊन गेली. बाकीचे कारकून तांडाला उपरणें लावून बाजूला तोंड करून हंसूं लागले.

“तुमचा प्रश्न मी समजलों नाहीं.” गोडबोले मला उद्देशून म्हणाले.

“मलतेच प्रश्न काय करतां ताईसाहेब ?” बाबा मला उद्देशून थोड्याशा दरडावणीच्या स्वरांनें म्हणाले.

मी थोडोच ऐकणार होतें ? आत्मसंयमनाचो वृत्ति पार मावळून गेली होती. चौकस कुटाळपणा माझ्या मेंदूत सळसळूं लागला होता. मला वाटलें आतां विषयाला तोंड लागलें. आतां जास्त खोल गेलें नाहीं तर अशी संधि पुन्हां येणार नाहीं अस वाटून मी म्हटलें, “यांत मलता प्रश्न कसला ? गणबाची बायको पाटाची आहे असं म्हणतात. तिचा पहिला नवरा मेल्यावर तिनं नंतर गणबाशा लग्न केलं. गोडबोल्यांचीही पहिली बायको वारली आहे आणि आतां त्यांनीं नव्या बायकोशी लग्न केलं आहे, तेव्हां ते आपल्या बायकोचे ‘पाटाचे नवरे’ नाहीं का ठरत ?”

बाबा थोडेसे गोंघळल्यासारखें दिसले. “मुलांचे प्रश्न केव्हां केव्हां विलक्षण असतात.” बाबा उद्गारले. “सकृद्दर्शनीं जो शब्द आपल्याला केव्हां सुचतमुद्रां नाहीं, तोच प्रश्न मुलं एवढ्या चमत्कारिक रीतीनें विचारतात, कीं उत्तर देणें मुष्कील होऊन बसतं.”

“खरं आहे, खरं आहे.” गोडबोले तोंडमर हंसत हंसत म्हणाले, “ताईसाहेबांचा प्रश्न दिसतांना जरी विलक्षण दिसला तरी मोठा मार्मिक आहे. पण त्याचं उत्तर देणें मात्र मोठं कठीण आहे.”

“कठीण म्हटला तर कठीण आहे, नाहीं म्हटला तर त्यांत विशेषसं तथ्य नाहीं.” बाबा गंभीरपणें उद्गारले, “शब्दांची योजना रुढीच्या अनुरोधानें होत अडते. कुणब्याच्या पुनर्विवाहाक पाट कां म्हणतात हेंच मला आधीं

समजत नाही. त्यांच्या पुनर्लंमालाही पुनर्विवाह कां म्हणू नये, हा मोठा प्रश्न आहे—”

“ त्यांची लग्ने पौराणिक विधीन होतात ना ? ” गोडबोले सरसावून निश्चयात्मक उद्गारले, “ ब्राह्मणांच्या पुनर्लंमांत आणि शूद्रांच्या पुनर्लंमांत मेद हा दिसलाच पाहिजे. पौराणिक आणि वेदोक्तविधीन झालेल्या लग्नांत उघड उघड असलेला मेद स्पष्टच दिसून आला पाहिजे—” बाबा कांहीं बोलत नाहीत असे पाहून गोडबोले माझ्याकडे वळून म्हणाले, “ पण माझं पुढां लग्न झालं आहे तें तुझांला सांगितलं कुणी ? ”

“ कुणी कां असेना ? आधीं माझ्या प्रश्नाचं उत्तर द्या, ” मी थोड्या कुचेष्टेनें म्हटलें.

गोडबोल्यांना उत्तर सुचलें नसावें असें वाटलें.

मीं गोडबोल्यांना नस्त्रशिखान्त पहात होतें. गोडबोले जरा वयासीत गृहस्थ होते. त्यांचें वय पंचावजावर होऊन गेलें होतें. नोकरीची मुदत संपूनही आणखी एक वर्ष त्यांना मुदतवाढ मिळाली होती.

आणि याचवेळीं त्यांनीं लग्न केलें होतें. त्यांची मुलगी बनी जवळजवळ माझ्याच वयाची असेल. पण त्यांची बायको किती वयाची होती तें मला माहीत नव्हतें. मुलीची लग्ने त्या काळांत फार फार तर बारा तेरा वर्षांपलिकडे रहात नसत. त्या अंदाजानें पहातां त्यांची बायको जास्तीत जास्त तेरा वर्षांची असले पाहिजे होती. बनीनें बोलावलें त्यावेळीं मी गेलें नाहीं ही चूक झाली असें मला वाटलें. माझा प्रश्न थोडासा अडून राहिला.

गोडबोले कांहीं उत्तर देत नाहीत असें पाहून मी विचारलें, “ तुमच्या बायकोचें वय काय आहे ? ”

बाबा मोठ्यानें ओरडले, “ ताईसाहेब ! ”

हंसण्याचा खोटा आव आणून आलेला ओशाळेपणा झालेला गोडबोले म्हणाले, “ विचारूंदेत—विचारूंदेत. मुलांच्या ठायीं चौकसपणा हा पाहिजेच. त्यातून आपल्या ताईसाहेबांची बुद्धी फार तिखट आहे. प्रश्न करण्याची हसोटी मोठी मार्मिक आहे. माझ्या या वयापावेतों मी शेंकडों मुलं पाहिलीं असलीं पण अशी बुद्धी कुठं पाहिली नाही. कांहीं कांहीं मुलं लहानपणापासूनच मोठी

अद्वितीय असतात. त्यांतल्याच एक तार्ईसाहेब आहेत—” माझ्याकडे वळून ते पुढे म्हणाले, “ काय विचारलंत तार्ईसाहेब ? वय काय म्हणून ? माझ्या वा बायकोचें वय बारा वर्षांचें आहे. एवढ्या मोठ्या मुली हल्लींच्या काळांत क्वचितच सांपडतात—” शेवटचें वाक्य साधारणपणें बाबांना उद्देशून होतें. कांहींच न बोलतां बाबा स्तब्धपणें ऐकत होते.

“ मग ती तुमची पाटाची बायको आहे का ? ” मी संथपणें विचारलें.

गोडबोले माठमोठ्यानें हंसू लागले. तें इतकें खोटें होतें कीं त्यामुळे त्यांचा चेहरा रडल्याइतका विद्रूप दिसत होता. बाकीचे कारकून मात्र प्रामाणिकपणें हंसत होते.

“ काय वाटलं तार्ईसाहेब तुम्हाला ? ” तें खोटें हंसें आवरीत गोडबोले म्हणाले, “ मी गणू पटेवाला आहे असं वाटलं ? त्या दिवशीं तुम्ही त्याच्या घरीं गेलां होतां तें मला माहीत आहे !—पण असं पहा तार्ईसाहेब, तो शूद्र आहे. मीं ब्राम्हण आहे. ब्राम्हणाची बायको केव्हांही पाटाची बायको नसते. चांगली बारा वर्षे वाढलेली मुलगी शोधून काढली, ही एवढ्यासाठीच. ”

या उत्तरानें त्यांचें त्यांनाच समाधान वाटलें नसावें असें दिसलें.

बाबा म्हणाले, “ तार्ईसाहेब आतां आंत जाऊन आपला अभ्यास करा पाहूं—” मी उठत नाहीं असें पाहून बहूवचनार्थी वाक्यप्रयोग सोडून बें म्हणाले, “ एकूण तूं गणूच्या घरीं गेली होतीस ? ”

“ म्हणजे जाऊं नये कीं काय ? ”

“ जाऊं नये असें कांहीं माझं म्हणणं नाहीं. पण तें मला कळलं नाहीं हें बरं झालं नाहीं. आतां आला तो संबन्ध माझ्या ध्यानांत. तुझ्याच प्रश्नामुळे ती चर्चा निघाली वाटतं ? ”

‘ हो ’ म्हणून मो स्वस्थ राहिलें. बाबांना वाटलें कीं विषय संपला. ते दुसऱ्या एका कारकूनाला उद्देशून दुसरा कांहींतरी विषय काढून बोलण्यास सुरवात करीत होते, तों मी मधेंच उद्गारलें, “ अहो गोडबोले, माझा प्रश्न तेवढाच राहिला. तुमची बायको पाटाची नसेल पण तुम्ही पाटाचे नवरे उरतांच कीं नाहीं ? ”

“ छे: ! छे: ! असं कसं म्हणतां येईल ? ” गोडबोले म्हणाले.

“ तर काय म्हणतां येईल आणि कसं म्हणता येईल, तें सांगा ना मला स्पष्ट करून. एक नवरा मरून जी बायको दुसरा नवरा करते तिला जर पाटाची बायको म्हणायचें, तर एक बायको मरून दुसरी बायको करतो त्याला ‘पाटाचा नवरा’ कां म्हणू नये ! ”

“ पण तसं म्हणत नाहीत ना ” गोडबोले गोंघळून म्हणाले.

“ तर काय म्हणतात ? ” मी हट्टाहट्टानें विचारलें.

“ अशा नवऱ्याला आपल्या माघेंत स्वतंत्र शब्द नाही ! ” गोडबोले म्हणाले.

बाबा वसकन् ओरडून म्हणाले, “ आतां मुकाट्यानें जा पाहूं घरांत ! ”

मी उठून उमी राहिलें आणि म्हणालें, “ एकूण काय, कीं माझ्या प्रश्नाचं उत्तर इथं कुणालाच देतां येत नाही. ”

मी झटकन् आंत निघून गेलें. बाबांसकट सर्वांना मी चांगलाच टोला हाणला, असें मला वाटलें. या गोष्टीचा मला बराच अभिमान वाटला.

पण पुन्हां असा विचार आला, कीं यांत विशेष तें काय झालें ? प्रचारांत तसें स्वतंत्र विशेषण नसलेंच तर ?

तसें कांहीं विशेषण नसतें तर कुणी ना कुणी सरळ तसें कां सांगू नये ! मला वाटलें, इथें कांहीं तरों व्यंग आहे. कांहींतरी उणेपणा आहे. बाबांसकट सर्वांना तो उणेपणा पटतो आहे पण उघड उघड एका लहानशा मुलीदेखत तो उणेपणा कबूल करायला सारेच मीत आहेत. असें कां ?

या प्रसंगामुळें माझी जिजासा वाढली. बनीला पूर्वी कबूल केलेंच होतें. केव्हां तरों तिच्या घरीं जायचें तर याच वेळीं कां जाऊं नये ?

तडक आंत जाऊन मी परकर चोळी बदलली आणि गणूला हांक मारली.

मी बाहेर जाण्याच्या तयारीनें त्याला हांक मारलेली पहातांच गणू थोडासा आश्चर्यचकीत झाला आणि म्हणाला, “ या मलत्याच वेळीं कुणीकडे जावंच आहे तार्ईसादेब ! ”

‘ बनीच्या घरीं ’ असें मी सांगतांच त्यानें विचारलें, “ बाईसादेबांचीं परवानगी घेतली का ? ”

‘तुम्हीच सांगून या आईला’ असे म्हणून मी बाजूच्या दाराने घराबाहेर निघाले. कंपाऊंडबाहेर निघून मी क्षणभर गणुची वाट पाहिली. तो आला. त्याचे तोंड गोरेगोरे झाले होते. मी थोडा वेळ त्याच्याकडे पहात उभी राहिले असे पाहून तो म्हणावा, “बाईसाहेब म्हणतात की यावेळी बाहेर जायचं नाही.”

मी थोड्याशा रागानेच सांगितले, “बाईसाहेबांना सांगा की ताईसाहेब जायला निघाल्या आहेत—त्या आतां जाणारच—मागं फिरणार नाहीत. फार वेळ रहाणार नाहीत म्हणावं !” असे म्हणून मी रस्ता चालू लागले.

बरीच पुढे गेल्यावर गणू धांवत धांवत मागाहून येत असतांना दिसला मी जरी धांवत नव्हते तरी माझी पावलं जोराजोराने पडत होती.

गणूने मला येऊन गांठतांच मी त्याला विचारले, “काय म्हणाली आई !”

“एवढं सांगितल्यावर पुढे काय म्हणणार ?” गणूने उत्तर दिले.

माझा हट्ट पचत चाललेला पाहून मला समाधान वाटले. आम्ही बनीच्या बरी आली. मी दाराशी आलेली पहातांच बनी आश्चर्यचकित झाली आणि ओरडली, “ताई, ताई, आधी बाहेर ये. रावसाहेबांच्या ताईसाहेब आल्या आहेत.”

आंतून एखाद्या लहान मुलीच्या आवाजासारखा आवाज आला, “खरंच का ! आले हो !”

मला प्रश्न पडला हे उत्तर कुणी दिले ? तिच्या आईने की बहिणीने ? तो आवाज बारा वर्षांच्या मुलीला शोमण्याजोगा होता. आणि गोडबोल्यांनी आपल्या बायकोचे वय तेवढेच सांगितले होते.

पण इथे मात्र माझ्या चाणाक्षपणाला घका बसला. बाहेर आलेली बाई बरीच वयातीत होती. ती विषवा होती. प्रचलित माघेत सांगावयाचे झणजे ती सोबळी झालेली होती. तिच्या चेहऱ्याकडे पहातांच मला समाधान वाटले. तिची मुद्रा जितकी गंभीर होती तितकाच तिचा चेहरा प्रेमळपणाने ओंबंबलेला होता. तिच्या डोळ्यांत आईची नजर होती.

माझ्याकडे पहातांच ती इतक्या प्रेमळपणाने हंसली, की त्यामुळे माझ्या अंगावर रोमांच आले. धांवत जाऊन तिच्या गळ्याला मिठी मारावी असे मला वाटण्याइतकी इद्रयातीक स्फूर्ति मरून आली.

“ या का तुझ्या ताईसाहेब ? ” त्याच बालआवाजांत शब्द आले.

आतां संशयच राहिला नाही. गोडबोल्यांच्या बायकोचा तो आवाज नव्हता. मीही हंसत हंसतच झटलें, “ ताईसाहेब नव्हे बरं, माझं नांव गोडू. ”

“ असं कधी कुणी झटलं आहे ? रावसाहेबांच्या मुलीला ताईसाहेबच झणायचं. पायरीप्रमाणेंच सर्व कांहीं झालं पाहिजे. ”

अतिशय प्रेमळपणाने उच्चारलेल्या या माषणाचाही मला राग आला. “ कां झणून मला ताईसाहेब झणायचं ? ” मी कुन्यानें झटलें. “ अगदीं कंटाळलें आहे या ताईसाहेबीला ! तुझी झणतां का हिला बनीसाहेब झणून ? बनी झणते का तुझाला ताईसाहेब झणून ? कशाला उगीच हीं दोंगं ? माझं नांव गोडू ! पुन्हां सांगतें माझं नांव गोडू. ”

बनीची ताई हंसत सुटली आणि झणाली, “ एकूण बनी झणते तें कांहीं खोटं नव्हे. ”

“ काय म्हणते बनी ? काय केल्या माझ्या चहाड्या तिनें तुमच्यापाशीं ? ”

“ चहाड्या ? वाः ! ” ती तशीच हंसत म्हणाली, “ चहाड्या नव्हेत हो. तुमची तारीफ करतां करतां तिचं तोंड अगदीं फाटत असतं. ” असें झणून तिनें पुन्हा एकवार माझ्याकडे डोळे मरून पाहिले.

“ काय केली माझी तारीफ तिनं ? ” मी विचारलें.

“ असं उमं राहूनच किती वेळ बोळायचं ? या ना आंत. ”

आझीं सर्व माजघरांतून सेंपाकघरच्या बाहेरच्या खोर्षीत गेलों. बनीनें मला बसायला पाट दिला आणि ती स्वतः उमीच राहिली. बनीची ताईही उमीच होती.

आंत येतांच माझी निराशा शाली. गोडबोल्यांची बारा वर्षांची बायको मी आंत येतांच मला दिसेळ, अशी माझी अपेक्षा होती.

मी विचारलें “ बनीची आई कुठं आहे ? ”

एक मोठा सुस्कारा टाकून ती झणाली “ कुठं आहे ? आमचं नशिबच खोटं. ती असती तर आज मी कशाला आलें असतं या असल्या तोंडाने समोर—”

“ ती नव्ह ” मी झटले, “ तुमची हल्लीची आहे. ”

तिची मुद्रा पालटली. ती आपल्याशीच पुटपुटली “ हल्लीचो आई ! ”

मानावर आल्यासारखे करून ती ह्मणाली, “ आमची माई होय ? विहीरीवर गेली आहे. आतांच येइल पाणी घेऊन. बाबा यायच्या पूर्वी पूजेची तयारी करून ठेवली पाहिजे ना ! ”

मला समाधान वाटले. एकूण बनीची आई—म्हातान्या गोडबोल्यांची हल्लीची बायको—मला पहायला मिळणार ! आईला न जुमानतां आल्याचें सार्थक होणार !

किती क्षुल्लक गोष्ट, पण मला निष्कारण तिचें महत्त्व वाटत होतें. बनी कोण, तिची सावत्र आई कोण, त्यांचा माझा संबंध काय आणि तिच्या पहाण्यासाठी मला एवढी उत्कंठा कां वाटावी ? माझ्या या विक्षिप्त चौकसपणाबद्दल माझें मलाच आश्चर्य वाटले.

माझी जिज्ञासा तृप्त करण्याकरितां बनीचो आई एकदाची आली. ती बनीपेक्षा चार वर्षांनीं मोठी होती तरीही दोघींच्यांत मोठेपणाच्या नात्यानें फारच थोडें अन्तर दिसत होतें. तिच्या देहाच्या मानानें बरीचशी अवघड वाटणारी पाण्यानें मरलेली कळशी तिच्या कंबरेवर होती आणि तितकीच अवजड वाटणारी हिरवी माडी तिच्या अंगावर होता. पायांतल्या शिदेशाही सांखळ्या जितक्या अवजड होत्या तितक्याच कानांतल्या सांखळीवास्या बुगळ्याही बोजड दिसत होत्या. नाकांतली नथ जरी फारशी मोठी नव्हती तरीही तिच्या त्या कोंवळ्या वयाला हा सगळा अवजड बोजा कंबरेवरील पाण्यानें मरलेल्या कळशी इतकाच डोईजड झालेला दिसत होता.

समोर येताच तिनें कंबरेवरील कळशी खाली उतरली—उतरली म्हणण्यापेक्षा खाली टाकली म्हणणेंच जास्त शोभेल—आणि तसें करतांना त्यांतील पाणी चौहोंकडे उडालें. तें पाहून ताई नुसती हंसली आणि म्हणाली, “ हें काय बरं ? आतां इथं सगळी राड झाली ना ? तीं मोठी कळशी नेऊं नकोस—ती तुला उचलत नाही म्हणून मी किती वेळां सांगितलं, तरी तें ऐकायचंच नाही वाटतं ? त्रास कुणाला होईल ? तुला कां मला ? आणि एकाद्या वेळीं पायावर पडली तर ? या आतां रावसाहेबांच्या ताईसाहेबच काय म्हणाल्या असतील ? ”

मधेंच तोंड घालण्याच्या संधीचा फायदा घेऊन मी म्हटलें, “ खरंच मलाही तेंच वाटलें.”

“ पाहिलंस ? आतां ही तुझी फजिती रावसाहेबांच्या पर्यंत जाईल. ” बनी हंसत हंसत म्हणाली.

बनीच्या आईनें कुन्यानें उत्तर दिलें, “ होऊं दे आपली माझी फजिती ! आणि म्हणे रावसाहेबांच्या घरापर्यंत फजिती जाईल ! जाऊं दे गेली तर. मी कांहीं रावसाहेबांचे तीन चव्वल लागत नाहीं ! ” असें म्हणून हातांत कळशो लोंबकळत घेऊन ती तशीच स्वयंपाकघरांत गेली. ताईच्या तोंडून निघून गेलेला सुस्कारा मला स्पष्ट ऐकूं आला.

ताईनें विचारलें, “ बाबा तुमच्या तिकडेच गेले आहेत ना ? कदाचित्त उशीर होईल म्हणून मला म्हणाले होते म्हणून मीही जरा स्वस्थ होतें. पण तुम्ही कशा आलांत इकडे यावेळीं ? जेवणाखाणाची वेळ ही-अंगधुणं देखील झालें नाहीं वाटतें ? बाईसाहेबांनीं कसं जाऊं दिलें तुम्हांला ? ”

“ मां कुठें विचारलें आईला ! ” मी नेपवांईने उत्तर दिलें.

“ खरंच ? ” ताई माझ्याकडे रोखून पहात म्हणाली, “ पण हे वरं का ? ”

तिच्या भेदक नजरेपुढें मी गांगरून गेलें. अगदीं प्रेमळपणानें उच्चारलेले दोनच शब्द-पण त्याचा कोंबळेपणाच माझ्या हृदयाला झंबला. कुणी ताडताड बोललें असतें तरी देखील तें मला इतकें लागलें नसतें. मी लजेनें खालीं मान घातली.

ताई येऊन माझ्याजवळ बसली आणि माझ्या हनुवटीखालीं हात घालून माझें तोंड वर उचलून म्हणाली, “ या पुढे असं करायचें नाहीं. हा गणू देखील मेला वेधळा आहे. त्यानं तरी नाहीं का सांगायचें— ? ”

मी ताडकन् उभी राहिलें आणि म्हटलें, “ मी जातें तर आतां. ”

तितक्याच प्रेमळपणानें ताई म्हणाली. “ असं कधीं झालें आहे ? जरा गोड तोंड केल्याशिवाय गृहस्थाच्या घरांतून जायचें नसतं. ”

मी गोंधळून गेल्यासारखी झालें. या बाईच्या प्रेमळपणाच मोठा दुःख होता. शांत शब्दानें पण भेदक वाणीनें उच्चारलेले तिचें प्रत्येक वाक्य ऐकतांच जीव कसा कासावीस होत असे. जावें कों रहावें, ह्याचाच मला निश्चय करतां येईना.

तिनें दोन्ही हातांनीं घरून मळा पुन्हां पाटावर बसवलें. तो आत जाताच बनी माझ्या कानाजवळ येऊन म्हणाली, “ पाहिलोस आमची माई ! एक दिवटी आहे बरं दिवटी ! तूं येऊन बसलेली पण विचारपूस तरी करते आहे का पहा ! ”

बाहेरून गोडबोल्यांचा आवाज आला, “ बने अंग धुवायला पाणो काढ. ” तितक्यांतच पुन्हां पुढील शब्द ऐकूं आले, “ कोण गणू ? यावेळीं तूं इथं कां ? उसने पैसे मागायला आला आहेस वाटतं ? तुला बजावून सांगतो, कीं यापुढं तुला मी एक कवडीसुद्धां देणार नाही. ”

गणूनें काब उत्तर दिलें तें ऐकूं आलें नाही. पण नुसतें ‘ खरंच ’ असें अगदीं आश्चर्याच्या स्वरानें म्हटलेलें ऐकूं आलें आणि मागोमाग गोडबोलेही माझ्यासमोर येऊन उभे राहिले.

“ हें काय ताईसाहेब ? ” गोडबोले म्हणाले, “ यावेळीं तुम्ही इकडे कुणीकडे ? ”

मी दुष्टपणानें हंसलें, त्यांच्याकडे अगदीं रोंखून पाहिलें आणि शक्य तितक्या कुत्सित स्वरानें बोललें, “ तुमची पाटाची बायको पहायला आलें होतें. ”

समोरून येत असलेल्या ताईच्या हातांतील पितळी, आंतील दोन लाडवांसकट खाली पडली आणि त्यांतील एक लाडू घडघडत माझ्या पायाशीं येऊन थांबला.

प्रकरण ८ वें. नवरेशाहीचा तडाखा

ताई अगदी स्तंभित होऊन उभी होती. गोडबोले हंसण्याचा प्रयत्न करीत होते पण त्यामुळे त्यांचा चेहरा रडवाच दिसत होता.

सैपाक घरातून आवाज ऐकू आला, “ पाटाची बायको का ! मामलेदाराची मुलगी झाली, झणून वाटेळ त्याला वाटेळ तसं टाकून बोलायचं, हा कुठल्या गांवचा कायदा ? ” माईसाहेब अगदी खबळून गेल्या होत्या.

बारा वर्षांच्या मुलीला इतकं बोलण्याची बुद्धी कशी व्हावी, असें माझ्या मनांत आले. पण पुन्हां लगेच वाटलं, कीं मी आठ वर्षांच्या मुलीनंच पहिली कुचाळी केली होती ना ? मला वाईट वाटलं तें एवढ्यांसाठीच, कीं त्वा बारा वर्षांच्या लग्न झालेल्या मुलीला ‘ पाटाची बायको ’ या शब्दांतली खोंच कळली ! गणूच्या घरीं मी गेलें नसतें तर बारा वर्षांच्याच का—बावीस वर्षांच्या वयापर्यंतही मला या शब्दांतला मथितार्थ कळला नसता. खेड्यांतल्या मुलींना व्यवहारांतोळ बारीक सारीक गोष्टींचें जेवढें ज्ञान असतें, तेवढें अधिकाराच्या कुंपणाच्या मर्यादित वावरणाच्या माझ्यासारख्या मुन्सफमामलेदारांच्या मुलांना नसतें, हें पुढील आपुढ्यांत देखील मला दिसून आलें होतें. त्यावेळीं या कारणांचा विचार करण्यापेक्षां माझा चिमटा सर्वांनाच झणझणला, याचेंच मला समाधान वाटलें.

हंसण्याचा रडवा प्रयत्न करीत गोडबोले झणाळे, “ताईसाहेब, या विषयाची चर्चा एकदां होऊन गेली आहे. ही बायको कांहीं ‘ पाटाची बायको ’ नव्हे. मलाच ‘ पाटाचा नवरा ’ झटलात तर शूद्राच्या नजरेने तें बरोबर होईल. तुझीं कांहीं शूद्र नाहीं—तुझीं ब्राह्मण आहांत. मामलेदारांसारख्या बड्या अधिकाऱ्यांच्या पोटीं तुझांला जन्म मिळालेला आहे. शिपाईपाईकांच्या तोंडचे शब्द ऐकून तेंच पुन्हां वापरणं ब्राह्मणांना शोभत नाहीं. ”

माझी वादवृत्ति जागी झाली. तो शब्द गोडबोल्यांनीं घांसळ्य नसतां, तर मी त्याची विशेष वाच्यताही केली नसती. पण आपल्या कृतीचें आढमार्गानें

समर्थन करून झऱ्या गोष्टीवर पांघरूण घालण्यासाठी गोडबोल्यांनीं माझ्या जातकुळीवर आघात केला याची मला चीड धाली. चिरडीनें बोललें असतां प्रत्युत्तराला घड्या बसतो याची आठवण घरून मी अगदीं शांतपणें द्याटलें, “ खरं आहे गोडबोले. शूद्राचे शब्द ऐकूनच मी तसं म्हटलं खरं. पण शूद्र तसं का ह्मणतात ? एक नवरा मरून दुसऱ्या नवऱ्याशीं लग्न लावणाऱ्या शूद्राऱ्या बायकोला ‘पाटाची बायको’ कां ह्मणतात, आणि एक बायको मरून दुसऱ्या बायकोशीं लग्न लावणाऱ्या ब्राह्मणाला ‘पाटाचा नवरा’ का म्हणूं नये ? याचा मला अजून उळगडा झाला नाहीं. म्हणून मुद्दाम विचारतें, कां शूद्राला एक नियम कां आणि ब्राह्मणाला दुसरा कां ? ”

“ अहो ब्राह्मण ते ब्राह्मण आणि शूद्र ते शूद्र ! ब्राह्मणांतल्या कुणी बार्डनं जर असा एक नवरा मरून दुसर लग्न केलें—तसं करायला शास्त्राधार नाहींच म्हणा—पण पुण्यासुंबईच्या सुधारकांनीं हल्लीं तशी सुरुवात केली आहे म्हणतात—तर त्याला पुनर्विवाह असं म्हणतात. ”

“ त्याला पुनर्विवाह कां म्हणतात ? त्याला पाट कां म्हणू नये ? ”

“ तशी रूढी आहे—तसा शास्त्राधार आहे. तुम्हांला मी एकदां सांगितलं ना, कां ब्राह्मण ते ब्राह्मण आणि शूद्र ते शूद्र. शूद्रांची जात कमी आहे. न्यांना ब्राह्मणांचे नियम लावतां येत नाहींत. ” असें म्हणून गोडबोले मोठमोठ्यानें हंसले आणि मी पुनः प्रश्न करण्यास सरसावत आहे असें पाहून म्हणाले, “ आणि असं पहा ताईसाहेब, हा वाद कशाला उगीच ? या शास्त्राधाराच्या गोष्टी आहेत. मोठमोठ्या माणसांनामुद्दां कळायला बिकट आहेत. या बयांत त्या तुम्हांला कशा कळणार ? उद्यां तुम्हीं मोठ्या झालांत, चांगल्या बी. ए. एम. ए. झालांत—तुम्हांला बी. ए. करायचं रावसाहेबांनीं ठरवलंच आहे—मग तें तुम्हांला आपोआपच कळेल. आतां उशीर झाला आहे. ताई दुसरा लाडू आणून त्यांना दे पाहूं. ”

मळा आनंद झाला. मी गोडबोल्यांना निरुत्तर केलें अशी माझ्या मनाची खात्री झाली. लाडवाचा लांच देऊन ते माझं तोंड बंद करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत असें उघड उघड मला दिसून आलें.

पण हा लाडवाचा लांच तरी कसा झणूं ? ताईनें तर आधींच माझ्यासाठी काडू आणले होते. माझ्या उद्दारासुळें तिच्या हातून थाळी पडली, त्यावेळचा

माझ्या पायाशी आलेला लाडू उचलून मी म्हटलें, “ दुसरा लाडू कश्याला आणतां ? हा आहे ना इयं ? ”

इतका वेळ एक शब्दही न बोलतां स्वस्थ राहिलेकीं ताई झणाली, “ छे छे: तौ लाडू जमिनीवर पडला होता. तो असा खायचा नाही. बाहेर गप्पू आला आहे त्याला नेऊन देतें तो. ”

कुत्सितगणानें मी विचारलें, “ जो लाडू मी खायचा नाही, तो गप्पून तरी को खावा ? ”

मोठमोठ्यानें हंसत गोडबोले म्हणाले, “ताईसाहेबांचे प्रश्नच मोठे विलक्षण ! ताईसाहेब, तुझाला माहित नाही. शूद्रांना ब्राह्मणांचं उष्टंमुद्धां चालतं. मग नुसताच जमिनीवर पडलेला लाडू त्यांना खायला काय हरकत आहे ? ”

ताई घरांत गेली होती ही संघी साधून मी विचारलें, “ शूद्रांना ब्राह्मणांचं उष्टं कां चालतं ? ”

“ तशी रूढी आहे. आही त्यांना आमचं उष्टं देतों, ते बिनतक्रार खातात, म्हणून चालतं. वशी रूढीच आहे. ”

“ आणि त्यानीं तक्रार केली तर ? ब्राह्मणांचं उष्टं खाणार नाही असं म्हटलं तर ? ”

“ तर त्यांना उपाशी मरावं लागेल. शूद्रांच्या बायका ब्राह्मणांच्या घरां रुपया आठ आप्यासाठीं मोलकरणीचं काम करतात, त्यांच्या राहिल्यासाहिन्या अन्नावर उदरनिर्वाह करतात, उष्टं खातात, म्हणून त्यांचा चरितार्थ चालतो. ”

तितक्यांत ताई लाडू घेऊन आली. आणि माझ्या ओंठावर येत असलेला पुढला प्रश्न मला तसाच ठेवावा लागला. ताईचें मन दुखवूं नये असें उगीचच मला वाटूं लागलें.

लाडू खात असतांना तो प्रश्न माझ्या मनांत सळसळत होता. मी लाडू खाल्ला, पाणी प्यालें आणि बनीचा आणि ताईचा निरोप घेऊन जायत्य निघालें, तरी ताईबनीची चिमुकली आई कांहीं बाहेर आली नाही.

मी जायला निघालें असें पाहून ताई सैपाकघराच्या दारांत डोक्याबून म्हणाली, “ ऐकलंस का माई, ताईसाहेब जायला निघाल्या आहेत. त्यांना कुंकू लावायचं ना ? ”

आंतून फणफणत आवाज आला, “ बनीळा सांगा कुंकू लावायला. नाही तर तुझीच कावा. ”

गोडबोले रागाने ओरडून म्हणाले “ कांहीं अकल आहे का तुला ? बरी आलेल्या सवाष्ण-कुंवारणीला तिला जर कुंकू लावतां आलं असतं, तर तुला कशाला आणली असती ? ”

पुन्हा आंतून आवाज आला, “ ही अशी ‘पाटाची बायको’ म्हणून घ्यायला ? ”

वाद तोडून टाकण्यासाठीं ताई म्हणाली, “ताईसाहेबांना करंडा दे पाहू ? ”

रागाने बसकन् ओरडून गोडबोले म्हणाले, “ नाही. ताईसाहेबांना तिनंच कुंकू लावलं पाहिजे. माझ्याकडे असले हट्ट चालायचे नाहीत. ती घरची माळकीण आहे, तिनंच आपला अधिकार गाजविला पाहिजे. आज रावसाहेबांच्या मुलीला कुंकू लावायचं नाही म्हणेल, उद्यां खुद्द बाईसाहेबांनादेखील नाही म्हणेल ! तें कांहीं नाही ! घरची शिस्त मी अशी बिघडू घ्यायचा नाही. शिस्तो-प्रमाणंच सर्व कांहीं झालं पाहिजे. ”

हातपाय आपटीत माईसाहेब बाहेर आल्या आणि कुंकूबाचा करंडा माझ्या समोर आपटून निघून जाऊं लागल्या.

ताई म्हणाली “ असं करूं नये. करंडा असा आदळं नये. ताईसाहेब कांहीं शूद्र नाहीत. त्यांना आपल्या हातानं कुंकू लावलं पाहिजे. ”

सैपाकबारांत जात जात माईसाहेब म्हणाल्या, “ ती शूद्र नव्हे आणि मीही शूद्र नव्हे. पण मी कांही त्यांना कुंकू लावायची नाही. त्यांच्यालेखीं मी शूद्रच आहे. त्यांनीं मला पाटाची बायको म्हणावं, आणि मी मात्र तें मुकाट्यानं ऐकून घ्यावं ? ”

“ तें कांहीं नाही. तूं ताईसाहेबांना कुंकू लावलंच पाहिजेस. ” गोडबोले ओरडून म्हणाले.

अगदीं शांतपणे ताई म्हणाली, “ बने, ताईसाहेबांना कुंकू लाव पाहू ! ”

गोडबोले रागाने फणफणत होते. ते ओरडले, “ तें कांहीं नाही. बने, मागे हट्ट. तिनंच ताईसाहेबांना कुंकू लावलं पाहिजे. ”

पुन्हां आतून भावाज आळा “ प्राण गेळा तरी मी त्यांना कुंकू लावणार नाही. ”

तिच्या या उत्तरामुळे मलासुद्धां पराकाष्ठेची चीड आली होती. पण ताई अगदी संथपणाने ह्मणाली, “ असं ह्मणायचं नाही. तें अवलक्षण आहे. ”

“ आतां काय पुढं सुलक्षण होणार आहेत तीं दिसतातच आहेत. असळ ? अवलक्षणं संमाळून कपाळींचं विधवापण चुकणार नाही. ते टिचलंच आहे माझ्या नशिवाला—”

माईसाहेबांचे ते उद्गार ऐकून गोडबोल्यांचा राग अनावर झाला. ते बावतच सैपाकघरांत गेले आणि तिच्या हंडाला धरून फरफटत ओढीत आणून माझ्यासमोर तिला उभी करून ह्मणाले, “ लाव, आतांच्या आतां माझ्यासमोर ताईसाहेबांना कुंकू लाव. ”

ती ओक्साबोकशी रडत होती पण करंडा उचलण्यासाठी कांहीं केल्या वांकेना. ‘ कुंकू लाव, कुंकू लाव ’ ह्मणत गोडबोले सारखे ओरडतच होते.

प्रकरण विकोपाला गेलें. ती कांहीं ऐकत नाही असे पाहून गोडबोल्यांनीं तिच्या पाठींत एक रपाटा दिळा. मोठमोठ्यानें रडत ती ह्मणाली, “ मारा, मारा, आणखीं मारा. एकदां जीव घ्या माझा ह्मणजे तरी अहेवपणानं मरेन. स्वतःच्या मुलीला हाताऱ्याला देऊन तिच्या डोक्यावरून वस्तरा फिरवळात ! मला एकदां मारून टाका ह्मणजे माझ्या कपाळचं तेवढं तरी चुकेल. नाहीतर माझ्या नशिबीं काय आहे ते दिसतंच आहे. प्राण गेळा तरी मी कांहीं हिंला कुंकु लावणार नाही. मेळी ‘ पाटाची बायको ’ म्हणते मला ! ”

ताईनें बनीला खूण केली. बनी मुकाट्यानें पुढें सरसावळी आणि करंडा उधडून कुंकू लावण्यासाठी हात पुढें करणार तोंच गोडबोल्यांनीं तिच्या हातून करंडा काढून घेतला आणि आपल्या हातानें बायकोचा हात धरून तिचें बोट करंड्यांत बुडविलें. तसाच तिचा हात धरून तिच्या बोटांनें कुंकू त्यांनीं माझ्या डोक्याला लावलं. माझ्या डोक्याचें सारें कुंकू बिखरून गेलें.

तिनें रागानें खाळीं फतकळ मारली आणि मोक्याड पसरून मोठमोठ्यानें रडण्यास सुरवात केली.

ताईनें मला खूण केली आणि मी तशीच बाहेर निघालें.

घराच्या बाहेर पडले त्यावेळीं बनी मागोमाग घांवत आली आणि माझे कानाशी लागून झणाली, “ यांतले कांहीं घरीं बालायचं नाहीं बरं ! ” मी मानेनेच होय झटले.

मी निघण्यासाठीं वळतांच तिनें पुन्हां मला हात धरून थांबविलें आणि परकराच्या ओच्यांनीं माझ्या कपाळाचें कुंकू तिनें रेखून सरळ केले. मी तिच्या चेहऱ्याकडे पाहिलें, तों तिच्या डोळ्यांतून टिपें गळत होती. मी झटले, “ बने तूं रडते आहेस ? ”

“ रडूं नको तर काय करूं ? रोज हें असंच चालत असतं आणि आम्हां दोघींना रोज गळ्यांत गळा घालून असंच रडावं लागतं. ”

मनगटानं डोळ्यांतील टिपें पुशीत ती झटकन् निघून गेली आणि मीही रस्त्याला लागले.

घरी जात असतां माझ्या मनांत सारखे विचार येत होते. खाजवून खरूज काढण्याची ही बुद्धी मला कां झाली ? पण पुन्हां असें वाटले, कीं त्यांत बिषडले काय ? गणू पटेवाल्याच्या बायकोला पाटाची बायको झटले तग राग येत नाहीं आणि गोडबोल्याच्या बायकोला त्याच शब्दांचा राग का यावा ? एक अर्थी तिला पाटाची बायको झणण्यात माझी चूक झाली होती. पण गोडबोल्यांना मी पाटाचा नवरा म्हटले त्यांत वास्तविक चुकले कुठें ? ब्राह्मणासाठीं एक नियम कां आणि शूद्रासाठीं दुसरा कां ? मुळीं ब्राह्मण आणि शूद्र हाच भेद कां उत्पन्न झाला ?

मी घरीं आले त्यावेळीं आई माझी वाट पहात होती.

आईला पहातांच मला पूर्वस्मृति झाली. नागू तेल्याच्या घाण्यावरून मी ज्या दिवशीं परत आले होते त्या दिवशींचा प्रकार आठवला. माझ्या या भेटोऱ्या प्रसंगांत कांहीं ना कांहीं तरी अनर्थ घडल्यावांचून रहात नव्हता. मी ठकीकडे गेले होते त्यावेळीं मला मार मिळाला, यमू सारदळच्या घरीं मी गेलें त्यावेळीं तिला मार मिळाला, आतां आज बनीच्या घरीं गेलें त्यावेळीं तो तसा प्रकार झाला. वेळ चुकली एकच-तीं फक्त गणू पटेवाल्याच्या घरीं गेलें तेव्हांची. आज आतां काय होणार याचा विचार दारांत पाऊल ठेवतांच पडि-न्यानें आला.

मला पहातांच आई झणाली, “ हें बरं का गोदे ? ब्राह्मणपणा देखील किती तो सहन करावचा ? ऐन जेवणाच्या वेळीं तूं निघून गेलीस ! काय अडलं होतं या वेळीं ? तुझ्यासाठीं थांबून रहाणं होतं होतं पण मी बळंबळेंच जेवायला बसबलं. चल लवकर, आग धू आणि जेवायला बस माझ्याबरोबर ” असं झणून आई घरांत गेली.

शब्दांचा उद्देश कठोर होता पण उच्चाराची भाषा अगदीं मायाळूपणाची होती, त्यामुळे आईच्या त्या भाषणानें मी ओशाळून गेलें. कसेबसे अंग धुऊन मी घरात येतें त्यापूर्वीच बाबा आणि दादा जेवून गेले होते.

मी जेवायला बसलें, आईही जेवायला बसली. नित्याचा क्रम झणजे आह्मी सर्वच एका पंक्तीला बसत असं. वास्तविक बाबा जेवून उठल्यावर आईनें त्यांच्या ताटांत जेवणें अवश्य होतें. पण आमच्या घरां तो चाल नव्हती. गांवचे भटजी येत असत, ते या प्रकाराबद्दल आईला दोष देत असत, पण आई ती गोष्ट इंसण्याबारी नेत असे. आज ती माझ्यासाठीं मुद्दाम मागें राहिली खरी, पण नित्याप्रमाणें स्वतंत्र ताटांत जेवायला बसली.

जेवायला बसल्यावर काहीं वेळपर्यंत कुणीच काहीं बोललें नाही. पण बडबडत राहिल्याशिवाय मला जेवण कधीच गोड लागत नसे. मुकाट्यानें जेवावें लागल्यामुळें घांस सुखानें घशाखाली उतरना.

मनाचा हिऱ्या केला आणि मी बोलायला सुरुवात केली. अंगणांतल्या मंडपांत बसल्यापासून गोडबोल्यांच्या घराकडून परतेपर्यंतची सर्व हकीकत मी तिला सांगितली. माझ्या तोंडचो हकीकत ती अगदीं लक्षपूर्वक ऐकत होती खरी, पण ‘ हां ’ ‘ हूं ’ करण्यापलीकडे माझ्या भाषणाला फारशी साथ देत नव्हती.

विरोध नसल्यामुळें बोलण्याला रंग येईना, याची मला चीड आली आणि मी झटलें, “ मी मितीपुढें बोलत नाही आई ! ”

जिवणीच्या कोपण्यांत येणारें हेंसें आवरून आई झणाली, “ मी मितच आहे झणेनास ! ”

“ तर मग आतां या मितोला टेंकून मीं शोपी जातें. ” असं झणून मी जेवायला बसल्या जागेवरूनच खरकटे हात दूर धरून तिच्या मांडीवर डोकें टाकलें.

आईचा राग एका क्षणांत पार मावळून गेला. “ काय लघळ पोरगी आहे ! ” आई म्हणाली. डाव्या हाताने माझे मस्तक कुरवाळीत माझ्या डोळ्यांशी डोळे मिडवून ती सारखी पहात होती.

दचकल्यासारखे करून ती पुढे म्हणाली, “ आतां जरा नीट बस पाहू. ”

पडल्या जागेवरूनच मी म्हटले, “ मी काय सांगितलं तें ऐकलंस का ! ” तिने जसतें मानेनें होय म्हणतांच मी पुन्हां विचारले, “ या बाबतीत तुझं काय मत आहे तें सांग. त्याशिवाय मी इथनं उठणार नाही. ”

“ बरं, बरं ” असें म्हणून आई तोंडमर हंसली आणि उद्गारली, “ मला काय वाटतें तें मी सांगतें, पण आधीं उठून बस पाहू. ” मी उठून बसतांच तिनें बोलायला सुरुवात केली.

“असं पहा गोदे, हा विषय मोठा कठीण आहे. कुणीच याचा विचार केलेला नाही, त्यांतून आम्हां बायकांनीं तर नाहीच नाही. जुना कित्ता गिर-वित बसायचं, हेच आम्हां बायकांचं काम आहे. कधीं काहीं विचारलं तर जाणतीं माणसं कसं उत्तर देतात, तें तूं परवांचं ऐकलंस. अगदीं तुझ्या बयाची असल्यापासून मी पहातें आहे, हें असंच चाललं आहे. वडीलांना विचारलं तर तें असंच तोंड बांधून टाकीत असत. माझी आई बिचारी अगदीं साधी मोळी होती. घरसंसार, देवदेवस्थान, व्रतवैकल्यं याच्यापलिकडे तिला कांहीच माहीत नसे. या घरीं आले त्यावेळीं बाटले, कीं आतां कांहीं प्रभांचो उत्तरं मिळू लागतील, पण इथंही तेंच. प्रभांचो उत्तरं मिळत नाहीत असं दिसू लागल्यापासून हळुहळु मनांत प्रश्नच येत नाहीतें होऊं लागले. बुद्धी खुंटत चालली. हळुहळु माझ्या आईसारखीच माझीही वृत्ती वाहू लागली. पहिल्यापहिल्यानें जिज्ञासा वाढत असे, मनांत प्रश्न येत असत आणि तसेच्या तसेच विरून जात असत. पुढं पुढं जिज्ञासा मंद होऊं लागली आणि प्रश्नच उत्पन्न होत नाहीसे झाले. मला वाटतं, माझी ती सक्तीनं राबून टाकलेली चौकसपणाची वृत्ती आतां तुझ्यांत उतरली आहे. माझे प्रश्न जसे उत्तरे मिळाल्याशिवाय रहात असत, तसेच तुलाही वागवावं असं आजपर्यंत वाटत होतं-नव्हे-नकळून मी माझ्या वडिलांचं अनुकरण करीत होतें. पण परवां माझ्या मनाला धक्का बसला. मी चूक करतें आहे असं मला वाहं

लागलं. ज्या कारणामुळं मी नाराज होत असें तेंच मीही करतें आहे, असें पाहून माझी मलाच लाज वाटली.” असें झणून आई क्षणभर स्तब्ध बसली. नकळत माझ्या हृदयांतून एक मोठा सुस्कारा निघून गेला.

आईचा शब्द शब्द माझ्या अन्तःकरणाला पटत होता. माझ्या अन्तः करणीं इतका फाजील चौकसपणा कां, माझ्या वर्तनांत इतका फाजोल बेफामपणा कां, इतर लोकांशी होणाऱ्या माझ्या वर्तनांत मर्यादेचे उल्लंघन करण्याची वृत्ति कां, ह्याचा आईच्या माषणानें मला उलगडा झाला.

आईचें माषण पुन्हां सुरू झालें, “ मी प्रश्न केले झणजे माझ्या वडील माणसांनीं जर मला उत्तर दिलीं असतीं तर आज तुझ्या प्रश्नामुळे मला जी मान खालीं घालावी लागते, तो प्रसंग टळला असतां. मलाच जियं माहिती नाही तिथं मी तुला काय सांगणार ? मला लिहितांवाचतां येत आहे पण लिहिण्याचा आतां सरावच सुटला आहे. नोकरीच्या पहिल्या अमदानींत मी सासरींमाहेरीं असें आणि तिकडनं नोकरीच्या गांवीं असणं होत असे, त्या वेळीं चोरूनमारून पत्रें लिहित होतें ! माहेरीं काय किंवा सासरीं काय—उघड उघड पत्र लिहिण्याची मुळीं सोयच नव्हती. त्यावेळीं लिहिण्याचा थोडासा सराव होता, नोकरी वाढत चालली तसतशी ही तुटलीकडीं थांबली. उमयतांच एके ठिकाणी रहात होतो, भग पत्र लिहायचं कुणाळा ? ज्या माहेरीं पत्र लिहायची मला बंदी होती त्या माहेरच्या माणसांना माझीं पत्र थोडींच जाणार होती ? तेव्हां लिहिण्याचा सराव तर गेलाच. आतां वाचन—तें नुसतं पोथ्यापुराणांपुरतंच. बायकांनीं दुसरं कांहीं वाचायचं नाही तिचं पोथ्यापुराणाशिवाय दुसरं काय वाचणार ? पुराणं वाचायची ती देखील नुसत्या गोष्टीपुरती. इतर बायका पुराणं वाचतात त्या भाविकपणामुळं वाचतात—अगदीं अर्थ कळल्याशिवाय वाचतात—तसं माझं नव्हतं. तरी देखील पुराणं स्वतः समजून देण्याइतकं मार्गदर्शक मला कुणीच नव्हतं—झणूनच मी झटलं, कीं गोष्टी कळण्यापुरतीच मी पुराणं वाचीत होतें—आतांच्या मुळींना गोष्टी कादंबऱ्या वाचून जितकी करमणूक होते तितकीच माझी पुराणं वाचल्यानं होत असे, यापेक्षां जास्त कांहीं नाही. तूं मला किन्ना रचीक, कीं माझी प्रतंवेकस्यं चालत असतात तीं ही पुराणं वाचण्यामुळेच काही

पण मो तुला अगदीं स्पष्टपणें सांगतें, कीं जुनें आचार व्यवहार चालवण्या-
 यलीकडे त्यांच्यावर माझी काडीमरही भ्रद्धा नाही. त्यातून ही रावसाहेबी !
 व्रतवैकल्यं, दानधर्म जर कांहीं केलं नाहीं तर गांवांत लौकिक होतो, लोकं नावं
 ठेवतात, झणून तेवढे सर्व कांहीं करावं लागतं. हे आमचे उपाध्ये पुराणिक
 म्हणजे चालतीं बोलतीं वर्तमानपत्रं आहेत. त्यांचं तोंड बांधून टाकण्यासाठीं
 हा व्रतवैकल्यांचा लांच घावा लागतो. लौकिक वाढविण्यासाठीं ही सारीं ढोंगं
 मी कळून सवरून करतें. पण त्यांत माझं अन्तःकरण मुळींच नाही. या
 कीर्तीमुखांच्या तोंडांवर चार दाणे टाकले नाहीत तर गांवांत बदनामी करतात,
 म्हणून सारं कांहीं मनाविरुद्ध असलं तरी करावं लागतं. पण मला हें कां
 पटत नाहीं, ह्याचं कारण कांहीं मला सांगता यायचं नाहीं. नुसतं मनाला पटत
 नाहीं एवढंच ! पण संसारांत वागायचं म्हणजे कितीतरी गोष्टी मनाविरुद्ध
 कराव्या लागतात, त्यातल्याच या पूर्वीं जशी वडील माणसं करीत तसंच
 गेल्या वर्षाप्रमाणें या वर्षीं करीत यायचं एवढंच ! विचारलं कधीं, तर तूं पहा-
 तेच आहेस, घड सरळ उत्तर मिळायचं नाहीं. त्यामुळं विचारणंच खुंटलं.
 आतां तूं पदोपदीं विचारूं लागलीस—पण मुळीं जियें मलाच माहोत नाहीं
 तियें तुला सांगूं कुठून ? आतां हा तुझा दादा, तुझापेक्षा एवढा मोठा, पण
 त्यानं कधींच काहीं मला विचारलं नाही. आतां तूं विचारूं लागलीस म्हणून
 कळून घेण्याची मला बुद्धी होऊं लागली. वेळ निघून गेली आणि आतां
 जरूरी मासूं लागली. तुझ्या प्रश्नाला कुठलीं उत्तरं देऊं—” असें म्हणून आई
 पुन्हां क्षणभर थांबली.

माझ्या आठवणींत माझ्याशीं इतकें मन मोकळें करून आई कधींच
 बोलली नव्हती. आपल्या दुःखाच्या कहाणीचा पाढा माझ्यासारख्या लहान
 मुलीसमोर वाचतांना तिचें अंतःकरण तिला टोंचत होतें, हें उघड उघड तिच्या
 मुद्देवरून दिसत होतें. माझे वय तें काय व तिनें एवढ्या मोठ्या महत्वाच्या
 गोष्टी मला कां सांगाव्या, याचें मला आश्चर्य वाटलें, तसाच अभिमानही
 वाटला. मनोमन साक्षीनें माझा अभिप्राय तिला कळला असावा. ती झणाली,
 “तुला आश्चर्य वाटेळ गोदे, कीं मी आज एवढं तुझ्यासमोर कां बोलतें ? पण
 अगदीं स्पष्ट सांगतें, अंतःकरणांतलं हें दुःख कुठं ना कुठं आणि केव्हां ना

केव्हां तरी उघड केलं पाहिजे होतं. तुझ्या प्रभांनीं त्याला वाचा कुटली. आतां तूं तरी किती दिवस माझ्या सद्वासांत रहाणार आहेस ? चार दोन वर्षांनीं तुझं लग्न हाईल आणि तूं आपल्या सासरीं जाशील. माझ्या लहानपणांत जो माझा कोंडमारा झाला तो पुढं तुझ्याही बाबतींत होऊं नये, झणून एव्हां-पासूनच मी तुला माझी कहाणी सांगायला सुरवात केली आहे. बाईं ग, हे बायकांचं जिणं मोठं वाईट आहे. बायकांचा त्राता कुणीच नाही. बापाला अधिकार नाही आणि नवरा पर्वा करीत नाही. तूं लहान आहेस खरी पण ईश्वरांनं तुला बुद्धी दिली आहे. एव्हांपासून विचार करूं लागशील, थोडं शिकशील, डोळे उघडून इकडे तिकडे पहाशील, तर पुढल्या आयुष्यांत आमच्या पिढींतल्या बायकांसारखी दुःखी रहाणार नाहीस. वाचतां आलं पाहिजे. अगदी खूप वाचलं पाहिजे. काय मिळेल तें वाचलं पाहिजे. नुसत्या पोथ्या, पुराणांवर तहान मागवून तृप्ति होणार नाही. तुझ्याकडून वर्तमानपत्रं वाचून घेतात, तें पाहून मला समाधान वाटतं. अशीच वाचित रहा. अगदीं जें मिळेल तें वाचित रहा. लहानपणीं वाचलेलं पुढल्या आयुष्यांत कायम टिकतं. मोठं पणचं वाचन तात्पुरतं असतं. त्याला पाळमुळं घरत नाहीत. लहानपणींच्या वाचनांनंतर विचाराला खूप अवकाश असतो. वाचल्याचा विचार करण्याची बुद्धी असली तर वाचनामुळं विचाराला वळण लागतं. आतां तूं हे विचारलंस, कीं शूद्रांच्या पुनर्लंमाला पाट कां म्हणतात आणि ब्राह्मणाच्या पुनर्लंमाला पुनर्विवाह कां म्हणतात, हें मला काय पण तिकडे देखील सांगतां यायचं नाही. तिकडे विचारायचं असेल तर कायद्याचं कलम विचार, बाटेल तें राजकारण विचार, तुला तासमर चांगलंच भाषण ऐकायला मिळेल. पण हें असलं कांहीं विचारलंस तर तिकडचं आणि माझं अज्ञान सारखंच आहे. म्हणून म्हणतें, बाईं ग, आमच्यावर अवलंबून राहूं नकोस. आम्ही वडील माणसं अगदीं कुचकामाचीं आहोत. शिकलीं सवरलेलीं खरी पण करतो त्या व्यवहारापलीकडच्या व्यवहारांत आम्ही अगदीं अडाणी आहोत. आमच्या-पेक्षां कुणबी बरे. त्यांना शिक्षण मिळालेलं नसतं. तृप्ति आलेली नसते. त्यामुळं ते चौकस असतात. पुष्कळांना पुष्कळ गोष्टी विचारतात. शिक्षण नसल्यामुळं प्रश्न विचारायला त्यांना लाज वाटत नाही. कुणाला तरी विचारतात.

एकानं उत्तर दिलं नाही तरी एकविसाव्याकडून तरी उत्तर मिळतं. त्यामुळे त्यांचं ज्ञान वाढत असतं आणि आम्ही शिकूनसवरून अडाणी रहातां. गोदे, आज माझी पुरी फजिती झाली आहे. तूं विचारलल्या प्रश्नांचं मला उत्तर देतां आलं नाही. पण तुला सांगतं, एफदा प्रयत्न करून पहा—तिकडे विचारायचा प्रयत्न करूं नकोस—प्रयत्न करायचा असला तर गणवाला विचार, त्याच्या बायकोला विचार, त्या कुठल्या त्या तुझ्या तेल्याला विचार, तो तुला उत्तर देईल. तुझ्या शंकेचं निराकरण हींच माणसं करतील. आम्ही उच्च वर्णांचीं आहेत—सुशिक्षित आहेत—म्हणून अज्ञानी राहिलो आहोत. दुसऱ्याला कांहीं विचारायचं म्हणजे आम्हाला कमीपणा वाटतो, म्हणूनच आम्ही अर्शा अडाणी राहिलो आहोत. तें बंधन त्यांना नाही, म्हणून कुणव्यांचीं माणसं खरीं जाणतीं माणसं असतात. त्यांनाच विचार—तांच तुझं समाधान करतील. ”

आम्ही दोघोही अंचवायला उठलो.

माझ्या हृदयांत नवी भावना उत्पन्न झाली. नवा प्रकाश मिळाला. त्या प्रकाशामुळे माझी नजर दूरवर जाऊं लागली. आईच्या त्या दिवसाच्या या उपदेशामुळे माझ्या आयुष्याला नवें वळण लागले.

प्रकरण ९ वें. मुन्सफीणबाई

यानन्तर मर्घे बरेच दिवस गेले. त्या मुद्रतीत ह्मणण्याकर खेले कांही झाले नाही.

त्या दिवशींचे आईचे मापण मात्र मला पुन्हा पुन्हा आठवत असे— अजूनही तें माझ्या हृदयावर कोरलेले आहे.—त्या एखाद्या मापणाने माझ्या पुढिल चरित्रात पालट झाला. इतर मुलीपेक्षा माझा इतिहास स्पष्टपणे मित्र प्रकारचा झाला, याला कारण तेंच मापण.

त्या मापणामुळे आयुष्याची गुरुकिल्ली मला सापडली. इतर मुलीसारखी— नुसत्या मुलीच कां—इतर मुलीमुलीसारखी माझी वृत्ति त्यानन्तर राहिली नाही. माझ्या चौकसपणाला तेव्हांपासून ऊत आला. या पूर्वीचा चौकसपणा नुसता पोरकटपणाचा होता, पण नन्तरचा चौकसपणा मज्या जिज्ञास वृत्तिचा हाता-ज्ञान मिळवण्याच्या लालसेचा होता.

लहानपणापासून उच्च वर्णाच्या मुलांच्या ठायीं वढाल माणसाच्या अनुकरणाने कमी वर्णाच्या लोकांबद्दल अनादर उत्पन्न झालेला असतो. त्यामुळे कुणबीभाळी लोकांकडे तुच्छतेने पाहण्याची आहांना लोकांना संवय लागलेली असते. अशिक्षित आणि सुशिक्षित असा जातिचा एक होणारा प्रकारही त्या मेदाला जोड देत असतो.

आधी कुणबी ह्मणजे कमी दर्जाचे—त्यांतून अशिक्षित कुणबी ह्मणजे अगदीच हीन दर्जाचे, असा एक ठाम समज झालेला असतो. सुशिक्षित पांढरपेशा आणि अशिक्षित पांढरपेशा हा भेदही जातिभेदाइतकाच तीव्रतेने बहुजनसमाजांत रूढ होत असल्यामुळे कुणबी तेवढा अशिक्षित—पांढरपेशा हूनही कमी दर्जाचा—असे समजण्यांत येत असते. त्यांतूनही तो कुणबी अशिक्षित असला ह्मणजे त्याचा दर्जा जवळ जवळ पशु इतका केसला जातो.

ही सर्वसाधारण वृत्ति आहे. कुणबी सुशिक्षित झाला तरीही त्याच्याकडे आहांना कमदर्जाच्याच दृष्टीने पहात असतो, तिथें अशिक्षित कुणबीच्या काय कथा !

मी हाटलेच आहे, की आईच्या उपदेशानें मला नवी दृष्टी मिळाली. मी कुणव्याकडे निराळ्या नजरेंने पाहू लागलें. जसजशी ही दृष्टी फैलावत गेली तसतशी भेदाभेदाची वृत्ति मावळू लागली. घरीं मला कोणतेंच बंधन नव्हतें. माझे बाबाही साधारणपक्षीं मुघारकांच्या वर्गांत मोडत असल्यामुळें नित्याच्या व्यवहारांत फारसा भेदाभेद मानणारे नव्हते. आई जरी मोठी धार्मिक हानून समजली जात असे, तरी तिचें वर्तनही बहुतांशी उदार असे.

त्याकाळच्या इतर ब्राह्मणांच्या घरांतून पाहिलें तर शूद्रांचा स्पर्श झाल्यास कपडे बदलावे लागत असत. आमच्या घरांत सोंवळ्याओंवळ्यांचीं बंधनें, देवधर्म आणि जेवणखाण यांच्या बाबतींत साधारण कडकपणानें जरी पाळलीं जात असत, तरी शूद्रांच्या स्पर्शानें कपडे बदलण्याइतकी त्या सोंवळ्यांची मजल गेली नव्हती.

घरांत पटेवाला मोकळेपणानें वावरत असे. मोलकरणीला देवघरांत किवा सैंपाकघरांत जाण्याचा जरी मज्जाव होता तरी हें स्पर्शास्पर्शांचें बंधन इतर व्यवहारांत पाळण्याइतकी तिच्यावर सक्ती केली जात नव्हती.

या सर्व आचारांमुळें ब्राह्मण आणि कुणबी असा भेद तीव्रतेनें माझ्या नजरेला येत नव्हता. आईच्या उपदेशापासून हा भेद समूळ नष्ट झाला, इतकेंच नव्हे, तर कुणव्याबद्दल मला आदर उत्पन्न होऊं लागला.

शाळेंत सुद्धां ब्राह्मण नसलेल्या मुली मुद्दाम शोधून काढून मी त्यांच्याशी स्नेहसंबंध जोडू लागलें. त्यांच्याशीं वागण्यांत उच्चनीच भेद मी बाजूला ठेवित असल्याचें तिसल्यामुळें ब्राह्मणांच्या मुली माझ्यावर बहुधा नाराज होऊं लागल्या.

या नाराज होणाऱ्या मुलींत फक्त एक अपवाद होता. गोडबोल्यांच्या घरीं गेल्या दिवसापासून माझ्या विषयींचा बनीचा स्नेह दिवसेंदिवस अकृत्रिम होऊं लागला होता. इतर मुलींना—ब्राह्मण मुलींना—त्याचें वैषम्य वाटे. मामलेदाराच्या मुलींचा त्याच मामलेदाराच्या हातांखालील एका यःकश्चित कारकूनाच्या मुलीशीं स्नेह वाढत असल्याचें पाहून इतर कारकूनांच्या मुलींना त्याचें वैषम्य वाटत होतें. त्या वैषम्याचें हळुहळू द्वेषांत रूपान्तर होत असल्याचा मला भास होई.

ठकूच्या बाबतीत मुळीं प्रश्नच नव्हता. आठवण्यांतून निदान दोन वेळां तरी नागू तेल्याच्या घाण्यावर जाऊन बसल्या खेरीज मला चैन पडत नसे. सर्व मुलींचा तो एक थट्टेचा विषय होऊन बसला होता. गणू पटेवाल्याच्या घरीं देखील मी मधून मधून जात असें. त्याबद्दल नुसत्या मुलींतच काय-पण साऱ्या गांवांत चर्चा होत असे.

या चर्चेमुळेच साऱ्या चिपळूणांत मी एक प्रख्यात व्यक्ती होऊं लागलें होतें. कुठेही जा, माझ्याबद्दल चर्चा चाललेली असायचोच. मग ती माझ्याच्या वखारांत असो, वाण्याच्या दुकानीं असो किंवा बकिलांच्या अड्ड्यांत असो किंवा खुद्द कोर्टाकचेरींत असो, शिळोण्याच्या गप्पा सुरू झाल्या, कीं माझी चर्चा त्यांत हटकून असायचोच.

या चर्चेमुळे मला जें अकारण महत्त्व प्राप्त होत होते त्याचा दिवसेंदिवस मला अभिमान वाटू लागला होता. माझ्याबद्दलच्या चर्चेची हकिकत शाळें-तोल कुठल्या ना कुठल्या तरी मुनीनें जर एकाद्या दिवशीं मागितली नाही तर त्या दिवशीं मला चैन पडत नसे. गांवांत माझी निंदा होत आहे याचें माझे मलाच कौतुक वाटू लागलें होतें.

गांवांतल्या प्रमुख व्यक्तींत मामलेदाराइतकाच मुन्सफाचा दर्जा असतो. मुन्सफांना मुलगी नव्हती. त्यामुळे मुन्सफाच्या घरीं माझ्याबद्दल काय चर्चा चालते हें कळण्यास मला कांहीच मार्ग नव्हता आणि त्यांच्या घरीं माझ्या विषयीं चर्चा होते कीं नाहीं हें जाणण्या विषयीं मी तर फार उत्कंठित होतें.

एके दिवशी एकदाची तशी संधि आली. मुन्सफीणबाई आमच्या घरीं आल्या होत्या. त्या अगदीं सहज झणून आल्या होत्या. दिवस रविवारचा असल्यामुळे मी घरींच होतें, पण परीक्षेचे दिवस आल्यामुळे खोलींत अभ्यास करित होतें. माजघरात आई मुन्सफीणबाईशी बोलत होती. त्यांचें माषण मला स्पष्टपणें ऐकूं येत होतें. मी घरांत नाहीं अशा समजानें मुन्सफीणबाई बोलत होत्या. आणि तसें त्यांना वाटत असल्याचें ध्यानांत येऊनही आईनें त्यांचा तो गैरसमज दूर करण्याचा प्रयत्न केला नाही. त्यामुळेच त्या बऱ्याचशा मोकळेपणानें बोलत होत्या.

पहिल्यानें हवापाऱ्याच्या इकडल्या तिकडल्या गोष्टी झाल्यावर मुन्सफीण-बाई झणाऱ्या; "असं पहा बाईसाहेब, तुझी मुलीवर जरा चांगळी नजर

ठेवा. काही जरी झालं तरी मुन्सफ-मामलेदारांना गावांत एक दर्जा असतो. याची मुलांना आठवण झाली पाहिजे. त्यांना आठवण राहिली नाही तर वडील मरणमांनां ती करून दिली पाहिजे.

आईने विचारलें, “ काय झालं ! माझ्या मुलीच्या हातून आमच्या दर्जाला न शोभण्याजोगं कांहीं वर्तन झालं का ? ”

“ काही ? नुसतं कांहीं ? ” मुन्सफीणबाई आवेशानें ह्मणाल्या, “ तिचं सारंच वर्तन मोठं चमत्कारिक झालं आहे. गावात त्याचा फार बोभाटा झाला आहे. आमचीं मुलं तर रोज सागत असतातच पण शिपाई कारकूनसुद्धां कधीं घरीं आले, तर नुसत्या तिच्याच गोष्टी सागतात. ”

“ असं काय केलं माझ्या मुलीनें ? ” आई गंभीरपणें ह्मणाली.

मुन्सफीणबाई क्षणभर आईकडे नुसतोच पहात राहिली आणि ह्मणाली, “ सारं चिपळूण बोलत सुटलं आहे आणि तुह्वांला तेवढं कळू नये ? मोठं आश्चर्य आहे ! ”

“ सारं चिपळूण बोलतं आहे ? ” आईनें विचारलें, “ सारं चिपळूण माझ्या मुलबद्दल बोलण्याइतकी माझी मुलगी कांहीं मोठी नाही. आठनऊ वर्षांची मुलगी तो काय आणि तिच्याबद्दल सारं चिपळूण बोलत सुटलं आहे तें काय ? ”

“ घन्य आहे तुमची बाईसाहेब ! ” मुन्सफीणबाई ह्मणाल्या, “ माझ्या मुलीचं असं वर्तन दिसलं असतं तर मी तिला शाळेंतसुद्धा पाठवली नसती. आठ वर्षांची मुलगी झाली ह्मणून काय झालं ? लहान मुलींनीं सुद्धां कसं वागावं याला कांहीं मर्यादा आहे. कुणाही गृहस्थाच्या मुलीला वागणुकीची मर्यादा राहिली पाहिजे. पण इथं—ही तर मामलेदाराचो मुलगी—अधिकाऱ्याची मुलगी ह्मणून सर्वांचं लक्ष तिच्या वर्तनावर असतं. मुलांच्या वर्तनावरून लोक आईबापांचा अंदाज करतात. तिथं ही जर अशी वाटेल त्या वेळीं वाटेल त्याच्या घरां जाऊं लागली, तर लोकांनीं तरी नावं कां ठेवूं नयेत ? ”

अगदीं शांतपणें आई ह्मणाली, “ अं: एवढंच ? मला वाटलं कांहीं तरी फार मयंकर आहे ह्मणून ? ”

मुन्सफीणबाई क्षणभर तिच्या तांडाकडे पहात राहिल्या. आईच्या बेपर्वाईबद्दल त्यांना मर्यादक आश्चर्य वाटलं असावं. अगदी थंडावल्या स्वराने त्या झणाल्या, “तुम्हांला जिथं कांहीं वाटत नाही तिथं आठ वर्षांच्या मुलीला दोष कसला द्यायचा ? मामलेदाराची मुलगी—आठ वर्षांची का होईना—पण मुलगी मामलेदाराची ना ?—आठ वर्षांची मुलगी जर तेव्हातांबोळ्याच्या घरांत कुकानां हिंहें लागली तर लोकांनीं नांवं कां ठेवूं नयेत ? अगदीं उघड उघड तेव्हाच्या घाण्यावर जाऊन बसते, हे योग्य दिसतं का ? आपल्या योग्यतेला तें शोभतं का ? तें एक राहूं दे. तेकी झणजे एक गांवचा माणूस आहे. त्याची एक मुलगी झालेत येतें. झाली असेल तिची दोस्ती—झणून जात असेल तिच्या बरोबर घाण्यावर. एक वेळ या गोष्टीकडे कानाडोळा करतां येईल. पण पटेवाल्याच्या घरांत ? तुम्हांला माहित आहे का ? तुमची मुलगी तुमच्या पटेवाल्याच्या घरांत जात असते. तासाचे तास तिथं बोलत बसते—कसली मेळी ती वस्ती—आधीं शूद्रांची वस्ती, त्यांतून पटेवाला—त्यांतून खुद्द तो तुमचाच पटेवाला. मामलेदाराच्या मुलीनं पटेवाल्याच्या घरांत जाणं कुणाला तरी योग्य दिसेल का ? त्या दिवशीं देवदर्शनाहून परत येत होतें, सहज नजर गेली, पाहिलं तर तुमचीं मुलगी पटेवाल्याच्या घरांत जात होती. पन्नास कोंबडी तिथं दारांत होती. त्यांना ती हांकून दूर करीत होती. अगदीं बेघडक कोंबड्यांना शिवत होती ! कोंबड्याची शीट पायाखालीं तुडवून सरळ पुढं जात होती ! मी अगदीं थक झालें. म्हटलं काय हें ? ही मुलगी आहे कीं म्हसोबा आहे ?—रागावूं नका बाईसाहेब, पण त्यावेळीं अगदीं हेच शब्द माझ्या तोंडी आले. शेजारच्या वकिलीणबाई माझ्याबरोबर होत्या, त्यांना मी अगदीं हेच शब्द बोललें. तो भ्रष्टाकार पाहून वकिलीणबाईनाही माझ्या इतकंच वाईट वाटलं. त्यांनाच मला सांगितलं, म्हणून आज ही गोष्ट काढली. म्हटलं, तुम्हांला माहित नसेल—नसलं माहित तर जें आपल्या नजरेला आलें तें तुमच्या कानां घालावं ! मी असं विचारतें, हें बरं का ? मामलेदाराच्या मुलीनं पटेवाल्याच्या घरांत जाऊन त्याच्या कोंबड्या हांकवित बसणं हें दुसऱ्या कुणी सांगितलं असतं, तर मी खोटं म्हटलं असतं, पण प्रत्यक्ष मी माझ्या डोळ्यांनीं पाहिलें—”

निरानराळ हा शब्दांत तीच हकीकत निरनिराळ्या रीतीने मांडून मुन्सफीण-बाई पुन्हां पुन्हा माहित होत्या. आई अगदी स्तब्धपणे ऐकत होती. बोलणे तर सारखे सुरू असलेले—आई कांही उत्तर देत नाही—असे पाहून त्या निर्वाणीला येऊन झणाव्या, “आतां सांगावं तरी किती प्रकारांनी? सारं गांव बोलतं आहे, आणि तुम्हांला मात्र कळं नये, हें मोठंच आश्चर्य आहे. मधापासून मो सारखी बोलतं आहे. पण तुम्ही कांही म्हटल्या काहीसुद्धां उद्गार काढीत नाही. माझं बोलणं तुम्हांला खोटं का वाटलं? अहो, मी म्हणतं, जी तुमची ती माझीच मुलगी. या नजरेने तिच्याकडे पहातं. माझी मुलगी अशी वागली असती तर मी काय केलं असतं, याचा मनाशी पडताळा पहातं. आणि म्हणूनच म्हणतं, की सारं गाव बोलत असतां तुम्ही कांहीच कानी कसं घेत नाही? तुम्हांला कांही कळत नाही म्हणावं तर मुलगी अगदी मळत्याच वेळीं अशी दारोदार हिंडत असते. शाळेतून निघते, ती तडक तेच्याच्या घाण्यावर किंवा पटेवाल्याच्या घरी बघडक जात असते. मी पुन्हां म्हणतं—राग मानूं नका—पण ही मुलगी आहे की म्हसोबा आहे? गांवांत ब्राह्मणांची कुणी मुलं का नाहीत? मग सारीं मुलं सोडून ही शूद्रांच्या घरीच का घांवत असते? चांगले वकीळ आहेत थोरमोठे, त्यांच्या मुली आहेत शाळेत, त्यांच्या घरी गेलं तर एवढं गैर दिसणार नाही. वकीळ झाले तरी आमच्या समोर उभे राहून काम करणारे. एक परोनं दुय्यम दर्जाचि, पण म्हटलं तरी ते वकीळ आहेत, शिकलेले आहेत, त्यांच्या घरी गेलं असतां लोक कांही नांव ठेवणार नाहीत. पण या तुमच्या मुलीची मुलखावेगळी रीत. पण म्हटलं तुम्हांला माहित नसेल! मुलं खोटं बोलतात—असं कुणाच्या घरी जायचं असलं की हटकून दुसऱ्या कुणाचं तरी नांव सांगतात. हाताखालच्या नोकराच्या नजरेला आलं तर तुम्हांला येऊन सांगायचं घाडस कोण करणार? जो तो आपल्या कर्माला मोतो. तेव्हां म्हटलं, आपण होऊन तुम्हांला सांगावं म्हणजे तुम्ही कांही तरी तिला आळा घालाल. पुरुषापुरुषांतून गोष्टी जाण्यापूर्वी म्हटलं आपलं बायकाबायकांचं बोलणं झालेलं बरं. काय? मी म्हणतं हें खरं ना?”

आई अगदी संथपणाने म्हणाली, “मला सर्व कांही माहित आहे. माझी

मुलगी कधीही असली—लोकांच्या दृष्टीनें फाजिल असली—तरी प्राण वेळ तरी खोट बोलायची नाही. ”

माझ्यानें रहावेना. मी दसर गुंडाळून ठेवलें आणि खोली बाहेर येऊन आईजवळ बसलें. मला पहातांच मुन्सफीणबाई एकदम चमकल्या आणि झणाऱ्या “ घरांतच होती वाटतं मुलगी ! ”

आई कांहीं बोलणार होती पण मधेंच तोंड घालून मी झटलें “ हो. या जवळच्याच खोळांत होतें. परीक्षा आहे ना परवां ? अभ्यास करोत होतें पण तुमचं बोलणं ऐकलं तेव्हां अभ्यासाकडे लक्ष लागेना, झणून तशीच उठून बाहेर आलें. ”

मुन्सफीणबाई माझ्याकडे नुसत्या पहातच राहिल्या. मी झटलें, “ पहातां काय माझ्याकडे ! मी सारं कांहीं ऐकलं. मी पटेवाल्याच्या घरी जातें, नागू तेल्याच्या घाण्यावर जातें, आणखी ओळखोच्या शाळेंतल्या सर्व मुलींच्या घरीं येत नाही, झणून तुझ्याच चमत्कारिक वाटलं असेल, पण तुझ्याकडेही मुलगी असतो, माझ्या बरोबर ती शाळेंत असती आणि तिचा स्नेह झाला असता, तर नागू तेल्याच्या घाण्यावर जातें तशीच तुमच्याही घरीं आलें असतें ”

एवढाले डोळे करून मुन्सफीण बाई म्हणाल्या, “ हागजे ? नागूतेली आणि आम्हीं सारखेच का ? बरं झालं मला मुलगी नाही तें ! ” मी नुसतीं हंसलें आणि स्वस्थ राहिलें.

मला जवळ घेऊन कुरवाळीत आई म्हणाली, “ माझी गोदू मोठी दुषार आहे. कसं चोख उत्तर दिलं ? ”

“ आणि तें तुम्हांला पटलं ? ” मुन्सफीणबाई जरा तोन्यानें म्हणाल्या, “ नागू तेल्याची आणि आमची तिनं सरोबरो केली तीही तुम्हांला पटली का ! ”

आई नित्याच्या संघपणानें म्हणाली, “ त्यात सरोबरी कसली झाली ? शाळेंतल्या मुली एकमेकांच्या घरीं जातात. नागूतेल्याचो ठकोही हयं येत असते. आणखीही दहा बारा मुली दर रविवारीं हयं येतात. परोक्षेचा अभ्यास म्हणून आज कुणी आल्या नाहीत. तुमची प्रुलगी तिच्या जोडोळा असली तर या सान्याच मुली तुमच्या घरीं आल्या असत्या. तुमच्या मुलांबरोबर

त्याचे शाळा सोबती नाही का येत तुमच्या घरी ? त्या दिवशी मी आले होते त्यावेळी पाहिलं, मारे झालेतल्या मुलांचा घोळका जमला होता. ते सारेच मुळीच काय वकीलांचे होते ? त्यांत देखील कुणव्यामाळ्यांची मुलं असतील ! आमचा दादाही होताच तिथं— ”

मुन्सफीण बाई स्तंभित होऊन म्हणाल्या, “ थक झाले तुमच्यापुढे ! तुम्हीच जर असं म्हणू लागलात तर मुलीला तरी कसला दोष द्यावा ? बरं मुलींचं एक असो तुमच्या पटेवाल्याच्या मुली झालेत का येत असतात ? ”

आई मोठ्याने हंसून म्हणाली, “ अहो, गणू पटेवाला म्हणजे घरचा माणूस. अष्टौप्रहार घरांत वावरत असतो. त्याच्या विषयी आपलेपणा नाही का वाटायचा ? आणि जिथं आपलेपणा वाटतो तिथं कुणाच्या घरी कुणीही जायला काय हरकत आहे ? आपलेपणा वाटला, की ब्राह्मण आणि कुणबी हा भेदच मनांत रहात नाही. दुजा भाव मनांत येतो तो दुराव्यामुळे. घळी-मेळीचा सहवास झाला की भेदाभेद कसला तो रहात नाही. ”

आंबट तोंड करून मुन्सफीण बाई म्हणाल्या, “ तुम्हालाच आवडलं तिथं आम्ही काय बोलायचं ? पण वाटलं म्हणून सांगितलं. जसे मुन्सफ तसेच मामलेदार ! दोघेही गांवचे अधिकारी. दोघेही एका परीनं गांवचे राजेच. लोकांनी अधिकाऱ्यांना नावं ठेवलीं, की वाईट हें वाटायचंच. तुम्हाला नावं ठेवलं काय, की आम्हाला ठेवलं काय, माझ्या दृष्टीनं दोन्ही सारखीच ! म्हणून एवढा वेळ बोललं. आम्ही आपलीं जुन्या काळचीं माणसं, अजून सुधारकी यात आमच्यांत शिरले नाहीत. वाडवडिलांनीं घालून दिलेला किता पुढं गिर-वायचा हीच आमची नजर. लोकांनीं तुम्हाला नावं ठेवलीं तर आपुलकीच्या दृष्टीनं आम्हालाही वाईट वाटतं, म्हणून बोललं. नाही पटलं तर सोडून द्या. पण सांगायचं म्हणून सांगतं, एकंदरीत हें काही बरं नव्हे. लोकलाज म्हणून काही आहे ना ? चौघांत रहायचं म्हणजे चौघांसारखं वागावं लागतं. मुलखा-वेगळे आचार मोठ्या माणसांनाहो घोमत नाहीत— ”

आई क्षणभर आपल्याशीच हंसली आणि म्हणाली, “ कोण मोठं आणि कोण लहान हें कुणी ठरवायचं ? तालुक्यातले सारे लोक मामलेदारापुढं मान बांकवतात, पण तेच मामलेदार जिल्ह्याला गेले म्हणजे तितक्याच अदबीनं

कलेक्टराहेबांना मुजरा करतातच की नाही ! कसला लहान आणि मोठेवणा घेऊन बसलां आहांत ? उद्यां पेन्शन घेतले, की गांवचा कुत्रासुद्धां आम्हां लोकांना विचारायचा नाही. पूर्वीची ओळख घरली असली तर हे कुणबीमाळीच पेन्शन घेतल्यावरही उद्या थोडी विचारपूस करतील. पण कारकून आणि वकील पेन्शन घेतलेल्या मामलेदारमुन्सफाकडे हुंकून सुद्धां पहायचे नाहीत !”

“ देवदर्शनाची वेळ झाली. आतां निरोप घेतें.” असें म्हणून मुन्सफीण बाई एकदम उठल्या. पेन्शन घेतल्यामुळे निस्तेज झालेल्या मुन्सफाचें दुबळें चित्र तिच्या डोळ्यासमोर उभें राहिलें काय ?

तिला कुंकू लावून आई दारापर्यंत पोहोचवायला गेली. मी माजघरांतच उभी होतें. इतक्यांत दादा आंत आला. दाराबाहेरच्या मंडपांतून आई मुन्सफीणबाई बरोबर बोलत बोलत रस्त्यापर्यंत जात होती.

मी दादाला विचारलें, “ कायरे दादा, मुन्सफांच्या घरीं गेला होतास का ? तिथं कोण कोण आले होते ? ”

माझ्या अंगावर बसकन येऊन दादा म्हणाला, “ तुला कशाळा ती पंचाईत ? तूं आपली जा नागू तेल्याच्या घाण्यावर. ”

त्याच्या बोळण्याचा कसलाच राग न घरतां मी शांतपणानें विचारलें, “ असं रे काय दादा ! मो सरळ विचारलें, त्याला सरळ उत्तर नाही का घायचं ? म्हटलें, तुझे दोस्त जमतात मुन्सफांच्या घरीं. त्यांत कुणी मराठयांचीं मुलं असतात का रे ? ”

माझ्या शांतपणानें ओशाळून दादा थोडासा कुत्सितपणानें म्हणाला, “ हो, असतात तर काय झालं. मराठ्यांचीं मुलं असतात पण ते सरदार आहेत. वाण्यांचीं मुलं असतात पण ते व्यापारी आहेत. कुणब्यांचीं मुलं असतात पण त्यांचे बाप पेन्शनर सुमेदार आहेत. तेल्यांचीं आणि पटेवाल्यांचो मुलं मात्र मुळीच नसतात. ”

“ तुमच्या शाळेंत तेल्यांचीं मुलं आहेत का रे ? ”

“ नाहीं बुवा कुणी दिसत. तेल्यांचीं मुलं इंग्रजी शाळेपर्यंत थोडीच मजळ गांठणार आहेत ? थोडं रटफ येऊं लागलं, कीं घाण्यावर बसूं लागतात. असलीं तेलीतांबोळ्याचो मुलं इंग्रजी शाळेंत नसतातच मुळीं. ”

“ बरं, तूं मराठी शाळेंत होतास तेव्हां तिथं तेळीतांबोळ्याचीं मुलं होती का ? ”

“ होती थोडीबहुत. पण फारशी नसावीं असं वाटतं. पण आम्ही त्यावेळीं होतीं बेळगांवांत. तिथले लोक आहेत बहुतेक व्यापारी. चांगली पांढरपेशांची मुलं जिथं शाळेंत येत नाहीत, तिथं तेळीतांबोळ्यांची कुठून येणार ? होती कांहीं, नाहीं असं नाहीं. पण त्यांची माझी फारशी कधीं ओळख झाली नाही. आधीं फारशा ओळखी करायची तुझ्यासारखी मला संवयच नाही. कुणाची ओळख ठेवली, तर तो अभ्यासासाठी. गांवच्या चौकशा करीत गळो-गळीतून हिंडणारी तुझ्यासारखी नगरभवानी तूच ! आपल्याला नाहीं तसलं काहीं आवडत. सारं चिपळून तुझ्याबद्दल बोलत असतं पण तुझ्या लांब कानांत तें काहीं शिरत नाही. तूच विचारलंस म्हणून बोलतो. नाहीं तर कधीं शब्द सुद्धां काढला नसता. पण गोदे, तुला एकदां सांगतो, हे चाले बरे नव्हेत ! आई तुझे चोचले चालवते म्हणून आज तूं अशी चेकाळली आहेस. पण उद्यां सासरीं गेलास म्हणजे तिथं आईचा पाठिंबा तुला मिळायचा नाही. ” असें बोलून दादा तडक माडीवर निघून गेला.

त्याच्या माषणानें माझ्या अंतःकरणांत गुदगुल्या झाल्या. एकूण दादा देखील असाच ना ?

आई परत फिरली आणि मी एकटीच उभी राहिलें आहे असें पाहून म्हणाली, “ ऐकलंस गोदे, ही सुरुवात झाली बरं का ? आज तूं जशी वागते आहेस तशीच मोठेपणापर्यंत रहाशोल, तर असलीं कुचकीं बालणीं तुला रोज पचवावा लागतील. कुणी कांहीं बोललं तरी मनाला ढावून घेऊं नकोस आणि कुणाला एवढ्या बाबतींत तरी उलटून उत्तर देऊं नकोस. ” असें बोलून आई सैपाकघरांत निघून गेली. मी दप्तर सोडून पुन्हां अभ्यासाचें पुस्तक घेऊन बसलें. पण—

प्रकरण १० वें

मला पानसुपारी

मनांत सारखे विचार घोळत होते. मुन्सफीणबाईंशीं पुरेसा वादविवाद करायला मिळाला नाही, याचें मला असमाधान वाटत होतें. कांहीं ना कांहीं तरी कुरापत काढून वादविवादाला जोर आणायचा, दुसऱ्याला खिजवायचें आणि त्यांतून कांहीं तरी निष्कर्ष निघेल कीं नाही तें पहायचें, असा माझा स्वभावच होऊं लागला होता.

मुन्सफीणबाईंशीं वादविवाद करायचा तो त्यांच्या घरीं मुद्दाम जाऊन करावा कीं सहज येईल तो संघी साधावी, हें ठरविण्यांत बरेच दिवस निघून गेले.

तितक्यांत बावांची बदली झाल्याचा हुकूम आला. त्यांना प्रमोशन झालें होतें आणि त्यांची नेमणूक रत्नागिरी येथें डिस्ट्रिक्ट डेप्युटी कलेक्टरच्या जागीं झाली होती. त्या भागांत या हुद्द्याच्या अधिकाऱ्याला 'प्रांतसाहेब' म्हणण्याचा परिपाठ आहे.

प्रांतसाहेब होणार या कल्पनेनें बाबा मोठ्या खुर्षीत होते. कचेरीतील मंडळीही त्यांचीं सारखीं अमिनेदनें करीत होती. पानसुपान्या सुरू झाल्या होत्या आणि मेजवान्यांचीं आमंत्रणांवर आमंत्रणें येत होती. गांवांतील बहुतेक वकिलांकडे आणि ब्राह्मण असलेल्या व्यापाऱ्यांकडे आम्ही मेजवानीसाठीं गेलों होतो.

अशा वेळीं जी बहुतेक चर्चा चालत असे त्यांत प्रांतसाहेबांचीच वाखाणणी होत असे. दुसरा कोणताच विषय निघत नसल्यामुळे मला माझी जिमली चालवण्याची संघीच मिळना. चितळे व्यापाऱ्यांच्या घरीं आम्ही गेलों त्यावेळीं कांहीं तरी वादविवाद काढतां येईल असें मला वाटलें होतें पण सर्व मंडळी इथून तिथून प्रांतसाहेबी घोटवूं लागल्यामुळे कुचाळी काढण्याला मला वावच मिळाला नाही.

मी जाणार असं पाहून शाळेंतील सर्व मुलांना-विशेषतः माझ्या मंत्रिणांना वार्डेट वाटत होतं. ज्या मुलांची ओळख नव्हती किंवा ज्यांच्याशी प्रत्यक्ष येण्या-जाण्याचा संबंध नव्हता त्या मुलीदेखील आमच्या बंदलीनें दुःखी झाल्या.

शाळेंत मला एक प्रकारचें महत्त्व आलें होतें. पदोपदी मास्तरांचा पाण-उतारा करण्यांत मी पुढाकार घेत असं. माझ्या बियावणीनें किंवा पाठिव्यानें कांहीं मुली या कामीं माझें अनुकरण करीत असत. त्या कामीं त्यांना माझ्या-इतकें यश येत नसे. दापाच्या अधिकाराच्या आधारावर माझी अरेरावी स्वपत असे-तरीही मी अशा दंगखोर मुलींचो तरफदारी करून शक्य तो मास्तरांचा पाणउतारा करण्यास मदत करीत असं.

मी जाणार हें पाहून त्याचमुळे माझ्या मंत्रिणी व इतर मुली यांना वार्डेट वाटलें.

सर्व मुलींनीं संगनमत करून मला एक मेजवानी देण्याचें ठरविलें. इतर बाबतींत मास्तर जरी माझ्यावर नाराज असत तरी-मामलेदाराचां मुलगी म्हणून म्हणा किंवा जात्याच मी बुद्धिवान होतें म्हणून म्हणा-तरीही माझ्या जाण्यानें मास्तरांना तितकेंच वार्डेट वाटलें होतें.

मुलींच्या या कटांत मास्तरही सामिल झाले होते. या मेजवानींत मास्तर लोक जरी प्रत्यक्ष भाग घेत नव्हते, तरी त्यांनीं पैशाच्या दृष्टीनें थोडाबहुत हातभार लावला असावा, असं बनीच्या बोलण्यावरून मला कळून आलें.

मेजवानी जेवणाची नव्हती. कोरड्या फराळाची होती. माझ्या वर्गातील सर्व मुली आल्या होत्या, तशाच इतर वर्गातीलही मुख्य मुख्य मुली हजर होत्या. खाण्याचे जिनस बाजारांतूनच तयार करून आणले होते. पण पन्हे मात्र मुलींनीं स्वतः केले होतें.

वाढायला सुरवात झाली त्यावेळीं मीही मदत करण्यास सरसावले पण बाकीच्या मुलींनीं मला गप्प बसवून ठेवले.

फराळ झाला, जागा साफ करण्यांत आली-फराळाची व्यवस्था शाळेंतच करण्यांत आली होती-आणि नंतर बैठका घालण्यांत आल्या.

यावेळीं मात्र सर्व मास्तर मंडळी हजर राहिली. माझ्या वर्गाचे मास्तर मला बरी शिकवायला येत असत हें मी पूर्वी सांगितलेंच आहे. माझ्या

शाळेंतल्या वागणुकीप्रमाणेंच माझी घरची वागणूकही त्यांच्या अवलोकनांत होती.

बेत मोठा विचक्षण होता. बाबांना जशीं मेजवानीची आमंत्रणें होती, तशाच निरनिराळ्या संस्थांतर्फे अभिनंदनपर समाही झडत होत्या, त्याच अनुकरणानें मुर्तींनीं हा घाट जुळवून आणला होता. मोठ्या लोकांच्या समेच्या अनुकरणानें मला निरोप देण्यासाठीं समा भरविण्यांत आली.

हा बेत अगदीं आयत्या वेळीं झाल्यामुळें माझें कुणां करावी याचा मोठा प्रश्न पडला. ठळी, बनी आणि यमूयानीं या बेतांत प्रामुख्यानें माग घेतला असल्यामुळे वरच्या वर्गांतोळ काहीं मुर्तींना घेऊन शाळेच्या बाहेरच्या व्हारां-ड्यावर त्या आपआपसांत कुजवुजून लागल्या.

त्या वेळींच या प्रसंगाची थोडीशी जाणीव मला उत्पन्न झाली. माझ्या मैत्रिणी मला वगळून कसलें तरी खळबत करीत आहेत हें पाहून पहिल्यानें मला थोडे चमत्कारिक वाटलें. पण ज्यावेळीं त्यांनीं आमच्या मास्तरांना बोलावून बाहेर नेलें त्यावेळींच मला पुढील प्रसंगाची बरोचशी कल्पना आली.

सभेचा घाट घडवून आणला आणि मुर्तींनीं अगर मास्तरांनीं माझ्या बदल माषण केलीं तर मला कांहीं तरी उत्तर द्यावें असेल अशी जाणीव मला झाली. बाबांच्यासाठीं अभिनंदनपर समा होत असत त्यावेळीं त्या समांना मी बाबांवरोबर हजर रहात असें, त्या वेळच्या कार्यक्रमावरून मला असें वाटलें. मुर्ती किंवा मास्तर काय माषण करणार याची अर्थात मला कल्पना नव्हती. काय बोलणार हें जर माहित नाही, तर त्यावर काय उत्तर द्यावें हें तर मला कसें कळावें ?

साधारणपणें मी कल्पना करीत गेलें आणि अशीं अशीं माषणें झालीं तर अशा अशा प्रकारें आपण उत्तर द्यावें असें मनाशीं योजून लागलें. माझे विचार कुठें तरी मटकत चालले होते. त्या विचाराच्या मरकटण्यांत मी माझ्या माषणाचा मसुदा ठरवित होतें.

शेवटीं व्हारांड्यावरचीं खळबतें एकदांचीं आटोपलीं. बाहेर असलेल्या मुळें भराभर आंख येऊन जागा घरून बसून लागल्या. शाळेंतील मास्तरांपैकीं तीनच

मास्तर आले होते. त्यांत हेडमास्तरही होते. त्यांच्यासाठी मुलींनीं तीन खुर्च्या आणून ठेवल्या.

एक क्षणभरच हेडमास्तर खुर्चीवर बसले, पण लगेच उठून म्हणाले, “ठके, या खुर्च्या नेऊन पलीकडे ठेव. आम्हीं खुर्च्यावर बसलों आणि तुम्हीं बैठकीवर बसलांत म्हणजे त्याला रोजच्या वर्गाचें स्वरूप येईल. तुम्हांला बसायला जर निदान बाकं असतीं तर आम्हीं खुर्च्यावर बसलों तरी हरकत नव्हती. पण आपल्याकडे कुठं आली आहेत बाकं ? उद्यां तुम्हां इंग्रजी झालेंत गेलां कीं बाकावरच बसावं लागेल. आज आपण आपले या बैठकीवरच बसूं या म्हणजे तेवढाच घरगुतीपणा वाटेल.”

मध्यमार्गी हेडमास्तर बसले आणि थोड्याशा अंतरावर अदबीनें दुसरे दोन्हीही मास्तर बसले. हेड मास्तरनीं मला हांक मारून आपल्या जवळ बसवून घेतलें, तांपर्यंत मी चोरासारखी उभी होतें.

मास्तरांच्या जवळ एकटेंच बसणें मला थोडें चमत्कारिक वाटलें. सर्व मुली वर्गांतल्या मुलीसारख्या बसल्या असतां आपण शिष्टासारखें बाजूला बसणें मला संकोचास्पद झालें. मी मास्तरांना म्हटलें, “मी मुलींतच तिकडे बसलें तर चालेल का ?”

मोठयानें हंसत मास्तर म्हणाले, “छे: ! छे: ! असं कसं होईल ? हा सगळा समारंभ तुमच्यासाठी आहे. आज तुम्हीं अग्रस्थानींच बसलं पाहिजे. खरं पाहिलं तर आम्हीं देखील या इतर समासद मंडळींतच मिसळलं पाहिजे होतें, पण त्यांतल्यात्यांत वडिलकीचा मान राखण्यासाठी बाजूला बसलों एषदंच.”

आमच्या वर्गाच्या मास्तरांनीं प्रास्ताविक माषण करून समेला सुरुवात केली. माषण अगदीं ठराविक सांख्याचें होतें. बाबांच्यासाठी म्हणून ज्या समा मरत असत त्यावेळीं ज्या प्रकारचीं माषणें होत, त्याच नमुन्याचें हें माषण होतें.

नंतर हेडमास्तर बोलायला उठले. त्यांनीं दहापांच वाक्यांत माझ्या हुषारीची वेगरे तारीफ करून बाबांच्याच बद्दल बोलायला सुरुवात केली. बाबांची चिपळुणांतीक कारकीर्द, त्यांनीं झालेला दिलेल्या भेटी, त्यावेळीं मारलेले शेर,

ढोकल ढोढीचे प्रेसिडेंट या नात्याने त्यांनी शालेसाठी केलेली कामगिरी, गाढां-तीळ त्यांचे वजन, व्यापारी मंडळीशी असलेले त्यांचे सळोख्याचे नाते, मागिल मामलेदारांच्या कारकीर्दीशी त्यांच्या कारकीर्दीची केलेली तुलना ढोढे माझ्याशी कांहीच संबंध नसलेल्या गोष्टीवर त्यांनी चांगले पाऊण तास माषण केले.

सर्व मुळी अगदीं माविकपणे त्यांचे माषण ऐकत होत्या, पण माझ्या ढाल-ढुढीलासुद्धां ते अप्रस्तुत ढाटले. ढाढांसाठीं शालेच्या पूर्वीच्या एका सभेत त्यांनीं अगदीं असेंच माषण—फक्त माझ्या संबंधाचा उल्लेख तेवढा वगळून—केलेले मला चांगले आठवले. त्यांनीं हे माषण पाठ तर केले नसेल ना, असें क्षणमर माझ्या मनांत आले !

त्यांनतर गोढढोल्यांची ढनो ढोढायला उठली. कांही वेळ तिच्या तोंडून शब्दच निघेना. हाताचे चाळे सारखे सुरु होते, जसें कांही हात चाळवल्याने माषणाढा स्फूर्ति येणार होती ! क्षणमर तिचा चेहरा अगदीं गोराढोरा झाळा. पण आमच्या वर्गाच्या मास्तरांनीं न मीण्याविषयीं चार दोन शब्द ढोल-ल्यावर तिला एकदम वाचा फुटली आणि ती झणाली, “मैत्रिणींनो—नढे-परमपूष्य गुरुवर्य आणि मैत्रिणींनो, आज आपल्या गोदूसाहेब—नढे—ताईसाहेब—नढे—गोदू गोखले आपले आवडते चिपळूण सोडून रत्नागिरीस जात आहेत—”

एका दमांत तीन वेळ दुरुस्त केलेले हे एक ढाक्य संपताच तिनें एक ढोढा सुस्कारा टाकळा. पुढील ढाक्य आठवेना. खिशालीळ कागद काढून ती उघडून ढाचून पाहू लागली. त्यावेळीं जमलेल्या मुलींच्या ढोळक्यांतून हंस-ण्याचीं लहानशी दाढलेली लकेर निघून गेली.

ढाचूनही चांगलेसे साघेना. त्यावेळीं, “असं म्हणून मी त्यांचं अमि-नंदन करते आणि खालीं ढसते.” एवढेच शब्द कसेढसे उच्चारून ती झाळीं ढसली. हे ‘असं’ काय ते शेंढटपर्यंत कुणालाच कळले नाहीं.

सर्व मुलींनीं जोरजोराने टाळ्या पिटल्या, त्यासरशी ती शरमेनें अगदीं तांढडी झाळी. मलाही हंसू येत होते, पण ढोढ्या परिश्रमाने चेहऱ्यावरचा गंढीरपणा मी कायम ठेवला होता.

बनीनंतर वरच्या बर्गातल्या एका मुलीचें माषण झालें. तें तिनें पाठ करून आणलेलें असावें असें वाटलें. मिशीतल्या मिशीत हंसत हेडमास्तर बाजूला बळून मला म्हणाले, “ आतां काय सांगावं या पोरीला ? उद्यां रावसाहेबां-साठीं शाळेंत सभा होणार आहे. त्यावेळचें माषण यावेळीं बोलून गेली ! तुमच्यासाठीं लिहून दिलेलें माषण विसरली वाटतं ! ”

अर्थांत याही माषणाचा हंशा पिकला असता पण सर्व माषण माझ्या बाबांच्या स्तुतीनें मरलेलें असल्यामुळें तें हंसण्यावारी नेण्याचें कुणालाच घैर्य झालें नाहीं.

सारदळांच्या यमूला भाषण करणाविविषयी काहीं मुळी दिवचीत होत्या पण ती अगदीं हूं कीं चूं न करतां सर्वांचो बोलणीं ऐकून घेत अगदीं स्वस्थ बसली होती.

शेवटीं ठकी बोलायला उठली. तिचें माषण पाठ केलेलें नसावें असें मला वाटलें. कारण त्या माषणांत अत्यंत घरगुतीपणा होता. आम्ही चार मुळी एका ठिकाणीं बसतो आणि बोलतां तसेंच ती बोलली. मात्र आरंभाला आणि शेवटाक्या औपचारिक जे चार शब्द बोलायचे तेवढेंच घरगुती वाटले नाहींत. तिची आणि माझी ओळख कशी झाली, आम्ही पहिल्या दिवशीं घाण्यावर कशा गेलों, त्यानंतर मी आजारी पडल्यावर गणू पडेवाल्यानें तिला कसें वागविलें आणि पुन्हां वेळोवेळीं तिच्या दुकानावर गेल्यावेळीं काय काय हकीकती घडल्या, याचें सविस्तर वर्णन तिनें आपल्या माषणांत अगदीं न अडखळतां केले. ती अगदीं अस्खळिपणें बोलत होती. माषणांतील कोणताच भाग बनावट नसल्यामुळें जुळवून माषण करण्याची तिला जरूरीच पडली नाहीं.

तिचें माषण संपतांच हेडमास्तर म्हणाले, “ वाः ठकू ! तूं इतकं सुंदर माषण करशील असं मला मुळींच वाटलं नव्हतं. मला आधीं कळलं असतं तर रावसाहेबांसाठीं होणाऱ्या सभेचं माषण गंगू घाणेकरच्या ऐवजीं मी तुलाच सांगितलं असतं. ” हेडमास्तरांचा शेरा ऐकून ठकी नुसती हंसली.

शेवटीं उत्तर देण्याची माझ्यावर पाळी आली. काय उत्तरें द्यायचीं याबद्दल मी पूर्वीपासून मनाशीं जें ठरविलें होतें त्यांतील कोणताच भाग माझ्या माषणांत आला नाहीं. मी बोलायला उभी राहिलें आणि तोंडाला येईल तें बोलत सुटलें.

तरीही तें भाषण मळा अजून आठवत आहे. सर्वत्रांचे औपचारिक आभार मानून मी म्हटलें, “ मैत्रिणीनो, मी आज तुम्हाला सोडून जात आहे. कुणी सांगावं, पुढल्या उभ्या आयुष्यांत आपल्या गाठीमेटीसुद्धां होणार नाहीत. पण चिपळूणच्या शालेळा मी केव्हांही विसरणार नाही. इथं मला नवी दृष्टी मिळाली. या कामीं ठकीच मला गुरू झाली. तिच्यामुळेच निरनिराळ्या मुलींशीं माझा स्नेह जमला. मी तिच्या घरादारापासून पाहूं लागलें, आचार विचारांचा अभ्यास करूं लागलें, त्यामुळे माझ्या बुद्धीला नवें वळण लागलें. या स्नेहसंबंधामुळेच माझ्या आईनं मला नवा मार्ग दाखविला. पण त्याचें सर्व श्रेय ठकूलाच आहे. पुढल्या आयुष्यांत आपण कधीकाळीं मेटर्ला तर आपल्या आयुष्याचा मेळ घादून पाहूं. आणि तसें करण्याची संघि आम्हांला मिळो, एवढेंच मी ईश्वरापाशीं मागतें. ” असें म्हणून मी खालीं बसतांच टाळ्यांचा प्रचंड कडकडाट झाला.

आज मी मोठी झालें आहे, विद्वान झालें आहे, पण त्या वेळेचे हें भाषण वाचतांच माझे मलाच आश्चर्य वाटतें. मी त्यावेळीं नुसती आठनऊ वर्षांची होतें. आठ नऊ वर्षांच्या मुलीला एवढें मुद्देसुद्द भाषण कसें करतां आलें, याचें माझे मलाच आश्चर्य वाटतें. ती अंतकरणाची स्फूर्ती होतो. अधिका-राच्या किंवा विद्वत्तेच्या जोरावर घडवलेला बनावटपणा त्या भाषणांत यत्कि-तही नव्हता. आजही कुणाळा तें भाषण आठनऊ वर्षांच्या मुलीनें सहज स्फूर्तीनें केलें असेल असें वाटणार नाही. पण होतें तें असें होतें. यांत बढाई नाही किंवा बनावटपणाही नाही. माझे भाषण ऐकून देडमास्तर झणाले, “ गोदूताई, पुढल्या आयुष्यांत तुम्ही मोठ्या व्याख्यात्या होणार यांत शंका नाही. थोडकंसंच खरं, पण भाषण मोठं गोड झालं. माझो खात्री पटली. मोठ्या माणसाचे पाय लहानपणीं पाळण्यांत दिसतात असं म्हणतात, तें कांहीं खोटं नव्हे. जगळीं वांचलों तर तुमचं नांव वर्तमानपत्रांतून गाजलेलें प्रत्यक्ष पाहीन, अशी मला खात्री आहे. ”

मास्तरांचे हे शब्द ऐकतांच माझ्या डोळ्यांना टचकन् पाणो आलें—नव्हे मला अनावर हुंदका आला. मी ओक्साबोक्शीं रडूं लागलें. ठकी, बनी आणि यमी याही तोंड फिरवून फिरवून रडूं लागल्या. मास्तरांनीं सुद्धां उपरण्यानें आपले डोळे पुसले.

हेडमास्तर माझ्या पाठीवरून हात फिरवीत म्हणाले, “ उगी, उगी, रडू नको. देवाची दया होईल आणि तुम्ही सान्या मुली पुन्हा मेटाल. ही चार दिवसांची चूकभूल आहे. या आयुष्याच्या वादळांत फुटक्या गलबताच्या तुकड्यासारखे चार तुकडे चार बाजूला गेले तरी केव्हां तरी ते पुन्हां एकत्र येणारच. ” असे म्हणून ते उपरण्याने डोळे पुशित बाहेर निघून गेले.

आमच्या वर्गाने मास्तर आणि दुसरे मास्तरही आधीच निघून गेले होते. ठकी, बनी, यमीच्या चेहऱ्यांकडे पहाण्याचे मला धैर्य होईना. नजरेला नजर मिडतांच एकदम हुदका येत असे. रडणे अनावर होत असे. तशा स्थितीत एकमेकींच्या हातांत हात घालून डोळे पुशित पुशित कांहीच न बोलतां आम्ही शालेबाहेर पडलों. पायरीजवळ मास्तर होते त्यांनी लीविंग साटफिकेट माझ्या हाती दिले.

कर्पोडच्या बाहेर जातांना पुन्हां एकदां शालेच्या इमारतीकडे डोळे भरून पाहिले. माझा पाय उचलेना. कितीतरी वेळ वेड्यासारखी मी त्या इमारतीकडे पहात राहिले होते.

शेवटी ठकीने दोन्ही हातांनी घरून मला फिरविले आणि आम्ही चौबीही मार्ग चालू लागलों.

इतर मुलींची पांगापांग झाली होती. तिघीही माझ्याबरोबरच येत होत्या. “ तुम्ही घरी नाही का जात ? ” असे त्यांना विचारावे असे माझ्या मनांत आले. पण तोंडांतून शब्दच फुटेना.

कांहीच न बोलतां आम्ही चौबीही आमच्या घरी आलों. मी तडक माज-घरांत गेले. त्याही माझ्या बरोबरच होत्या.

त्यांना पहाताच आई म्हणाळी, “ एकूण तुम्ही आज गोदूताईला पानसुपारी केलीत वाटत ? ”

ठकी हसण्याचा प्रयत्न करित होती. पण तिला एकदम रडे कोरळले.

आई एकदम पुढे झाली आणि तिला कवटाळून म्हणाली, “ उगी उगी पोरी, रडू नकोम. अग हें असंच चालायचं. अशा किती मुली येतील आणि किती जातील. कितीजणीसाठी अशी रडणार आहेस ? ”

हुंदके देत देत ठकी म्हणाली, “ असं व्हायचंच नाही मुळी. गोदूताईची गोष्टच वेगळी. प्रण गेला तरी तिला मी विसरणार नाही—” बोलतां बोलतां तिला पुन्हां हुंदक्यावर हुंदके येऊं लागले.

गोडगोड शब्द बोलून आईने मोठ्या प्रेमळपणाने त्या तिघांचही समाधान केले आणि गणू पटेवाल्याला बोळावून आणून त्याजबरोबर त्यांची रवानगी करून दिली.

त्या निघून जातांच पुन्हा मळा रडण्याचा अनावर हुंदका आला. आई म्हणाली, “ गोदे, कितीजणांसाठी अशी रडणार आहेस ? आयुष्यांत पुढे हे रोजच चाळायचं आहे. आज नुसती ही कांहीं दिवसांची ओळखदेख पण उद्यां जिव्हाळ्याच्या माणसांना कायम अंतरावं लागणार आहे. एक जायचा, दुसरा यायचा असं रोज चाळायचं आहे. माणसाच्या आयुष्यांतल्या याच बदल्या आहेत. सरकारी नोकरींसारख्या प्रत्येक माणसाच्या आयुष्यांत अशाच बदल्या चाळायच्या. त्यांच्यासाठी बरिष्ठांचे हुकूम लागत नाहीत. नवी जागा मिळाली, की नवा उद्योग सुरू होतो. नव्या जागी गेलं, की नवे स्नेहसंबंध सुरू होतात. जुन्यांची आठवणसुद्धा रहात नाही. किती माणसांच्या अशा गांठीमेटे होणार आहेत आणि किती माणसांना विसरून जावं लागणार आहे, त्याची गणतीसुद्धा करता यायचो नाही. हा पहिलाच प्रसंग आहे, पहिलेच लगेबाबे आहेत, म्हणून तुला एवढं वाईट वाटलं. पण उद्यां हे अगदी अंगवळणी पडून जाईल. कुठली जागा सोडतांना किंवा कुठले संबंध तोडतांना पुढे कांहींच वाईट वाटेनासं होईल ! ” आईचें माषण ऐकत असतां हळुहळू माझे उसासे आपोआप थांबले.

आई घरांत गेली आणि मीही माझ्या खोर्तीत विचार करीत स्वस्थ पडलें. एवढ्याशा मुलीला विचार तो कसला ? पण विचार चालला होता यांत मात्र शंका नाही. प्रियविरहाची पहिली जाणिव मला त्या दिवशीं झाली. कुठली कोण एक तेल्याची, एक वाण्याची, एक कारकूनाची मुलगी—पण त्यांचा विरह मला अनावर झाला. त्या पुन्हा केव्हां कशा मेटतील या विचारानें प्राण कंठार्थी येऊं लागला. मुळांच पुढे कधी मेटल्या नाहीत तर ?

ती कल्पना मला दुःसह झाली. अगदीं मेटल्याच पाहिजेत—मेटल्याशिवाय माझा जीव रहाणार नाही, त्या कुठे असतील तिथून त्यांना शोधून काढून मेटेनच, कधी कधी त्यांना विसणार नाही, असं मी आपल्या मनाशीं ठरवूं लागलें.

पुन्हा आईच्या शब्दांची आठवण झाली. नव्या ओळखी जोबायच्या आहेत ! रत्नागिरीला गेल्यावर नव्या ओळखी नाही का व्हायच्या ? त्या

ओळखी कशा प्रकारच्या होतील ? ठको, यमो, बनीपेक्षांही जास्त जिव्हाळ्याच्या ओळखी होतील का ? तशा ओळखी झाल्यामुळे या तिघांची आठवण बुजेल का ?

मळा ती कल्पना सहन होईना. पण पुन्हां मनांत आले, अशा ओळखी वाढणार तरी किती ? कितीजणोंबद्दल असा जिव्हाळा वाढणार ? का या एवढ्याच लोमाच्या ओळखी राहणार ? जर ओळखी वाढल्या तर त्या सर्वांची आठवण ठेवण्यासाठी प्रयास पडणार की काय ? हा सगळा पसारा आवरणे अशक्य तर होणार नाही ना ?

हजार विचार मनांत येऊं लागले, त्यामुळे मी अगदी कासाविस झालें. तशा स्थितींत पडल्या पडल्याच माझा डोळा लागला. जागीं होऊन पहातें तों बाहेर बराच गलबला सुरू होता. दादाचे स्नेहीसोबती त्याला भेटायला आले होते. सर्वजण मारे हांसत खिदळत होते.

पुन्हां माझ्या मनांत प्रश्न उभा राहिला. मुळांच्या आणि मुलांच्या मनोवृत्तींत हा जन्मजातच फरक आहे का ? दुरावण्याच्या कल्पनेनें आर्शां मुळी रडत होतो आणि हे मुलगे तर हंसतात खिदळतात ! कां ? वियोगाची कल्पना यांना दुःसहच होत नाही की काय ? की पुन्हां भेटायची त्यांना आपली खात्रीच आहे मुळी ? पुन्हां भेटळों न भेटळों तरी सारखेंच असे त्यांना वाटतें का ?

मी आईपाशीं गेलें आणि तिला विचारूं लागलें, “ हें असं कसं आई ? मी चिपळून सोडून जाणार झणून ठकी रडलीं, बनी रडली, यमीही रडली. मळा माझें रडूं अनावर होत होतं. पण मुलांचें हें असं कसं ? दादा चिपळून सोडून जाणार म्हणून कुणीच मुलगा कसा रडत नाही ? उलट चांगले हंसत खिदळत आहेत. त्यांना दादाच्या जाण्याबद्दल कांहीच वाटत नाही ! दादाही कुठं रडलेला दिसत नाही. तोही तशाच का ? की आम्हीच वेळ्या झणून रडतो ? की लहान झणून रडतो ? ”

आई अगदी उदासवाण्यारीतीनें हंसली आणि झणाली, “ काय देऊं याचें उत्तर ! गोदे, पुरुषांत आणि बायकांत हाच भेद आहे. अगदी लहानपणापासून हा भेद उघड उघड दिसतो. पुरुषांची वृत्ति पहिल्यापासूनच बेपर्वाईची असते. त्यांना कसलीच खिजगणति वाटत नाही. भेटळों कदाचित्—न भेटळों

तरी कुठं विघडतं आहे ?—हे नाही तर दुसरे कुणी मेटतील, असंच त्यांचं चाललेलं असतं. झणूनच मला वाटतं एक बायको मेली तरी पुरुष दुसरं लग्न चटकन् करतात—पण एक नवरा मेली तर बायका मात्र जन्मभर रडत बसतात. मला वाटतं, रडणं हें आह्मां बायकांच्या कपाळीं कायमचंच टिचकेलं आहे. प्रत्येक गोष्ट आह्मी अगदी मनाला लावून घेत असतो. त्यांचं तसं नाही. त्यांचा व्यवहार ज्या त्या मैदानावर चाललेला असतो. वाटेक तसं वावरायला त्यांनां मोकळीक असते. पण बायकांचं तसं नाही. त्यांचं राब्य चार मितींच्या चौकांत असतं. तेवढ्यांतच त्यांनीं असायचं, तेवढ्यांतच त्यांनीं वावरायचं, तेवढ्यांतच त्यांनीं सारा पसारा मांडायचा आणि शेवटी त्या चार मितींच्या चौकाआड एक दिवस हा देह ठेवायचा. आजचा व्यवहार असा आहे. पुढं काय होईल कुणी सांगावं ! कदाचित् हे दिवस बदलतील ! तूं माझ्या वयाची होशील तेव्हां कदाचित् ही बंधनें रहाणारही नाहीत आणि राहिलींच तर जी स्थिति आमची तीच तुझी होईल. पण हें तुम्हां मुलींच्या हातीं आहे. आमच्यासारख्या राहूं नका. स्वतःला घरांतच कोंडून घेऊं नका. जरा उघड्या जगाकडे पहा. उघड्या जागेत वावरा. आह्मी जन्माच्या दुःखी राहिलों तशा राहूं नका. तूं लहान आहेस पण आमच्या लहाणपणीं तुझ्या वयाच्या मुलींचीमुद्दां लग्नं होत होतीं. मी लग्नापर्यंत बारावर्षांचो राहिलें झणून आमचे शेजारोपजारी माझ्या आईबापांनां किती टाकून बोलत असत ! आज बारावर्षे झाल्याशिवाय मुलींची लग्न होत नाहींशी झालों. हेही दिवस जातील. तूं बारा वर्षांची होशील त्यावेळीं कदाचित् तुझ्या लग्नाची गोष्टही निघणार नाही. त्या वेळीं—”

बोलतां बोलतां आई मध्येच थांबली आणि आपल्याशींच बोलल्यासारखें करून झणाली, “काय बेडी मी ! एवढ्यागा पोरिसमोर कसलं हें चन्हाट बळतें आहे ? चल गोदे, कपडे बदल. आज मुन्सफांच्या घरां जेवायला जायचं आहे. ” असें झणून आई झटकन् निघून गेली.

माझ्या मनांतले विचार तिथल्या तिथेंच थिजले. मुन्सफांच्या घरां जायचा—अगदी शेवटच्या दिवशीं कां होईना—पण योग येणार, याचाच मला आनंद झाला. संधि आली आणि ती मी बाधूनही घेतली.

प्रकरण ११ वें आजीबाईची हजामत.

आम्ही मुन्सफांच्या घरी गेलों, त्यावेळीं तेथे सर्वेच मंडळीचीं गडबड उडाली होती. खरें पाहिलें असतां मी आईबरोबर आंत घरांत गेलें पाहिजे होतें. पण माझ्या संवयीप्रमाणें मी सरळ बाबाबरोबर पुरुष मंडळींत जाऊन बसलों.

दिवाणखान्यांत गांवांतील बरीच प्रतिष्ठित मंडळी गोळा झाली होती. त्यांत वकील लोक प्रामुख्याने होते. व्यापारी आणि मास्तर मंडळी इतर गांवच्या सम्य गृहस्थांबरोबर आपापल्या अदबोनें एका बाजूला बसले होते. दिवाण-खान्याच्या पलिकडल्या खोर्लीत मुलें गोळा झालीं होती. त्यांत अर्थातच आमचा दादाही होता. तो आमच्या आर्षोच आला होता.

आम्ही दिवाणखान्यांत आलों त्यावेळीं जमलेली मंडळी आपापसांत मोठ-मोठ्यानें बोलत होती. आम्ही येतांच सर्व मंडळी उठून उभी राहिली आणि आम्ही बसतांच सर्व मंडळी खाली बसली. त्यांच्या या वर्तनाचें मला हंसूं आलें.

आम्ही खाली बसतांच सर्व मंडळींत पुन्हां बोलणी सुरू झाली. पण ती नुसती कुजडुज होती. दोघेही रावसाहेब मात्र मोठमोठ्यानें बोलत होते.

मुन्सफसाहेब पूर्वीं कांहीं दिवस रत्नागिरीस असल्यामुळें त्यांनीं आपल्या अनुमवाचा फायदा आमच्या बाबांना द्यावयास सुरवात केली. रत्नागिरीचें ह्यापाणी, राहाण्याचे बंगले, संध्याकाळीं फिरायला जाण्याचीं ठिकाणें, तिथल्या लोकांची सर्वसाधारण वृत्ती वगैरे विषयांवर ते सारखे चर्चाट वळीत होते. ते पाजीत असलेलें बोधामृत बाबा अगदीं धिमेपणानें आपल्या अंतःकरणांत सांठवीत होते.

अधिकारी माणसाची ही साहजिक प्रवृत्ति असते. कोणत्याही जागो कोण-ताही अधिकारी पहिल्यानें पाऊळ ठेवतो, त्यावेळीं त्याच्या अंतःकरणांत हें हयळ आणि तेथील लोक यांच्याविषयीं आर्षोपासूनच अशा रीतीनें कळवित-

पणा उद्भवलेला असतो. ज्या गांवांतून जायचें त्या गांवांतोळ लोक आर्षीच त्या दुसऱ्या गांवाविषयी त्या अधिकाऱ्यांचीं मतें बनविण्याचा प्रयत्न करतात. त्या गांवा प्रत्यक्ष गेल्यावर चार्ज सोडून जाणारा अधिकारी चार्ज घेणाऱ्या अधिकाऱ्यावर स्वानुमवाचीं मतें लादायला चुकत नाही. यानंतर त्या अधिकाऱ्याचे स्वतःचे अनुभव सर्व प्रकारच्या आणि सर्व बाजूनें मिळालेल्या अद्या-पूर्वग्रहांनीं दूषित होऊन नंतर तो अधिकारी आपला कारभार चालवीत असतो. म्हणूनच प्रत्येक जाणाऱ्या अधिकाऱ्याला माहितगार अधिकाऱ्यानें कांहीं ना कांहीं तरी माहिती दिलीच पाहिजे, असा जो एक अधिकारी सांप्रदाय आहे त्याला अनुसरून मुन्सफसाहेब आमच्या बाबांना आपल्या संग्रहांतलें बोधामृत पाजीत होते.

दोन रावसाहेबांचा हा संवाद चालला असतांना इतर मंडळी अगदीच स्वस्थ बसून राहिली नव्हती. जरी कांहीं जण-विशेषतः मास्तर लोक-हैं माषण अगदीं भाविकपणें ऐकत होते, तरीही बाकीचे लोक निराळ्याच व्यवसायांत गुंतले होते.

मी येऊन बाबांजवळ बसलें होतें, ही गोष्ट सर्वांच्या डोळ्यांत सलत होती. अर्षीच माझ्याबद्दल सर्वत्र बोभाटा झालेला, त्यांतून उदटपणानें मी पुरुष मंडळींत बसल्याचें प्रत्यक्ष दिसलेले पाहून माझ्याकडे नेत्रविक्षेप करीत प्रत्येक-जण माझ्याविषयीं कांहीं ना कांहीं तरी बोलत होते.

मला असें नुसतें वाटतच होतें असें नाही किंवा हा माझा नुसता संशयच होता असें नाही. साधारण ऐकण्याच्या टापूंत असलेल्या एका बकिलसाहेबांनीं मला ऐकूं जाईल एवढ्या मोठ्यानें म्हटले, “ पाहिलंत गणपतराव, हीच ती रावसाहेबांची प्रख्यात मुलगी. रावसाहेबांना एक मुलगा आहे. चांगला ईंग्रजी शिकेंत जाण्याइतका मोठा आहे. पण तो कांहीं इथं येऊन बसला नाही- आपल्या शिस्तीप्रमाणें तिकडे पलिकडच्या खोबीत आपल्या शाळासोबत्यांबरोबर बसला आहे. पण ही पहा, मुद्दाम होऊन इथं आली. पुरुषांच्या बैठकीत काय जरूर होती या मुळीनं येण्याची? पण नाही-शाहाणपणा दाखवून पाहिजे आहे ना? म्हणून मुद्दाम इथं येऊन बसली. रावसाहेबांनाही अद्या-बागण्याचें कांहीं वाटत नाही. आज चढवून ठेवताहेत, पण उद्यां कुणा तरी विचान्याला डोईजड होऊन बसेल ! ”

माझ्यानें रहावेना. यी त्या वकिलाकडे वळले आणि म्हटले, “ तो बिचार कुणीही असला, तरी तुम्ही असणार नाही किंवा तुमचा मुलगाही असणार नाही.”

माझ्या अनपेक्षित उत्तरानें वकीलसाहेब जरा चमकले, पण आपली फजिती उठवून देण्यासाठी मोठमोठ्यानें हंसले. आजूबाजूची मंडळीही आपापल्या हर्षाप्रमाणें हळू किंवा मोठ्यानें हंसली. ती वकीलसाहेबांची फजिती झाला म्हणून त्यांना हंसली, कीं माझ्या फाजीलपणाबद्दल मला हंसली, हे कुणालाच सांगतां आले नसतें.

मात्र या हंसण्यामुळे बाबांचें लक्ष तिकडे वेधले. त्यांनीं प्रश्न करतांच वकिलसाहेबांनीं हस्तीदंतो उत्तर दिलें, “ कांहीं विशेष नाही. थोडीशी गोदूताईची यज्ञा केली. ”

पुन्हां माझ्यानें राहवेना. ताढकन् उत्तर देण्याची आलेखो उकळी दावून मी कुत्सितपणानें उद्गारलें “ असं का ? ती यज्ञा होती का ? रावसाहेबांनीं मुळीला आज डोक्यावर चढवून ठेवली आहे पण उद्यां ती कुणातरी बिचाऱ्याला डोईजड होईल, असं म्हणणं म्हणजे यज्ञा का ? हा कुठल्या गांवची यज्ञा ? ही चिपळूणीयज्ञा की वकिलीयज्ञा ! ”

बाबांनीं सर्व गोष्टी हंसण्यावारी नेल्या. ते म्हणाले, “तुला समजायचं नाही गोदे ! ही यज्ञा चिपळूणी नव्हे आणि वकिलीहि नव्हे; हा सभ्य माणसांचा विनोद आहे. हा काव्यशास्त्रविनाद आहे. ही बुद्धिमत्तांची करमणूक आहे. ”

मोठमोठे शब्द वापरून बाबा माझे तोड बंद करीत आहेत हे मला कळून चुकलें. पण एकदर प्रसंगामुळे वकिलसाहेब गार झाल्याचें पाहून मीही थोडी माषार घेतली.

पुन्हां गोष्टी सुरू झाल्या. व्यापारी मंडळी व्यापारी दृष्टीनें, वकिल लोक वकिली दृष्टीनें, गांवकरी लोक कोर्टबाजीच्या दृष्टीनें, आणि मास्तर लोक आपल्या नित्याच्या संकुचित दृष्टीनें रत्नागिरी गांवाबद्दल चर्चा करीत होते. मध्यें तोंड न घालता बाबा शांतपणें सर्वांचीं भाषणें ऐकून घेत होते.

इतर मंडळी मात्र एकमेकांच्या भाषणाला परोपरीनें दुजोरा किंवा विरोध करीत होती. सर्वांच्या भाषणाचा माझ्या मनाशी मी पडताळा घालून पाहिला त्यावेळीं मला असें दिसून येत होतें, कीं कुणाचेंच मत कुणाशींच जमलें नाही. या सर्व भाषणांपासून बाबांना काय फायदा होणार होता याचा मला मुळीच अंदाज झाला नाही.

माझ्या वयाच्या मानानें या गोष्टींवर मत देण्यास जरी मी पूर्णपणें समर्थ नव्हतें, तरीही मला एवढें वाटलें, कीं या नुसत्या शिळोप्याच्या गप्पा होत्या. जेवणाच्या पंक्तीला वेळ होता, तोपर्यंत कसातरी वेळ काढला पाहिजे म्हणून प्रत्येकजण जें कांही तोंडाला येईल तें बोलत होता. परगांवीं 'प्रातसाहेब' होऊन जाणाऱ्या माझ्या बावांना काहींना कांहीं तरी आपल्या अनुभववाचा फायदा द्यावा, बदली झालेल्या मामलेदारावर आपण अंशतः तरी उपकार केव्याचें श्रेय मिळवावें, ह्या दामिक वृत्तीनेच प्रत्येकजण आपले शब्द खर्ची घालीत होता.

शेवटीं एकदांची जेवणाची वदां आली. सर्व मंडळी भरामर कपडे कांडे लागळी आणि प्रत्येकजण आळीपाळीनें अंगणांतीळ सहाण्यावर हातपाय धुजं लागला.

मी खालीं माजघरांत गेलें त्यावेळीं आईनें मला बोलावून घेतलें. जागेच्या आकुंचितपणामुळे पुरुषांची पंगत पहिल्याने होणार होती. त्यांतून पंक्तिप्रपंच. आधींच जागा आकुंचित, त्यांत निरनिराळ्या जातीच्या निरनिराळ्या पंक्ती पाडलेल्या ! त्यामुळे कारण नसतांना उगीच अडचण झाली होती. मुलांच्या पंक्तीतही हा पंक्तिप्रपंच टळला नव्हता.

या पंक्तिप्रपंचाबद्दल कुणाकच कांहीं वाटत नव्हतें, याचें मला आज आश्चर्य वाटतें. जो तो आपआपल्यापरीनें आपल्या पक्तीत बसायला खूप होता. 'सर्वांनी एकच पंक्तीला कां बसूं नये!' असा प्रश्न करण्याचें किंवा अशी सत्ता गाजविण्याचें कुणीही मनांत आणलें नाहीं.

हे माझे आजचे विचार आहेत. त्यावेळीं मलाही या पंक्तिप्रपंचाबद्दल कांहीं वाटलें नाहीं.

पुरुषांचीं जेवणें होईपर्यंत मी आईबरोबर आजीबाईच्या खोळीत जाऊन बसलें. आजीबाई ह्मणजे मुन्सफसाहेबांची आई.

तिथें वऱ्याच बायका गोळा झाल्या होत्या. माझ्या आईचा आणि त्यांचा आधींचा परिचय झालेला असावा ! पुरुष मंडळीत जरी कारकून किंवा व्यापारी लोक आले होते, तरी आमंत्रित बायकांत पंक्तिप्रपंचाचें प्राबल्य विशेषानें दिसून येत होते. गणू पट्टेबाऱ्याची बायको किंवा नागू तेल्याची बायको यांची गोष्ट तर दूरच राहो, पण बनीच्या सावत्र आईला—एका यःकश्चित कारकूनाच्या बायकोलासुद्धां आमंत्रण देण्यांत आलें नव्हतें. वकिलांच्या आणि व्यापकांच्या

बायकाच—त्यांतूनही विशेषतः ब्राह्मण वर्गातल्या बायका तेवढ्याच गोळा झाल्या होत्या—झणजे आमंत्रण दिल्यावरून आल्या होत्या.

मला पहातांच आजोबाईंनी माझ्या आईला विचारलें, “ हीच वाटतं ती तुमची मुलगी ? ”

आईनें खाचून उत्तर दिलें, “ ती माझी मुलगी झणजे ? ”

पेन्घान घेतलेल्या अर्ध्या दांतानें शोभायमान दिसणारें तोंड आकर्ण वांसून आजोबाईं झणाऱ्या, “ ती झणजे तीच. सारं ग्रंथ जिऱ्याबद्दल बोलत असतं ती ! आतां काय झणावं तुझाला ? आह्मां ह्याताऱ्यांना राहावत नाहीं झणून बोलतें, या मुलीचं आतां पुढं कसं होणार ? तुझी आतां रत्नागिरीला जातां आहांत. तिथं चिपळूणसारखी कांहीं परिस्थिती नाही. मोठमोठी माणसं आहेत. कळेकटर आहेत—तेही झणे ब्राह्मणच आहेत. जज आहेत. तुमच्यासारखेच आंणखी दोन प्रांत सादेव आहेत. इंद्रजी शाळांचे मास्तर आहेत. वकिल तर शेंकड्यांन आहेत ! ढिष्टिकटाचं ठाणं तें, तिथं ही मुलगी आतां जाणार आणि इथल्या सारखेंच गूण पाघळूं ळागली तर पुढं काय होणार तें दिसतंच आहे ! ”

मी चटकन विचारलें, “ काय होणार आहे पुढं ? ”

“ आतां काय झणावं या पोरीला ? ” आजीबाईं आश्चर्यचकित होऊन झणाऱ्या, “ एकदम मला विचारते ! पोरीऱ्या जातीला हें शोभत नाही ! ”

“ तर मग कुठल्या जातीला शोभतं ? ” मी विचारलें, “ मुलांच्या जातीला शोभतं कां ? पण तीं मुळीं प्रश्नच विचारित नाहीत ! सारे अभ्यासांत चूर झालेले !—”

“ सुनबाईंनीं ह्याटलं तें कांहीं खोटं नाही ! ” आजीबाईं स्तंभित होऊन उद्गारल्या. “ ही मुलगी नव्हे, ह्यसोबा आहे !—”

असें झणून आजीबाईंनीं रत्नागिरीच्या गोष्टींना सुरवात केळी. आजीबाईंच्या गोष्टी झणजे वर दिवाणखान्यांत झालेल्या पुरुषांच्या माषणांचो बायकी आकृतीच होती. मळा त्या पुनराकृतीचा कंटाळा आला. पुरुषांचीं जेवणें मुलं होती. मला वाटलें, बुद्धिपुरःसरच मला त्या पंक्तीला बसू दिलें नव्हतें. मी बाबांच्या बरोबर आलें होतें, बाबांच्या बरोबरच दिवाणखान्यांत बसलें होतें. त्या अर्थी बाबांच्या बरोबरच मला बसूं देणे सकुदशींनी योग्य होतें. पण ज्या-अर्थी माझ्या आईच्याकरवीं मला मुद्दाम बायका मंडळींत ओढून न्यावयास कावळें, त्याअर्थी मलाही त्याचो चीड आली.

आजीबाईंची टकळी सुरु होती, पण कोणत्या मार्गिंनी कुचाळी काढावी याचा मी विचार करित असल्यामुळे त्यांचे माषण माझ्या कानीं आले नाही. शेवटी एकदांची मला कल्पना आली.

मी आजीबाईंना झटले, “ काय हो आजीबाई, तुझाला एकादी मुळगी होती का ? ”

आजीबाईंनीं हंसत हंसत उत्तर दिले, “ होती. नव्हे अजूनही दोनतीन आहेत—दोन गेल्या—आतां दोन आहेत पण त्या सान्या मुलीना जग वाखाणीत असे, अजूनही वाखाणतं आहे. माझी शिस्तच तशी कडक होती—”

“ त्यावेळीं तुझी अशाच होतां का ? ” मी विचारले.

“ अशाच ? ” आजीबाईं आश्चर्यचकित होऊन झणात्या, “ अशाच झणजे कशा ? ”

मी एक क्षणभरच थांबून मनाचा हिऱ्या केला आणि झटले, “ या अशा हजामत केलेल्या ! ”

एकदम मोठ्याने ओरडून आजीबाईं झणात्या, “ काय झटलेस पोरी ? तोंड आहे कीं तोबरा आहे ? ही तुमची शिस्त ! मामलेदारीणबाईं, ही तुमची शिस्त ! अज्ञानं काय होणार पुढे या पोरीचं ? ”

माझा घोर चेपला होता. मी झटले, “ काय बेशिस्त बोलले मी ! ”

“ बेशिस्त काय ? बेशिस्त काय ? ” आजीबाईं खेकसून ओरडल्या. जमलेलो बायका मण्डळी हंसावं कीं रडावं कीं गंभीर व्हावं याचा मनाशी विचार करित होती. माझ्या प्रश्नाने त्यांना हंसू आले यांत शंका नाही. पण मुन्सफसाहेबांच्या आईला तसले वर्तन आवडले नसते या मीतीने प्रत्येकजण गंभीरपणाचाच आव आणित होती.

आजीबाईं संतापून बोलू लागली “ काय शब्द बोलते ही कारटी ! हिला कुणी माषाच शिकवली नाही कां ? सोंवळी झालेली झणतां येत नव्हतं का ! तर काय शब्द उच्चारते ?—”

“ हजामत ? ” मी चटकन् म्हटले.

“ पुन्हां तोच शब्द म्हटते ! आग लागो त्या जिभेला ! पुन्हां तोच शब्द म्हणते ही ! ”

“ काय बिघडलं त्यांत ? बाबा अशाच हजामत करून घेतात. त्यावेळीं ‘ बाबा हजामत करून अंधोळीला गेले ’ असं म्हटलं तर कुणीच कांहीं बोलत

नाहीं ! कुणालाच कांहीं वार्डट वाटत नाही ! मुकटा न नेसणारा ओवळा आणि नेसणारा सोंवळा, असंच म्हणायचा आपला प्रघात आहे. हजामत करून कांहीं कुणी सोंवळा होत नाही. मग तुम्हालाच सोंवळी कां म्हणायचं ? ”

मुलीचा विषय तसाच राहून मलत्या विषयाला तोंड लागले.

“ आतां तुम्हीच सांगा आपल्या मुलीला ! चांगलं शेंण घाला तोडांत ! ” आज्ञाबाई चवताळून म्हणाल्या.

“ आतां उगी रहा पाहू गोदे ? ” आई गंभीरपणे म्हणाली.

मी म्हटलें, “ कां उगी रहायचं ? त्यांत काय चुकलं माझं ? बाबा हजामत करतात त्यावेळीं आपण तसे म्हणतो आणि आज्ञाबाईच्या हजामतोला मात्र हजामत कां म्हणायचं नाही ! मुकटा नेसून सोंवळ होणं आणि वस्तारा फिरवून सोंवळी होणं, यांचा एकमेकांशी संबंध काय ? ”

आज्ञाबाईचा राग इतका मडकळा की त्या सरशी, “ असल्या पोरीचं तोंडही पाहू नये ! ’ असें म्हणून त्या निघून गेल्या. आई कांहीच न बोलत स्वस्थ बसली होती. जमलेल्या सर्व बायका ओशाळल्यासारख्या झाल्या होत्या.

असें कां झालें याची मला कल्पनाच होईना. सारी बैठक विस्कटून गेली. पुरुष मंडळीच्या पंक्तीत हंसणें खिदळणें सुरू होतें. त्यांची पंगत उठली, सर्व मंडळी आंचवून वरच्या दिवाणखान्यांत गेली, बायकांची पंगत बसली, पंगत उठली, पण सर्वत्र अगदी सामसूम झालें होतें. कुणी कुणाशीं काहीं बोलत नव्हतें. सान्या पंक्तीवर एक प्रकारची अवकळा आली होती.

घरी गेल्यावर मी आईला विचारलें, “ आई, माझं काय चुकलं ! पुरुषांच्या हजामतोला हजामत म्हणतात, तर बायकांच्या हजामतोला हजामत कां म्हणूं नये ? ”

आईनें स्तब्धपणानें उत्तर दिलें, “ बास्तविक कांहीच चुकलं नाही—पण शिष्टाचार चुकला ! शिष्टाचार म्हणजे काय—शिष्टाचार म्हणजे लबाडी का ? दांभिकपणा का ? पोरी, पुन्हा माझी फजिती झाली. तुझ्या या दुसऱ्या प्रश्नाचेही मला उत्तर देतां येत नाही. ”

मला वाटलें, “ मी कुणीतरी आहे. ” पोरकटपणाचें तें समाधान अद्वितीय होतें.

प्रकरण १२ वें नवा मित्रलाभ.

आम्ही चिपळूण सोडलें. चिपळूण सोडतांना माझ्या मैत्रिणींचि निरोप वेंगें मला दुःसह झालें. आपण पुन्हां भेटणार कीं नाहीं, ही एकच कल्पना मनांत येई. अंतःकरणाचे संबंध इतके जिव्हाळ्याचे झाले होते, कीं 'पुन्हां भेट होणार नाहीं' असें कुणी थट्टें जरी झटलें असतें, तरी त्याचा माझ्या मनाला घका बसला असता.

त्यांतून ठकीच्या भेटीबद्दल मी फार आतुर होतें. इतर कुणी भेटो वा न भेटो, पण ठकी मात्र भेटलीच बाहिजे असें मनाला वाटत होतें. 'आतां भेट होईल कीं नाहीं देव जाणे' असें या मैत्रिणींपैकी कुणी झटलें झणजे माझ्या हृदयाला बाण लागल्यासारखें होई.

सामानसुमान गाडीरस्त्यानें पाठवून दिलें होतें आणि आम्ही आगबोटीनें जात होतो. चिपळूणहून रत्नागिरीला जायचें, झणजे घाकट्या बोटींत बसून पहिल्यानें दामोळला जावें लागतें. या बोटीची येण्याजाण्याची वेळ खाडीच्या भरती ओहोटीवर अवलंबून असते. त्याला 'समा' असें झणतात.

सभ्यावर बोट निघाली आणि आम्ही दामोळला गेलों. योगायोगानें सभ्याची वेळ पुढल्या मोठ्या बोटीला जोडून असल्यामुळें दामोळ येथें आमची फारशी खोटी झाली नाहीं.

आम्ही बोटींत बसलेली वेळ रात्रीची होती. आम्हां सेकंड क्लासांत बसलों होतो. आठवणींत रहाण्याजोगा बोटीच्या प्रवासाचा हा माझा पहिलाच दिवस होता. यापूर्वीं बोटीचा प्रवास कदाचित घडला असेल पण त्याची पुसट कल्पनासुद्धां माझ्या ध्यानांत नव्हती.

या वेळेपासून मात्र पुढल्या सगळ्या प्रवासांच्या हकिकतो तपशीलवार माझ्या ध्यानांत आहेत. बोटींत चढतांच शिपायानें विछाने टाकले होते. बोट जरी फारशी हालत नव्हती, तरी जेबडें डोलणें सुरू होतें, तेवढेंच बाबांना असह्य होत होतें. मला त्याची उलट गंमतच वाटली. आई विछान्यावर

आडवी झाली होती, पण तिला बोट लागण्याचें मय वाटत नव्हतें. दादाची स्थिती मात्र बाबांच्यापेक्षाही वाईट होती. बोटींत पाऊळ ठेवल्यापासून त्याचें ओकणें सुरू झालें होतें. तें दिसून येत असल्यामुळें मला क्वचित मळमळूं लागे, पण त्यांत कांहीं भीति नव्हती.

मी बिछान्यावर बराच वेळ बसून राहिलें होतें. सुटत असलेल्या बंदराची शोभा मला मोठी आकर्षक वाटत होती. बोट बाहेर समुद्रांत गेली असें पाहून आई झणाली, “आतां झोंप पाहूं! आतां पहाण्याजोगं कांहीं नाही. बंदर मागं पडलं.”

आईच्या या उद्गारांनीं मला उगोच भडभडून आलें. मी ओक्सबोक्यां रडूं लागलें. आतां यापुढें चिपळूण दृष्टीला पडणार नाही, मैत्रिणींची पुन्हां भेट होणार नाही, या जाणिवेनें माझी तशी स्थिती झाली होती. आईनें विचारलें तेव्हां मी तिला रडत रडत तसेंच सांगितलें.

आई म्हणाली, “आतां हें चालायचंच. रडण्यांत काय अर्थ आहे? घन्हांपासून मन घट्ट करायला शिकलं पाहिजे. आला दिवस पुढं गेला, मागला मागंच राहिला. असं हें व्हायचंच! पण गेल्या दिवसाची आठवण मात्र विसरतां कामा नये. चिपळूण सुटलं म्हणून रडायचं नाही खरं, पण चिपळूणची आठवण मात्र विसरूं नकोस. चिपळूणचे लोक कांहीं तुला विसरणार नाहीत. उद्यां आपल्या पोराबाळांना देखील ते तुझ्या गोष्टी सांगतील, इतकं तुझं रामायण तियं झालं आहे. त्यांतून मुन्सफांची आई तर तुला कल्यांतीही विसरणार नाही—”

असें म्हणून आई क्षणभर थांबली. माझें रडेंही तितक्यांत थांबलें होतें. बाबांना झोंप लागली होती. दादा ओकून ओकून निपचित पडला होता. दोघांकडे नजर टाकून आई म्हणाली, “मनांत आलं ते बोलून टाकावंसं वाटतं म्हणून बोलतें आहे. त्या दिवशीं तूं मुन्सफांच्या आईला जें बोललीस, ते जरी खरं होतं, तरी तसं बोलायला नको होतं. त्या वेळीं मीं तुझा पाणउतारा केला नाही, पण आतां सांगतें. बोलण्याला थाडा आला पाहिजे. खरं असलं, तरी किती बोळावं आणि कुठं बोळावं याचा पडताळा पाहिजा पाहिजे—”

मी चटकन म्हटलं, “कां? खरं तें केव्हांही खरंच आहे. मग तें बोलून कां दाखवूं नये?”

आई झणाली “ तेंही खरंच आहे. पण पहिला प्रश्न शिष्टाचाराचा येतो. शिष्टाचार म्हणजे दामिकपणाखेरीज दुसरे काही नाही, हें मलाही पटतें— त्यांतूनही काळ वेळ पहावा लागतो. गोष्ट खरी कां असेना, पण ती आपण बोलून दाखविली तर तिचा कांहीं उपयोग झाला पाहिजे. तोंडांतले शब्द नुसते वाऱ्यावर सोडण्यांत कांहीं अर्थ नाही. तुझ्या उद्गारांचा आजीबाईच्या मनावर तुला किंवा मला पाहिजे तसा परिणाम केव्हांही व्हायचा नाही. त्यांचीं मतं अगदीं ठाम झालेली आहेत. बनीच्या ताईला तूं तसं विचारलं असतंस तर ती रडली असती पण आजीबाई चवताळल्या. त्याला कारण एकच ! दोघांवर दोन प्रकारचे परिणाम होतात. म्हणून कुणाजवळ काय बोलायचं याचं थोडं तारतम्य पाहिलं पाहिजे. नाहीतर नुसतं वावचळ भाषण करण्याची संवय लागत जाईल. आपल्या शब्दाला किंमत आहे, आणि त्या किंमतीचा मोबदला मिळाला पाहिजे, हें ध्यानांत ठेवावं लागतं—”

आईच्या माषणानें मला अगदीं ओशाळल्यासारखें वाटलें. आई बोलत असतांना मध्येच थांबली होती, तितक्यांत मी मनाशीं विचार करून पाहिला. आईच्या झणण्यांत खरोखरच तथ्य होतें. मी वाटेल तें बोलत असं व त्याचें कौतुक होत असे, झणून माझ्या माषणाचा ताळ सुटत चालला होता कीं काय, असा प्रश्न माझ्या मनांतही उभा राहिला.

आई पुन्हां बोलूं लागली, “ चिपळुणांत एक मोठं उत्तम झालं ! ठकीची व तुझी दोस्ती जमली. तुझ्या आयुष्यांतला तो महत्त्वाचा दिवस होता. तुझ्या अंतःकरणांत त्या दिवसापासून माणुसकी जागी झाली. जगाकडे पहावं असं तुला वादूं लागलं. तुझ्या दादासारखी तूं स्वतःवरच खूप होऊन राहिली नाहीस. या माणुसकीचा उपयोग केला पाहिजे. माणुसकीच्या दृष्टीनें गोड-बोल्यांना दिलेलीं उत्तरें अनाठायीं नव्हतीं, पण आजीबाईविषयीं काढलेला उद्गार माणुसकीच्या दृष्टीनें निर्दयपणाचा होता. तिचा विचारीचा काय अपराध ! रूढाचाराप्रमाणं ती सोंवळी झाली होती, तिच्या त्या सोंवळेपणाला तूं हजामत म्हटलंस, हें तिच्या मनाला लागलं. तिच्या अंतःकरणांत कुठं तरी अशी जाणीव असेल, कीं हा अन्याय आहे ! पण त्याला उपाय नाही. तें बोलणं दुःखावर डागण्या देण्यासारखं झालं. बोलतांना हा विचार

केला पाहिजे. वाणी तिखट असली तरी विषारी असू नये. गोडबोल्यांना तुं विचारलंस, त्या वेळी त्या प्रश्नांत नुसता चौकसपणा होता पण आजीबाईला जें बोललीस त्यांत विषारीपणाचा अंश होता. मुद्दाम होऊन खुचपट काढावें आणि तिचा पाणउतारा करावा अशा रीतीने बोललीस. चौकसपणा असावा, पण त्यांत द्वेषमत्सरान्ना लवलेशही नसावा. आतां डोळे मीट आणि मी काय बोललें याचा विचार करीत झोंपो जा. ” असें म्हणून आईनें डोक्यावर पांवरूप ओढलें.

मी खरोखरीच विचार करीत झोंपी गेलें. मला वाटत होतें, कीं आईचें माषण मी पुन्हां पुन्हां आठवतें आहे. पण त्याच वेळीं झोंपेची झांपड डोळ्यां-वर येत होती.

मी जागो झालें त्या वेळीं रत्नागिरी बंदर आलें होतें. मधें जयगड बंदर केव्हा येऊन गेलें तें झोंपेंत मला कळलें नाही.

सामानसुमानाची आवराआवर सुरू झाली होती. माझा पिठाना बांधा-यचा अमल्यामुळें मी उठून कठज्याशीं आलें.

बंदरांत बोट बरीच हाळत होती. रत्नागिरी बंदरांत समुद्र शांत असला तरी बोट अशीच हाळते. मला त्याची गंमत वाटत होती. पण दादाला मात्र डोकेंवर करणें अशक्य झालें होतें.

दूर अंतरावरून किनाऱ्यावरील दिवे दिसत होते. बंदरांत असलेल्या गल-बतावरचे दिवेही सारखे डोलत होते. बोटीजवळ येत असलेल्या पडावांचा आवाज पहांटेच्या त्या शांत वेळीं कानाला मोठा गोड लागत होता.

पडाव बाटीशीं आले, तरी लाटांच्या हेलकाव्यानें क्षणोक्षणीं बोटांपासून दूर जात होते. त्यामुळें वर चढत असलेल्या आंतल्या उतारुंची त्रेषा उडत होती.

रत्नागिरीच्या पडावांवरच्या खळाशांचीं हुषारीबद्दल फार प्रख्याती आहे. त्यांच्या हातून असल्या त्या द्राड बंदरांत देखील कधींच अपघात झाला नाही. त्यांना आम्हाला संमाळून खाली उतरून घेतले. दादाला उत-रतींना मला मोठी गंमत वाटली. खांद्यावर घोंगडी टाकतात तशा रीतीने त्याला खांद्यावर घेऊन एका खळाशानें मागे पुढें होणाऱ्या पडावात त्याला

कसे आणि केव्हां उतरले हे कळूनसुद्धा आले नाही. वेळ गात्रांची असल्यामुळे कसलाच अंदाज लागत नव्हता.

या पडावांतून त्या पडावांत जात जात तिसऱ्या एका लहान पडावांत आम्हांला जावे लागले. एवढे मोठे पडाव असतांना आम्ही त्या लहानशा होडीत जाऊन बसलो, याचे कारण मला भाग्यहीन कळले. ती कस्टम खात्याची होडी होती. तसल्या इतर होडीला 'जॉन्सी बोट' असे म्हणतात पण या कस्टम खात्याच्या बोटीला मात्र 'छबिना' असे म्हणतात.

आम्ही छबिन्यांत बसून इतर पडाव सुटण्यापूर्वीच निघालो. इतर पडावांतील लोक आमच्याकडे मोठ्या मस्सराने पहात होते. या छबिन्यांतून जाणे हा मोठा भान आहे. बोटीवरची तपासणी करण्यासाठी जो कस्टम खात्याचा अधिकारी बोटीवर रोज येत असतो त्याच्या साठी जरी हा छबिना आहे, तरीही जिल्ह्याचे लहान मोठे अधिकारी याच छबिनावर आपली सत्ता गाजवतात. मोठेपणाचा घडा पहिल्याने या छबिन्यांत पाय टाकून भिळत असतो. इतर लोकांसारखे आम्ही नाही, आम्ही कुणीतरी विशेष आहोत, सर्वांच्या पूर्वा बंदरावर जाऊन पोहोचण्याचा आमचा अधिकार आहे, हे दाखवण्यासाठीच जिल्ह्याचे अधिकारी या छबिन्यांतून जात असतात, किंवा त्यांना तसे नेण्यांत येत असते. आपल्याबरोबर बोटांतून आलेली बाकीची मंडळी मागेच राहिली असता आपण तेवढे शिष्टासारखे एकटेंच पुढे यावे, हे माझ्या पोर बुद्धीला कसेसेच वाटले.

पण त्याला इलाज नव्हता. हा जिल्ह्याचा शिष्टाचार होता. आम्ही प्रांतसाहेब होतो, आणि त्या शिष्टाचाराला अनुसरून हा पंक्तिप्रपंच करणे आम्हांला भाग होते. बोटीवरून उतरतांच आम्ही आमच्या बंगल्यांत गेलो नाही. बाबांचे एक मित्र गांवांत वहील होते, त्यांच्या घरीच आम्ही चारपांच दिवस राहिलो. पूर्वांच्या प्रांतसाहेबांनी बंगला खालो केला नव्हता. शिष्टाचाराप्रमाणे आम्ही बंगल्यांतच रहाणार होतो, म्हणून अशी ही व्यवस्था करावी लागली होता.

उजाडल्यापासून किती तरी मंडळी बाबांना भेटायला येत होती. पहिली येणारी मंडळी त्यांच्या आफिसांतलीच होती. त्यानंतर पूर्वांचे प्रांतसाहेब,

गांबचे कांहीं वकील, हायस्कूलचे कांहीं मास्तर वगैरे मंडळी प्रामुख्याने होती. बाबांना उसासा टाकायलाही फुरसत मिळत नव्हती. जुने प्रांतसाहेब आणि आमचे बाबा यांच्यांत जरी कांहीं भेद नव्हता, तरी सर्वांची तारांबळ बाबांना खूप करण्यासाठी खर्ची पडत होती. बाबा अधिकांकारूढ होणार होते, आणि ते अधिकांकारूढ उतरणार होते. पूर्वीच्या सर्व शिपायांचा घोळका आमच्या मांबतीं घोंटाळत होता.

हीच स्थिति मी चिपळूणला पाहिली होती. त्यावेळीं आमचे सामान-सुमानसुद्धां बाघण्याची गैरसोय झाली होती. अशीच गैरसोय आज या जावक-नंबर प्रांतसाहेबांची होत होती. “ कसेही करून तुमचे शिपाई आज सामान बाघण्यासाठी पाठवून द्या, ” असा शेवटी त्यांच्याकडून बाबांकडे निरोप आला. चिपळूणहून निघतांना आम्हांलाही असाच निरोप नवीन आलेल्या मामलेदाराना पाठवावा लागला होता.

मला या गोष्टीचे फार आश्चर्य वाटले. हा अगदी एक ठराविक विधि आहे की काय, असा प्रश्न माझ्या मनांत आला. अगदी ठरल्याप्रमाणे प्रत्येक बदली होणाऱ्याच्या बाबतीत असेच अनुभव येतात, असे मला नंतर आईने सांगितले.

आम्ही एकदांचे आमच्या बंगल्यांत गेलो त्या वेळीं आम्हांला हायसें वाटले. दुसऱ्याच्या घरी रहाण्याची संकल्पना नसल्यामुळे या चार पांच दिवसांत मला पदोपदी संकोच वाटत होता. म्हणूनच बंगल्यांत येतांच माझा जीव खाली पडला.

आमचा बंगला लहानच असला, तरी मोठा सुंदर होता. आजूबाजूला मोठे कंपाऊंड होते आणि त्या कंपाऊंडात नुसतीं आंब्याची कलमे होती. आंब्यांना मोहोर आला होता आणि कुठे कुठे लहान लहान कैरीही पडू लागली होती.

मला ही बाग फार आवडली. चिपळूणच्या सारखा हा गांव रूक्ष नव्हता. जिथे तिथे आंब्याच्या बागा दिसून येत असत. चिपळूणच्या रस्त्यावरील माती पांढरी होती, पण रत्नागिरीच्या रस्त्यावरील माती जवळ जवळ पिंजरीइतकी लाल होती. उन्हाचे किरण त्या मातीवर पडून परावर्तन पावले म्हणजे त्यांचा स्वरस्वितपणा नाहीसा होत असे.

वर हिरबींगार कलमें, खाळीं तांबडी लाल माती आणि अगदीं माथ्यावर आकाशाचा निळा रंग, असा हा तांबडा, हिरवा व निळ्याचा संयोग नजरेला मोठा आल्हादकारक वाटत होता.

आम्ही बंगल्यात आलों, त्याच्या दुसऱ्या दिवशींच सकाळीं एक गंमतीची गोष्ट घडली. मी निराळ्या प्रदेशांत आलों, याची त्याच वेळीं मला जाणीव झाली.

त्या वेळीं साधारण सात वाजले होते. सुर्याचीं कोंवळीं किरणें पडून आंब्याच्या मोहराला एक प्रकारचा मधुर वास येत होता. आमच्या बंगल्यासमोवार दगडी भिंत होती, आणि रस्त्यापासून बंगल्याच्या पहिल्या पायरीपर्यंत सुमारे तीस चाळीस फुटांचें अंतर होतें. रस्त्याजवळच भिंतीला फाटक होतें.

मी इकडे तिकडे हिंडत असतां फाटकाकडे माझी नजर गेली. फाटकाशीं एक गृहस्थ उभे होते. त्यांच्या डोक्याला पांढग रुमाल होता. घोतर साधारण गुडघ्यापर्यंतच होतें—म्हणजे पायघोळ नव्हतें. अंगांत एक साधा चेकचा कोट आणि त्यावर खांद्याखालून घेतलेलें उपरणें असलेली ही व्यक्ती माझ्या चटकन नजरेत भरली. त्यांचा वर्ण काळासांवळाच होता, पण मुद्देंत एक प्रकारची आपलेपणाची मावना होती. त्यांच्याकडे पहाताच, ते कुणीतरी आपले आप्त आहेत, असें एकाद्या अनोळखी गृहस्थालाही वाटलें असतें. त्यांच्या हातांत जी काठी होती, ती माझ्या विशेष प्रकारें ध्यानांत आली. इतर लोक हातांत ज्या प्रकारची काठी घेतात, तशी ती नव्हती. ही काठी त्यांच्या डोक्यापेक्षांही उंच होती—आणि जुन्या चित्रांतले मालदार चोपदार जशी काठी हातीं घेतात त्याचप्रमाणें त्यांनींही हात वर करून ही काठी धरली होती.

मागाहून मला कळलें कीं या काठीला 'क्राफर्ड काठी' असें म्हणतात. रत्नागिरीला पूर्वी ऑर्थर क्राफर्ड नावाचे एक कलेक्टर होऊन गेले. त्या प्रान्तांत त्यांची कारकीर्द मोठी गाजली हातो आणि तिचे परिणामही मोठे विलक्षण झाले होते. क्राफर्ड प्रकरणाचा इतिहास फार मोठा आहे. पण त्याच्या माझ्या कथानकाशीं कांहीं संबंध नाही म्हणून तो इथं देत नाहीं.

क्राफर्ड साहेब कारकीर्द गाजवून गेले खरे, पण त्यांची काठी मात्र त्या काळांत लोकप्रिय होऊन बसली होती. त्या काठीमुळेच ते गृहस्थ माझ्या नज-

रंत मरले. मी त्याच्याकडे पहात राहिले आहे असे पाहून ते माझ्यासोर येऊन उभे राहिले आणि म्हणाले, “ कोण ग तू पोरी ! नव्या प्रान्तसाहेबांची कार्टी वाटतं ? बरी हुषार दिसतेस ! शाळेत जातेस की नाही ? शाळेत जायचं असेल, तर आमच्या पोरी आहेत सोबतोळा. ती पाहिलास पला कडच्या कंपाउंडांतला आमचा बंगला ! येत जा अभ्यासाला. साहेब आहेत का घरांत ? ”

आजपर्यंत ‘पोरी, कार्टे’ अशा संबोधनाने मला कुणीच उल्लेखिले नव्हते, त्यामुळे या गृहस्थांचे भाषण मला कसेसेच वाटले. त्यांतही ओळखपाळख कांहीच नसतः उगदीं एका दमांत त्यांनी जितक्या गोष्टी सांगितल्या तितक्या ऐकूनच मी वावरून गेले. नुसती एक मुलगी दिसते काय, आणि तिच्या पहातांच तिची शाळा, तिचा अभ्यास, तिच्या सोबतीण मिळवून देण्याची हमी वगैरे गोष्टी होतात काय ! मला हा उल्लेख विलक्षणच वाटला.

तरी ते गृहस्थ मला आवडले. शिष्टाचाराला सोपून त्यांचे वर्तन होतं, म्हणूनच मला त्यांच्याबद्दल आदर वाटू लागला. मी तितक्याच बेफिकिरीने विचारले, “ काय हो तुमचं नांव ? ”

त्यांचा आवाज मोठा विलक्षण होता. वारीक म्हणावा तर वारीक नव्हे, पण मोठ्याने ओरडल्याशिवाय त्यांना बोलतांच येत नसे. साधारणपणे त्यांच्या नमुन्याच्या आवाजाची माणसे क्वचितच दिसून येतात. त्याचमुळे मला त्यांचा आवाजही आवडला. पहिल्याने ते मोठ्याने खो खो करून हंसले, आणि नंतर माझा एक गालगुच्चा घेऊन म्हणाले, “ बरीच घीट दिसतेस. नाहीतर मागल्या साहेबांची पोर ! तोंडावरची माझी हाकवतां येईल तर शपथ. मला वाटतं तुझी आमची दोस्ती जमणार. हो, काय म्हटलंस ? माझे नांव विचारलंस नव्हे का ! माझे नांव बाबीशेट-कळलं ? बाबीशेट. ”

मी क्षणभर त्यांच्या चेहऱ्याकडे पहात दाटले; “ बाबीशेट का ? हाणजे तुझी वाणी की सोनार ? ”

बाबीशेट पुन्हा एकदां मोठमोठ्याने हंसले आणि म्हणाले, “ वाणी बरं !- सोनार नव्हे. बरीच माहिती दिसते तुला ! मी सोनार असं तुला कां वाटलं ? ”

हा वेळपर्यंत माझा नुसता घीर चेपला होता इतकंच नव्हे, तर मी आतां अवसानांत आले होते. मी झटले, “शेट हें विशेषण माझ्या माहितींत फक्त दाधेच लावतात. एक सोनार किंवा वाणी.”

बाबीशेट हंसत हंसत ह्मणाले, “असं काय ? आणि चिपळूणच्या माटी-याना नाही का शेट ह्मणत ?—ते काय सोनार आहेत कीं वाणी आहेत ?”

मी उत्तर दिलें, “त्यांनाही तिकडे वाणीच म्हणतात.”

बाबीशेट पुन्हां एकदां मोठ्यानें हंसले, “ते वाणी नव्हेत बरं पोरी ! ती निराळीच जात आहे. तें एवढा तुला कळायचं नाही. मोठी झालीस झणजे कळेल आपोआप.”

मी त्यांच्या चेहऱ्याकडे रोंखून पहात विचारलें, “तुहीं काय करतां ? तुम्हीं मास्तर आहांत का ?”

आतां मात्र त्यांच्या हंसण्याला ताळतंत्र राहिले नाही. “इतका का मी बावळा दिसतो ? आतां काय सांगावं या पोरीला ! मला मास्तर समजली ! मी मास्तर नाही बरं पोरी, मी मास्तर नाही. आपला एक सुखवस्तू गृहस्थ आहे. कांहीं दिवस आगबोटीच्या एजंटाचें काम करीत होतो चैनीखातर. पण आतां सारं सोडून दिलें आहे. मी आतां कसलीच नोकरी करीत नाही. सकाळींच उठतो, गांवमर फिरतो व नंतर या वरच्या बंगल्यांतून एकदां हजेऱ्या घेतो. नंतर औषधाच्या बाटल्या घेऊन हॉस्पिटलांत जातो. माझं खरं काम तें आहे. हॉस्पिटलात जागा नाही म्हणून कांहीं पेशंटस आमच्या घरातच ठेवले आहेत म्हणेनास ! आतां आलोख उद्यां, म्हणजे दिसेलच आमचं हॉस्पिटल !” पुन्हां आठवण झाल्यासारखें करून ते म्हणाले, “हो, झालेंत जातेस का तूं ? काय शिकतेस—कितव्या यत्नेत आहेस ? किती आहांत तुम्हीं मावंडं ?”

मी उत्तर दिलें, “तिसरीतून आतां चौथीत जाणार आहे. आमचा दादा इंग्रजी शालेंत जातो. तो चौथीत आहे वाटतं—मला नकी माहीत नाही.”

“तुझा स्वतःचा माळ कितव्या यत्नेत आहे हें तुला माहीत नाही ? मला विचार, गांवांतल्या सगळ्या घरांतलीं सगळीं मुलं कुठकुठल्या शालेंत

कितव्या कितव्या यत्तैत आहेत याचा पाढा मी बिनचूक वाचोन. पोरी, चौकसपणा पाहीजे. मला वाटतं, तुझं नी तुझ्या मावाचं पटत नाही—”

मला आश्चर्य वाटलें. एवढ्याशा उद्गारावरून या गृहस्थांनीं एवढा अचूक तर्क बांधला कसा ? मी म्हटलें, “असं काही नाही खरं, पण दादाच्या अभ्यासाची मी चौकशी करीत नाहीं. त्याला तें आवडत नाहीं.”

“असं का !” बाबोशेट म्हणाले, “लेकाचा बापासारखाच प्रातसाहेब होणार आहे असं मला दिसतं. बरं, साहेब आहेत कां आत ?”

मी होय म्हणतांच ते तडक बंगल्यांत शिरले.

त्या गृहस्थाच्या स्वभावाचें मला मोठें कौतुक वाटलें. चिपळुणांत अशी व्यक्ती मला कुणीच आढळली नव्हती. त्यांच्या माषणांत आपुलकीची भावना अगदीं भरपूर होती. माझ्या घरचीं माणसेंही इतक्या लोमानें माझ्याशीं कधीं बोललेलीं मला आठवेना. मला त्यांनीं ‘पोर, कार्टा’ म्हटलें तेंच फार आवडलें. कुणीच मला तसें म्हणत नसे, त्यांनीं झटलें तें पटलें.

माझी खात्री झाली—अगदीं अकारण खात्री झाली कीं, रत्नागिरींत पाऊळ ठेवतांच मला एक जिव्हाळ्याच्या मित्र लाभला. हा विचार मनांत येतांच मला ठकीची आठवण झाली, आणि त्यासरशीं माझ्या डोळ्यांतून टचकन् पाणी आलें.

प्रकरण १३ वें

भंडाऱ्याच्या घरीं

रत्नागिरीला गेल्यापासून चिपळूणची परिस्थिती बदलली. चिपळूणला असतांना तालुक्याचा मामलेदार या नात्याने बाबांना जें महत्त्व होतें, तें प्रमोशन मिळालें असतांही रत्नागिरीत राहिलें नाहीं. प्रान्तसाहेब या नात्याने तालुक्याच्या मामलेदारापेक्षां बाबांचा पगार आणि अधिकार हे दोन्हीही जरी मोठे होते, तरी तालुक्याचा एकलत्री अधिकार मामलेदाराला जें महत्त्व देतो, तें महत्त्व चारपांच तालुक्यांचा प्रान्त असलेल्या प्रांताच्या अधिकार्याला रहात नाहीं.

जिल्ह्याच्या ठिकाणी अधिकारी लोकांची फारच गर्दी असते. जिल्ह्याचा अधिकारी या नात्याने एकट्या कलेक्टरलाच खरें महत्त्व असतें. इतर अधिकारी कितीही मोठे असले तरी ते दुय्यम प्रतीचे ठरतात. याचमुळे मोठा अधिकार मिळूनही बाबांना पूर्वीचें महत्त्व राहिलें नाहीं आणि त्यामुळेच गांवांतील लोकांच्या दृष्टीने चिपळूणच्या इतकी मी रत्नागिरीत लोकांच्या नजरेंत मरळें नाहीं. शाळेंतील एक चुणचुणीत मुलगी या नात्याने मी जरी शाळेंत प्रख्यात होतें तरी गांवच्या लोकाना त्या गोष्टीची कदर नव्हती. अर्थात्च माझ्या मैत्रोर्षांचे क्षेत्र वाढवण्यासाठी रत्नागिरीत मला चढावाचें घोरण स्वीकारावें लागलें. चिपळूणांत माझी मैत्री संपादन करण्यासाठी गांवच्या मुलींची चढाओढ लागत असे, पण इथें तो प्रकार अजिबात बदलला.

शाळेंतील बऱ्याच मुलींच्या माझ्याशी ओळखी झाल्या. पण त्यांत एक गोम होती. ठाकुरा आणि यमीच्या दोस्तोमुळे कमी दर्जाच्या समजल्या जाणाऱ्या जातीकडे माझा ओढा विशेष असे. ती वृत्ति रत्नागिरीत आल्यावरही तशीच कायम राहिली. रत्नागिरीत ही माझी वृत्ति मला पदोपदी नव्हे लागली.

रत्नागिरीत आल्यावर अगदी योढ्याच महिन्यांनी मी मराठी शाळेची अर्वादा ओलांडली आणि इंग्रजी शाळेंत प्रवेश केला. माझ्या बयाच्या मुली

तर राहोतच पण फार थोडे मुलगे इंग्रजी शाळेंत होतच असे नाही, मुलींची संख्याही फारच थोडी होती. मुलींना इंग्रजी शाळेंत पाठवण्याइतकी सुधारणा अजून त्या गांवां झाली नव्हती. आज तारखेबाही रत्नागिरींत मुलींचें स्वतंत्र असें एकही हायस्कूल नाही.

माझ्या वर्गांत तीनच मुली होत्या. इल्लींच्या शाळेंत महारांच्या चांभारांच्या मुलांना वर्गांत जसें अलग बसविण्यांत येतें, त्याचप्रमाणें मुलींना बसविण्यांत येत असे. नंबराचा प्रश्न आला तर मुलांच्या रागेंत वर गेलेल्या मुलेची जागा तेवढी मोकळी ठेवण्यांत येत असे. मुलींना अशा रीतीनें वागवण्यांत, मुलांचा पाणउतारा होऊं नये कीं मुलांचा निकट सहवास होऊं नये, यापैकीं कोणता उद्देश मास्तरांच्या जातीच्या अतःकरणांत सळसळत असतो हें सांगतां येणार नाही. एकंदरीत या प्रकाराबद्दल त्यावेळीं सुद्धां मला चमत्कारिक वाटत असे—आजपर्यंत देखील हाच प्रकार नुसत्या हायस्कूलांतून नव्हे तर कॉलेजांतूनही सुरू आहे, याचें कुणालाच कसें कांहीं वाटत नाही ! मुलांमुलींच्या मनांत पापाची कल्पना उत्पन्न करण्याचा पायंडा असा शाळेपासूनच घाबला जातो.

वर्गांत भ्रांभ्ही तीनच मुली असल्यामुळें आणि तिघीही स्वतंत्र जागीं बसत असल्यामुळें आमची लवकरच गट्टी जमली. सुदैवानें बाकीच्या दोन मुलीपैकीं एक मुलगी भंडारी आणि दुसरी वाणी जातीची होती. ब्राह्मणांच्या मुली इंग्रजी शाळेपर्यंत सहसा पोहोचत नसत. ज्या भंडारी आणि वाणी मुली शाळेंत येत असत त्याही अगदीं रत्नागिरीच्याच होत्या असें म्हणता येणार नाही. त्यांचे बाप मुंबईला असत आणि त्या मुंबईच्या संस्कारांमुळेच या मुली इंग्रजी शाळेंत येऊ लागल्या होत्या. भंडारी मुलीचें नांव छबी असें होतें आणि वाणी मुलीचें नांव कमला असें होतें. पण तिला बहुधा कमा म्हणत असत. दोन्ही नांवें अर्थातच मुंबईच्या पद्धतीचीं होती.

इंग्रजी शाळेंत जाणाऱ्या मुली या नात्यानें आम्हीं सर्वांच्या नजरेंत मरून दिसत असू. शाळेंतोल मुलें आमची यष्टा करीत असतच, पण गांवांतोळ सभ्य म्हणविणारे गृहस्थही 'शाळेंत जाणाऱ्या मुली' म्हणून आमच्याबर शेर मारण्यास कमी करीत नसत. माझ्या दोन्ही मैत्रिणी माझ्यापेक्षां वयानें

दोनतीन वर्षांनी मोठ्या होत्या. लहानपणी मुदईत वागलेल्या असल्यामुळे मनाच्या चांगल्या खंबीर होत्या, पण माझ्या स्वामाविक चिडखोरपणामुळे मी मात्र असले शेर सहन करण्यास तयार नसें.

माझ्या नित्याच्या स्वभावाला अनुसरून मी या मुलीच्या घरी जाण्या-येण्यास सुरवात केली होती, त्याचीही बरीच चर्चा होत असे. आमच्या शेजारी असलेल्या बाबीशेटच्या घरीही माझे जाणेथेणे फार असे. त्यांच्या घरी तर मुलांचे खिड्डारच होते. एकंदर मुली आणि मुलगेकिती होते हे मला खात्रीने सांगता येणार नाही. मुलांत मिसळण्यापेक्षा माणसांत बसून लंब्या-चवड्या याता शोकण्याची मला आवड असल्यामुळे ती मुलेही माझ्यापासून दूरच असत.

वर्तमानपत्रे वाचण्याचा माझा क्रम पूर्वीप्रमाणे सुरुच होता. त्यांत मुलींच खंड पडला नाही. वर्तमानपत्रे वाचण्याचे जे परिणाम व्हायचे, तेच माझ्यावर होत होते. ज्या गोष्टी साधारणपण मुलांना कळत नाहीत—वर्तमानपत्रांत त्यांची चर्चा वाचल्यामुळे ज्या विषयांची साधारण अंधुक कल्पना येत असते—त्याच विषयांची चर्चा मी सदोदित करीत असें. मुलांना—विशेषतः परक्यांच्या मुलांना वागवतांना वाजवोपेक्षा जास्त प्रेमळपणा दाखवण्याच्या बाबीशेट यांच्या वृत्तीमुळे त्यांनी मला बरीच चढवून ठेवली होती. त्यांच्या घरची मुले त्यांना तात्या म्हणत असत तशाच मीही म्हणत असें. कुणि पाहुणा आला म्हणजे तात्यांना मुद्दाम एकाच्या वर्तमानपत्रांतोळ विषयाची चर्चा काढावी, व मला त्यांत माग घ्यायला माग पाडावे आणि मी काहीतरी वास्तव—अवास्तव बोलले म्हणजे त्यांचे तोंडमरून कौतुक करावे, असेच रोज चालत असे. त्यामुळे माझी बैठक बहुधा त्यांच्याच घरी होत असे. बाबा बहुतेक फिरतीवर, आईचे फारसे बंधन नाही—त्यामुळे माझ्या वर्तमानातही थोडा स्वैरपणा आला होता.

चिपळूणच्या पेक्षा रत्नागिरीची परिस्थिती निराळी होती असे मी वर सांगितलेच आहे. येथील बहुतेक वस्ती सरकारी नोकऱ्यांची. व्यापारी फारसे नाहीतच. सुखवस्तु गृहस्थ फार तुरळक. नागरिकांची स्थिती अशी असल्यामुळे बहुतेक संभाषणाचे विषय साहेब, ऑफिस, फिरतो, कोर्टे, कज्जे, निकाळ, एवढ्यापुरतीच असे.

छबीच्या घरीं मी वारंवार जात असें. कमापेक्षां तिचो माझी मैत्रिच जास्त सलगोची होती. पण तिच्या घरीं गेलें असतां तिनें कधींही मला कोण-ताही जिन्नस खाण्याचा आग्रह केला नाहीं.

त्याला एक कारण होतें. रत्नागिरीसारख्या घर्मनिष्ठ गांवांत जात-प्रपंचांचे खूळ फार मोठ्या प्रमाणांत असे. मंडारी ही मूळची दर्यावर्दी जात. शिवाजीच्या आरमारावर या लोकांनीं एकाकालीं मोठे पराक्रम गाजविले होते. शिवाजीच्या आरमाराचा मुख्य माय नार्झक या नांवाचा एक मंडारीच होता. मराठेशाही गेली त्याबरोबरच मंडारी जातीच्या हातच्या तरवारी बंदुकाही गेल्या आणि त्याच जागीं माड काढण्याची कोयतीं आलीं.

“ माड काढणें ” हा शब्द कोंकणच्या बाहेरच्या लोकांना फारसा कळणार नाहीं. दारू तयार करण्याच्या विधींतला हा पहिला विधि आहे. माडावर चढून त्याची पोय कापून त्याच्यावर एक मडकें लावायचें आणि दुसऱ्या दिवशीं त्यांतोळ माडी उतरून खालीं आणायची, या विधीला ‘माड काढणें’ असें म्हणतात. हें काम करीत असल्यामुळे मंडारी जात ही एक कमी दर्जाची जात आहे असें समजलें जात असे. मुळचे अस्सल मराठे—ध्वत्रिय—पण हें काम करण्यामुळे त्यांना सामाजिकदृष्ट्या कपोपणा आळा होता. कुठल्याही ब्राह्मणानें त्यांच्या हातचें पाणी कधीं घेतलें नसतें—पण औषधासाठीं निरा घेणारे ब्राह्मण त्या वेळीं रत्नागिरींत मुळींच नव्हतें असें नाहीं. निरा म्हणजे फेस न आलेकी ताजी माडी. औषधाला अर्थातच दोष नाहीं—दोष असतो काय तो शुद्ध आणि स्वच्छ अशा पाण्याला ! त्या पोर वयांत सुदां मला या प्रकाराचें राहून राहून आश्चर्य वाटत असे.

या सामाजिक निर्बंधामुळे छबीनें कधींही कांहींही खाण्याचा मला आग्रह केला नव्हता. ज्यावेळीं हें माझ्या ध्यानांत आलें, त्यावेळीं मी या बाबतींत चढावाचें घोरण स्वीकारण्याचा निश्चय केला.

एका रविवारीं मी छबीच्या घरीं गेलें असतां मुद्दाम पिण्यासाठीं पाणी मागितलें. तें ऐकून ती अगदीं स्तंभित झाली. आणि झणाळी, “ आमच्या घरचें पाणी तुला चालेल ? ”

“ कां चालणार नाहीं ? ” मी विचारलें, “ तुझ्या घरचें पाणी आमच्या घरच्या पाण्यापेक्षां वाईट आहे कीं काय ? ”

“ छे ! छे ! मुळींच नाही. ” छवी ओशाळून झणाली, “ उभ्या रत्नागिरीत आमच्या विहिरीच्या पाण्यासारखं पाणी शोधून सापडायचं नाही. ”

“ होय ना ! ” मी झटलें, “ मग कां देत नाहीस ? रत्नागिरीतलं चांगलं तेवढंच पाणी मला प्यायला मिळू नये अशी का तुझी इच्छा आहे ? ”

तिनें कांहींच उत्तर दिलें नाही. ती घरांत गेली. थोडा वेळ आईशीं कांहीं कुजबुजली, पुन्हां बाहेर आली, वेळ्यासारखी क्षणमर माझ्याकडे पहात राहिली आणि झणाली, “ नका गडे, कुणाला कळलं तर उगीच तुला त्रास होईल. त्यापेक्षा थोडा वेळ तहान मारून पहा. घरीं गेल्यावर खुशाळ पाणी पी. तहान भूक आंवरायला माणसानं शिकलंच पाहिजे. ”

मी एकदा मोठ्यानें हंसलें आणि झटलें, “ तहान भूक आंवरायचा उप-देश तूं नकोस कांहीं करायला. खरं झणशील तर मला तहान मुळीं ळागले-लीच नाही. मी पाणी मागितलं तें तुझ्या घरचं पाणी मला प्यायचं आहे, झणूनच मागितलं. मंडान्याच्या घरचं पाणी पिऊं नये असं लोक म्हणतात, म्हणूनच मुद्दाम मागितलं. मंडान्याच्या घरचं पाणी प्यायल्यानं काय होतं तें मला पहायचं आहे. ”

“ पण तुझ्या घरीं कळलं तर ? ” साशंक मुद्रेनें छवी झणाली.

मी निर्धारपूर्वक उत्तर दिलें, “ कोणतीही गोष्ट मला चोरून करायची नाही. मी कांहींच चोरून ठेवणार नाही. मी घरीं गेल्यावर आईला सांगणार कीं छवीच्या घरीं मी आज पाणी प्यायलें आहे झणून. त्याचा परिणाम काय होतो तेंही मी बारकाईनं पहाणार. मंडान्याच्या घरचं पाणी प्यायल्यानं वाति होते, कीं पोटांत शूळ उठतो, तेंच मला पहायचं आहे. ”

छवी झणाली, “ नुसतं पाणी ? नुसतं पाणी प्यायलेलं बरं दिसत नाही. बरोबर कांहीं खायला—” एवढेंच बोलून छवी थांबली. तिला संकोच वाटला.

“ कां थांबलीस ? ” मी तिला विचारलें, “ प्यायची तयारी आहे तिथं खायला कोण भिणार ? ”

“ पण झटलं आमचं मंडान्याच्या घरचं— ” चांचरत चांचरत छवी पुन्हा बोलूं लागली.

“ काय आणायचं असेल तें एकदम घेऊन ये. असं घायरायला तुला काय होतं आहे तेंच मला कळत नाही. ”

अगदी गंभीरपणे छबी ह्याणाली, “ मला काय होतं आहे तें तुला कळायचं नाही. तूं माझ्या घरां पाणी पिशील, एकादा लाट्टो खाशील, तुला त्याचं कांहीं वाटणार नाही. पण हें लोकांना कळलं तर त्याचा मोठा वध्ना होईल. गोदूताई, मां जातीनं भंडारी आहे. माझ्या जातीला मुद्दाम कुणी नांव ठेवलेलं मला केव्हाही खपायचं नाही. लोक ह्याणतील, या भंडार्याच्या पोरीनं ब्राह्मणाच्या, त्यातून थोरामोठ्यांच्या मुर्तीची दोस्ती केली, हळुहळु तिला घरी नेत नेत फुलवावळी आणि आपल्या घरचं खाणं घालून वाटवली. असं कुणि झटलं तर मला मेव्याहून मेलं होईल. तुमची जात मोठी असेल, पण माझी जातही मला तितकीच मोठी आहे. मला कुणाला वाटवायचं नाही आणि कुणाला वाटवायचा प्रयत्न करून माझ्या जातीचा दर्जा कमीही करायचा नाही. आणि ह्याणूनच ह्याणतें कां ही तहानभूक थोडावेळ पांवरून घर आणि घरी गेल्यावर खुशाल काय तें खा आणि पी. ”

माझ्या जागीं दुसरें कुणी असतें तर त्याला या माषणाचा थोडा विचार करावा असं वाटलं असतें. पण मला विचार करायची जरूराच नव्हती. आधीं विचार करूनच मी सवाल टाकला होता. मां झटलं, “मला कुणि कांहीं झटलं तर त्याची मला पर्वा नाही. आणि तुला कुणि कांहीं बोलू लागलं तर त्यांना उत्तर द्यायला मी खंबोर तुझ्या पाठीशीं आहे हें ध्यानांत ठेव. ”

छबी आंत गेली. थोड्या वेळानें ती व तिची आई एका तबकांत एक दोन लाडू, थोडा चिवडा आणि घांसून पुसून स्वच्छ केलेल्या तांब्यांतून पाणी, असें साहित्य घेऊन आली

तें सर्व साहित्य माझ्यापुढें ठेवतांना छबीची आई ह्याणाली, “ ताईसाहेब, मला वाटतं तुझीं करतां अहांत ते बरं नाही. मी तुमचं बोलणं ऐकलं, तुमचं ह्याणणं बरोबर आहे. पण जगाची नजर निराळी असते. जें कांहीं करायचं तें लोकांना मिळूनच केलं पाहिजे. ”

“ मला नाही तसं वाटत ! ” असें ह्याणून मी एक लाडू मोडून त्याचा तुकडा तोंडांत टाकला.

आह्नी ओसरीवरच वसलों हातों. घर अगदी रस्त्यावर होतें. रस्त्यावरून जाणारायेणारांचो वर्दळ होती. प्रत्येजण जात असतांना मर्वेच क्षणभर थांबून माझ्याकडे एकवार नजर टाकल्याशिवाय जात नसे.

योगयोग मोठा विलक्षण होता. बाकीशेट रस्त्यान जात होते. मला पहातांच ते थांबले. ते थांबले असें पहाताच मी त्यांना हांक मारलो आणि झटलें, “ या ना तात्या. थोडा चिवडा खाऊन पाणी पिऊन जा. ”

आपली ऊंच काठी माझ्या समोर टेंकून माझ्याकडे पहात तात्या झणाले, “ आतां काय सांगावं तुला पोरी ? देवानं तुला काही अकल दिली आहे की नाही ? कुठं खाते आहेस, काय खाते आहेस, याची कांही चाड आहे का तुला ? माझ्या घरची काटी असतो तर दोन थोबाडीत मडकावल्या असत्या—”

वाकड्या मानेनें गाल पुढें करून मी झटलें, “ मग द्या की एक. ”

“ काय निर्लेज काटी आहे ” तात्या झणाले, “ अग एकच कां चारसुदां मडकावल्या असत्या. पण तूं आमच्या घरचीं नाहीसना ? ”

“ कोण झणतं असं ? ” मी उत्तर दिलें, “ अरुखा दिवस मी तुमच्या घरीं असतें झणून आई ओरडत, तें तुझाला माहीत आहे ना ? मग मी तुमच्या घरची नाहीं कशी ? हें पहा तात्या, तुम्हीं थोबाडीत दोन द्या किंवा चार द्या पण हे लाडू आणि चिवडा संपवून वर चांगलं पाणी प्यायल्याशिवाय मी प्राण गेला तरी इथून हालणार नाहीं. ”

“ तशी तूं हट्टी आहेस तें मला चांगलं माहीत आहे. ” तात्या म्हणाले, “ पण हें पहा गोदे, हें बरं नव्हे. तूं अजून लहान आहेस, केवढं तरी आयुष्य अजून तुझ्यापुढं आहे. मला स्पष्ट बोलयला लावूं नकोस. पण तूं कुठं काय करते आहेस याचा विचार कर. त्यांत कांहीं विशेष आहे असं मला वाटतं नाहीं. पण तें लोकाचाराविरुद्ध आहे. तुझ्या जातीला तूं ओळखत नाहीस. तूं कांहीं तरी करशाल खरं—पण त्याचा त्रास होईल तुझ्या बापाला—तुझ्या आईला. मट मिश्रक त्यांना उभे चावून खातील. प्रायश्चित ध्यायला आव-
तील—सळो की पळो करून सोडतील. स्वायचंच असलं तर दाराआड खा-
अशी चवाठयावर वसून खाऊं नकोस.

मी मोठमोठयानें हंसले आणि म्हणाले, “ मी खायला बसले आहे ती नुसतं खाण्यासाठी नव्हे—चव्हाटथावर खाण्यासाठीच मी खायला बसले आहे. मंडान्याच्या घरचा लाडू खाल्ला आणि पाणी प्यायलं कीं पोटांत शूळ उठतो कीं जीव जातो, तेंच मला पहायचं आहे—म्हणून खायला बसले आहे. समजलं तात्या ! सर्वाना सांगा, गोखलेसाहेबांच्या गोदूनं मंडान्याच्या घरचं खाणं खालं. काय कुणाला मला वाळीत टाकायचं असेल तें खुशाल टाका म्हणावं. ”

खोट्या रागानें दांत ओठ खात तात्या म्हणाले, “ आतां काय सांगावं या कार्टीला ? अग गाढवी, वाळीत तुला टाकणार नाहीत, तुझ्या बापाला टाकतील. ”

मी म्हटलें, “ तें काय म्हणून ! अपराध माझा, त्याची शिक्षा माझ्या बापाला कां ? ”

“ तुह्यासारखी आचरट कार्टी त्यांच्या पोटी जन्माला आली म्हणून ! ” असें म्हणून हंसत हंसत तात्या निघून गेले, मलाही हसूं लोटलें.

हंसतां हंसतां माझी नजर छबीच्या चेहऱ्याकडे गेली. छबी अगदीं गंभीर झाली होती. प्रश्नचिन्हांकित नजरेनें मी तिच्याकडे पाहिलें तेव्हां ती म्हणाली, “ गोदूताई, एकंदरीत झालं तें कांहीं बरं झालं नाही. तुझ्या इष्टासाठीं मी तुझें म्हणणं कबूल केलें. पण त्याचा आतां मला पश्चात्ताप होतो. काय होईल कुणी सांगावं ! हे प्रकरण कदाचित विकोपाला जाईल आणि तुझे आईबाप आम्हांला निष्कारण दोषी ठरवतील. ”

“ पण मी आहे ना ? ” मी निर्घारानें म्हटलें, “ तुला वाटत असेल कीं मी लहानशीं आहे. पण सान्या जगाबरोबर मांडायला मी एकटी उभी राहिन हें ध्यानांत ठेव. मी कोणतोही वार्डट गोष्ट केळी नाही याची मला खात्री आहे. मी गैरवर्तन करणार नाही याची माझ्या आईलाही खात्री आहे. आतां हा लाडू मी खाल्ला—कांहीं प्राण गेला नाही माझा ! काय बिघडलं त्यांत ? मी तुझ्या घरचं दूष प्यायलें असतें तर तें चाललं असतं. दुष्वालाच कां दोष नाही ? आणि पाण्यालाच कां दोष आहे ? हा दोष आला कुठून ? कुणि आणला—कां आणला याची चर्चा होईल ती मला ऐकायची आहे.

तेवढ्यासाठी मी या कण्या फेंकल्या आहेत. आतां किती कोंबडों कशी हुज-
तात तें मला पहायचें आहे.” असें म्हणून मी तांब्यांतलें पाणी मांड्यांत
ओतले आणि पिऊं लागले.

रस्त्यावरून जाणारा प्रत्येक मनुष्य थबकून माझ्याकडे पाहिल्य शिवाय
पुढें जातच नसे. विचारी छवी मीतीनें थरथर कापत होती. तिची आई
दाराआड उभी राहून मयमीत मुद्रेनें एकवार माझ्याकडे आणि एकवार
रस्त्यांतून जाणाऱ्या लोकांकडे पहात होती.

छवीच्या आईचा निराप घेऊन मी जायला निघालें. पायरी उतरत
असता मला छवीच्या आईचा उद्गार ऐकूं आला, “थक आहे या पोरोची !”
तो उद्गार ऐकून मला घन्यता वाटली.

दुसरे दिवसापासून सारी रत्नागिरी जागी झाली. चिपळून सोडून आल्या-
पासून मला अगदीं मेल्यासारखें वाटत होतें. आतां काहींतरी जीव आला
असें वाटू लागलें. रस्त्यांतून जाणारा प्रत्येक मनुष्य माझ्याकडे बोट दाखवूं
लागला. रत्नागिरींतही माझी प्रख्याति होऊं लागली आणि त्या प्रख्यातिबरो-
बरच चिपळूणच्या गोष्टी रत्नागिरींत विकृत स्वरूपांत पसरूं लागल्या.

पहिली चुगली आईच्या कानीं आली ती आमच्या उपाध्येबुवांकडून.

त्या दिवशी कांहीं घर्मकृत्य व्हायचें होतें. उपाध्येबुवा आले, ते येतांच
आईनें त्यांना पाट बसायला दिला. खांद्यावरच्या शिध्याच्या मोटल्या आणि
हातांतील इमांच्या पेंढ्या बाजूला फेंकून ते पाटावर बसले आणि हातांतील
पळीपंचपात्री जमिनीवर आदळून म्हणाले, “वाईसाहेब, मी आलों आई
खरा-पण रहावं कीं जावं याचा विचार करतो आहे. तुम्ही मोठी माणसं
आहांत, मोठे अधिकारी आहांत, म्हणून बोलतां येत नाहीं. पण हें एकंदरीत
बरं नव्हे.”

आश्चर्यचकित होऊन आईनें विचारलें “असं काय झालं बापूमटजी !”

त्याच्या चौपट चकित होऊन उपाध्येबुवा म्हणाले, “म्हणजे ? तुम्हाला
माहीत नाहीं ! तुमच्या चिरंजीवीनं गांवांत काय गुण उघडले तें तुम्हांला
माहित नाहीं !

आईला खरोखरीच कांहीं माहीत नव्हतें. ती नुसती उपाध्येबुवांच्या तोंडा-
वळे पहात उभी राहिली. जमदग्नीचा अवतार आणून उपाध्ये म्हणाले,

“ सारा भ्रष्टाकार—तुमच्या ताईसाहेबांनी सारा भ्रष्टाकार माजवला आहे. आतां ती तुम्हांला शिवली, घरांतल्या पाण्याला शिवली, देवांना देखील शिवला असेल. आतां असल्या या घरांत आम्ही घर्मकृत्यं कशीं करायचीं ?—बेदमंत्रोच्चार कसा करायचा ? ”

आई मोठ्या बुचकाळ्यांत पडली. जीवाची आटापेट करून उपाध्येबुवा साखे बोलत सुटले होते. घर्म आणि अघर्म याच्यावर मोठे व्याख्यान देत होते. पण मूळ मुद्यावर मुळींच येत नव्हते. आई अगदीं शांतपणे ऐकत होती. काय झालं आहे तें उपाध्येबुवांनीं सांगितल्याशिवाय आपण होऊन त्यांना विचारावयाचें नाहीं, असा तिनें निश्चय केला असावा असें वाटत होतें.

दारांत उभो राहून मीही तितक्याच शांतपणे ऐकत होतें. बोलत असतां उपाध्येबुवांची नजर मधून मधून माझ्याकडे जात होती. पण तिचा माझ्यावर कांहीं परिणाम होत नाहीं असे पाहून ते अधिकाधिक संतापत होते.

त्यांचा संताप वाढावा म्हणून मी मधून मधून त्यांच्या भाषणाला हंसत होतें.

व्हायचा तांच परिणाम झाला. उपाध्येबुवा संतापून म्हणाले, “ पाहिलीत, कशी हंसते आहे ? कशी हंसते आहे ती पहा म्हणजे तुम्हांला देखील संताप येईल. मंडान्याच्या घरी ब्राह्मणाची मुलगी जाऊन जेवते आणि ते ब्राह्मण कोण तर खुद्द जिश्नाचे अधिकारी—खुद्द प्रांतसाहेब—आणि त्याचं तिळा कांहींच वाटत नाहीं. असल्या या घरांत आम्ही येऊन घर्मकृत्यं करायचीं कशीं ? मला आश्चर्य वाटतं तें हेंच. हें तुम्हांला मानवळं कसं ? ”

आईनें शांतपणे उत्तर दिलें, “ माझी मुलगी मंडान्याच्या घरी जेवली नाहीं. ”

उपाध्येबुवा जरा सर्द होऊन म्हणाले, “ नसेल, जेवली नसेल. पण कांहीं तरी मातीमसण खालं असेल—”

“ मातीमसण नाहीं. दोन लाडू आणि पसामर चिवडा खाल्ला आणि वर चांगला अर्बा तांब्या पाणी प्यालें ! ” मी शांतपणे उत्तर दिलें.

उपाध्येबुवा क्षणभर माझ्याकडे टकमक पहातच राहिले. त्यांच्या तोंडून सहज उद्गार निघाला, “ अगदी उघड उघड कबूल करते आहे ! ”

“ तर काय तिनं खोटं बोलावं ! ” आई म्हणाली, “ माझी मुलगी केव्हांही खोटं बोलायची नाही. काय बिघडलं त्यांत ! आमच्या इकडून खेळखान्यांत जाणं होतं. त्यावेळीं तिथं नाही का साहेबाच्या पंक्तीला खात ! त्यावेळीं कुठं वाळीत टाकण्याचा प्रश्न तुझी नाही काढला ! ”

उपाध्येबुवांचा पारा आणखी उतरला. ते निमुळत्या स्वरांत म्हणाले, “ त्यांची गोष्ट वेगळी आहे. ते सरकारी अधिकारी आहेत. अधिकारी अधिकारी एका जागीं जमले म्हणजे त्यांना काही कांहीं गोष्टी शिष्टाचारासाठीं कराव्या लागतात. त्याला कांहीं दोष नाही. सरकारी नोकर म्हणजे पृथ्वीपति, ‘ ना विष्णुः पृथ्वीपतिः ’ ते विष्णुचे अबतारच आहेत. त्यांनीं वाटेल तें केलं तरी त्यांचं त्यानांचं शोभतं. सरकारी अधिकाऱ्याला कसलाच दोष नाही. पण मुलीच्या जातीला तें कसं चालेल ! ”

उपाध्येबुवाना पुढें मुद्दे आठवेनात. त्यांनीं वार्दविवाद आवरता घेतला.

पण मी थोडीच स्वस्थ बसणार होतं. मी म्हटलें, “ प्रायश्चित घ्यायचं असलं तर मला कोणतं प्रायश्चित घ्यावं लागेल ! ”

उपाध्येबुवा डोकें खालवून म्हणाले, “ तें मला घर्मेसिंधूत पाहिलं पाहिजे. असले प्रसंग वारंवार येत नाहीत. तरी पण मला वाटतं कृच्छ्रचांद्रायण व्रत करावं लागेल, होम करावा लागेल, शान्त करावी लागेल. पण एवढे उपव्याप होत नसतील तर हिरण्यद्वारा प्रायश्चित करावं हा उत्तम मार्ग. ”

मी खदखदां हंसलें, तेव्हां उपाध्येबुवा म्हणाले, “ हंसूं नका तार्ईसाहेब, कृच्छ्रचांद्रायण व्रत म्हणजे सामान्य काम नाही— ”

“ काय करायचं असतं या व्रतासाठीं ? ” मी म्हटलें.

“ तें मला घर्मेसिंधूत पाहिलं पाहिजे. ” उपाध्येबुवांनीं उत्तर दिलें. “ मोठं कठीण आहे तें व्रत. कसं करायचं तें फारच थोड्यांना माहीत आहे. सर्वांत सोपवळ उपाय म्हणजे हिरण्यद्वारा प्रायश्चित करणें. जप नाही, जाप्य नाही, होम नाही, हवन नाही. हिरण्यदान करावं आणि मोकळं व्हावं. ”

हिरण्यदान या शब्दाचा अर्थ मला माहीत होता. पण मी मुद्दामच विचारलें, “ हिरण्यदान झणजे काय ? ”

“ हिरण्यदान म्हणजे दक्षिणाप्रदान. ब्राह्मणाळा दक्षिणा देणें. सर्व पापं मरम होतात. ” उपाध्येबुवा म्हणाले.

मी कुत्सितपणें म्हणालें, “ दक्षिणेच्या रुपयांतून आगीच्या ठिणग्या बाहेर येतात वाटतं ? मरम झालेल्या पापाची एक चिमूटभर राख पहायला मिळते का ? ”

उपाध्येबुवा फें फें करून हंसले आणि म्हणाले, “ ताईसाहेबांचं भाषण मोठं मार्मिक आहे. जशी खाण तशी माती. बाईसाहेबांचा स्वभाव उदार तसं ताईसाहेबांचं भाषण मार्मिक. साहेबांचा स्वभाव तर फारच दिळदार. एक सरदार आदेंत बरं सरदार. सारी रत्नागिरी बोलत असते त्यांच्याबद्दल. आजपर्यंत पुष्कळ प्रांतसाहेब येऊन गेले, पण असे प्रांतसाहेब झाले नाहीत. हें एवढं प्रायश्चित करूनच टाका बाईसाहेब-साहेबांच्या किर्तीत भर पडेल. पापश्चालन होईल आणि किर्तीही वाढेल. असा हा दुवार फायदा होण्याचा योग दवडूं नका. ”

मी थोडासा गंभीरपणाचा आव आणून झटलें, “ कीर्ती कुणाची वाढेल-माझी की बाबाची ? ”

पुन्हां फें फें करीत उपाध्येबुवा झणाले, “ दोबांचीही. दोघांचीच कां-त्रिबर्गाची-साहेबांचो, बाईसाहेबांचो आणि खुद्द आपली ताईसाहेबांचीही कीर्ती वाढेल. नकळत हातून पाप घडलं—”

“ नकळत नाही-अगदीं जाणून बुजून मो भंडान्याच्या घरीं खालं. ” मी ठांसून उत्तर दिलें. “ एकलंत उपाध्येबुवा, मीं चुकून पाप केलं नाही. त्यांत कांहीं पाप आदें असं मला वाटत नाही. पापच झालं नाही तर प्रायश्चित कसलं ? मी पाप केलं नाही झणूनच त्याचं प्रायश्चित करणार नाहां. आई आणि बाबा माझ्यासाठीं प्रायश्चित करूं लागले तर त्यांना तसं करूं देणार नाही, हें खूप ध्यानांत ठेवा. होमहवनानंहो नाही आणि हिरण्यदानानंहो नाही. ”

उपाध्येबुवा एक क्षणभरच स्तंभित झाले. पण उसने अवसान आणून हंसत म्हणाले, “ ताईसाहेबांचा स्वभाव अगदी साहेबांसारखाच आहे. मोठा करारी. मोठा बाणेदार. बाणा झणजे असा पाहिजे. काही हरकत नाही. कांही हरकत नाही, तुझी प्रायश्चित्त केलं असं मो गांवांत सांगत जाईन. ”

“ कांही नको, असलं खोटं नाटं सांगायला. ” मी करारीपणाने म्हटलें.

“ तसं कसं होईल ताईसाहेब ? ” उपाध्येबुवा संथपणें झणाले, “ मला या घरीं यायचं आहे. तुमचा धर्म चालू ठेवायचा आहे, व्रतंउचापनं करायचीं आहेत. तुझी प्रायश्चित्त केलं नाही तर मला या घरीं येतां यायचं नाही. आणि तसा आलों तर वैदिक मंडळी मला बहिष्कार घालतील. तुमचा धर्म चालण्यासाठीं-केवळ तुमच्या कल्याणासाठीं मला खोटं बोलल्या-खेरीज गत्यंतर नाही. ”

आई नुसती हंसली आणि म्हणाली, “ चला बापूमटजी, आतां पूजेच्या तयारीला लागा. ”

मो जें काय समजायचें तें समजलें. उपाध्येबुवा झणजे काय चीज असते याची त्या दिवशीं मला पहिल्यानें कल्पना आली.

प्रकरण १४ वें.

वेदशाळेत.

मघले दोन दिवस शाळेला सुटी होती. ज्यावेळीं मो शाळेंत गेलें त्यावेळीं छबी माझ्याशीं नीटशी बोलिना.

मला थोडें आश्चर्य वाटलें. तिनें बोलण्याचें, अजिबात टाळलें नाहीं पण पूर्वींच्या अनुभवाप्रमाणें पहातां कुठें तरी आडपडदा येत होता. ती मुळींच बोलत नव्हती असें नाहीं. पण बोलण्यांत संकोच होता—मोकळेपणा नव्हता.

स्पष्टपणें तिळा विचारावें असें माझ्या मनांत आलें. पण मघल्या सुटींत आपोआपच त्याचा निकाल लागला. कमानेंच पहिल्यांदा प्रश्न काढला गावांत प्रायश्चिताची ओरड झाली होती. नुसतीच ओरड होऊन थांबलें नव्हतें, चर्चेला महस्व आलें होतें.

कमाच्या प्रश्नाला उत्तर देतांना मी म्हटलें, “ ही बातमी घडवडीत खोटी आहे. मला कुणीही प्रायश्चित दिलें नाहीं, किंवा मी घेतलेंही नाहीं.

कमा म्हणाली, “ प्रायश्चित तूं घेतलं नाहींस. तूं प्रायश्चित घेतलंस असंही कुणि म्हणत नाहींत. तूं वयानं लहान आहेस—मुलगी आहेस, प्रायश्चित घेतलं तें तुझ्या वडिलांनीं. तूं मुलगा असतीस—मुंज झालेला मुलगा असतीस—तर प्रायश्चित तुला घ्यावं लागलं असतं. पण तूं मुलगी असल्यामुळं प्रायश्चित तुझ्या वडिलांना घ्यावं लागलं. ”

बाबांनीं प्रायश्चित घेतलें नाहीं असें मी ठांसून सांगितलें त्यावेळीं कमा म्हणाली, “ असं मुळींच होणार नाहीं. खुद्द बापूमटजो आमच्या काकांना सांगत होते. ”

माझ्या डोक्यांत प्रकाश पडला. एकूण हें बापू मटजोचें कारस्थान ! त्या दिवशीं झालेलें सर्वे माषण मी जसेंच्या तसें सांगितलें. वैदिक मंडळीकडून स्वतःला प्राप्त होऊं नये म्हणून बापूमटजीनीं उठवलेली कंडी किती निराचार आहे, याची जेव्हां त्या दोघींची खात्री पटली त्यावेळीं छबी म्हणाली, ‘मी उगीच तुझ्यावर रागावले. बापूमटजीसारख्या वयोवृद्ध माणसानं मुद्दाम येऊन ज्यावेळीं आमच्या घरीं सांगितलं त्यावेळीं मला कसा संशय यावा ?

एवढा वयोवृद्ध सत्वशील ब्राह्मण—बेघडक खोटं बोलेल असं धाड्यांका तरी कसं वाटावं ? आईची खात्री झाली होती. माझी खात्री झाली नव्हती असं नाही—मला थोडासा संशय होता. तुझ्या वडिलांनीं प्रायश्चित घेतलं असं त्यांनीं सांगितलं, त्यावेळीं मला तें खरं वाटलं. ते म्हणालेच मुळीं, कीं 'गोदूनं प्रायश्चित घेतलं नाही'—पण त्याचवेळीं त्यांनीं सांगितलं, कीं अज्ञान असल्यामुळं गोदूला प्रायश्चित्त घेण्याची जरूरी नाही. गोष्ट त्यांनीं इतकी बनवून सांगितली कीं खोटेपणाचा तिला वाससुद्धां आला नाही. पण पुढचा प्रकार मात्र मोठा विळक्षण होता. त्यांना माझ्या आईलाही प्रायश्चित करा-यला सांगितलं—”

मी चटकन् विचारलें, “ तें काय म्हणून ? ”

छुपी हंसत हंसत म्हणाली, “ तुला स्वतःला वाटतं तितकी तूं घोरणी नाहीस. मो आर्षोच सांगितलं होतं, माझ्या घरीं खाण्यापिण्यांत तुझ्या हातून पाप घडल्याचं जसं ठरतं तितक्याच प्रमाणांत तुला खायला घालणारं माणूसही दोषी ठरतं. धर्म म्हणजे असा, कीं उच्चवर्णाच्या माणसानं कमी जातीच्या माणसाकडे कांहीं खायला मागितलं, तरी त्यानं तें घायचं नाकारलं पाहिजे. पाप करायचं एकानं कबूल केलं तरी दुसऱ्यानं त्याला मदत करतां नये. त्यामुळं मदत करणाऱ्याचं पाप दुप्पटीचं ठरतं, असा शास्त्राधार आहे, असं बापू भटजीनीं सांगितलं. मलाही तें खरं वाटलं. मनाचे संस्कार आहेत कीं नाही ? कळूं लागल्यापासून आपण पापपुण्याच्या गोष्टी ऐकत असतो—कानीं कपाळीं हरघडीला 'हें पाप, हें पुण्य' असं आपलं रोज ऐकावं लागत असतं. मनावर त्याचा परिणाम होतो ना ? तो अगदीं अंतःकरणाला भिन्न जात असतो. तुला खायला देतांना देखील मला असंच वाटलं होतं. तुम्ही तयारी असली म्हणून काय झालं, मी त्या पापाची बाटेकरी कां व्हावं ? तुला आठवत असेल, मी तसं बोलूनही दाखवलं होतं. आणि आतां बापूभटजीनीं जेव्हां हें सांगितलं तेव्हां तोच आठवण पुढं उभी राहिली—आणि त्यामुळंच त्यांचं म्हणणं मला खरं वाटलं. ”

बापूभटजीच्या करामतीचें मला कौतुक वाटलें. स्वार्थासाठीं माणूस किती खोटें बोलतो हा ! प्रामाणिकपणानेंच वागायचें तर बापूभटजींना आमचें घर वज्यं करतां आलें असतें.

त्यांचे शब्द मला आठवले. त्या स्वार्थी वृत्तिचा मला किळस आला. स्वतःच्या स्वार्थासाठी सच्छील दिसणारा वयोवृद्ध गृहस्थ आज घडघडीत खोट बोलून प्रामाणिक माणसाची बदनामी करतो, याची मला चीड आली. मला चटकन् आठवण झाली आणि मी छबीला बिचारलें, “ बाबांनीं प्रायश्चित घेतलं असं बापूमटजींनीं सांगितलं का ! केव्हां प्रायश्चित घेतलं झणून सांगितलं ? ”

छबीनें उच्चर दिलें, “ त्यांनी सांगितलं, कीं प्रायश्चितविधी उरकून आतांच आलों. ही परवांची गोष्ट. ”

शाळा सुटून आझीं शाळेच्या बाहेर पडलों. बापूमटजींचें घर मला माहीत नव्हतें. कमाला माहीत होतें. छबीला घरीं जायला वेळ होईल झणून ती जरा कुरकुरत होती पण मी आप्रह केला.

आझी तिथीही त्यांच्या घरीं गेलीं, पण ते घरीं नव्हते. वेदशाळेंत गेले होते. मला आनंद झाला. वेदशाळेंतच त्यांना गांठायचें असें आझीं ठरविलें आणि त्याप्रमाणें तडक आझी वेदशाळेंत गेलों.

वेदशाळेच्या दाराशीं तीन मुळी आलेल्या षहातींच सर्व मंडळी थक झाली. मुळांचे पाठ सुरु होते ते एकदम बंद राहिले. वेदशाळेचे गुरुजी बाहेर आले आणि म्हणाले, “ मुलींनीं, काय काम आहे तुमचें ? ही वेदशाळा आहे हें तुम्हांला माहीत आहे ना ! आधीं तुम्हीं मुली, त्यांतून या दोन मुळी ब्राह्मण दिसत नाहीत. बायकांनीं वेदघोष ऐकूं नये—शूद्रांनांही तोच प्रतिबंध आहे. वेदघोष ऐकला तर शूद्राच्या कानांत तापलेल्या शिशाचा रस ओतावा अशी शास्त्राज्ञा आहे, हें कदाचित्त तुम्हाला माहीत नसेल—”

मी जरा पुढें सरून म्हटलें, “ खरोखरच माहित नाही. मला जिथं माहित नाही तिथं या बिचाऱ्यांना कसं माहीत असणार ? पण माझं फार जरूरीचं काम आहे. आपली भेट झाली हेंच माठं भाग्य. ”

गुरुजी साशंक मुद्रेंत माझ्याकडे पाहूं लागले. त्यांचा प्रश्न मला अंदाजानेंच कळला. मी म्हटलें, “ क्षमा करा, आधीं मी कोण आहे तें आपल्याला आधीं सांगितलं पाहिजे होतं. गोखले प्रांतसाहेबांचा मी मुलगी—” गुरुजी एकदम दचकले, मी पुढें बोलूं लागलें, “ गोखले प्रांतसाहेबांची मी मुलगी, माझं नांव गोदू. ही सुवर््याची छबी, हिच्या घरीच मी लाडू खाऊन पाणी प्यायलें. रत्नागिरीत ह्यांची चर्चा होत आहे त्याच या आम्ही दोघी. ”

गुरुजी किंचित हंसून म्हणाले, “ असं का ! मुळी, तूं मोठी घोट दिसतेस, पण तुझ्या वयाला हें शोमत नाही. ठीक ! ठोक ! माझ्याकडे काय काम आहे तुझं ? ”

“ आपल्याला ऐकून ध्यायला थोडो फुरसत आहे का ? ” मी मोठ्या अदबीने विचारलें. त्यांनीं होकारार्थी मान हाळवितांच मी बोलण्यास सुरवात करणार होतें पण त्यांनी मला जरा थांबण्यास सांगून आंतून दोन चट्या मागवून घेतल्या. एका चटईवर ते स्वतः बसले आणि दुसऱ्या जरा दूर टेबलेल्या चटईवर आरही तिषी बसलों.

मी बोलण्यास सुरवात केली पण बापु मटजी कुठें दिसत नव्हते. एका प्रकारें गुरुजी हे रत्नागिरीच्या ब्रम्हवृन्दाचे प्रमुख होते, त्यामुळें माझी फिर्याद बापू मटजींचो वाट न पाहतां त्यांच्याच समोर माडावी असा विचार करून मी म्हटलें, “ आपल्या नित्य कार्यांत मी विघ्न केलं त्याची मला क्षमा करा. माझ्या अब्रूचा प्रश्न आहे—माझ्या आईबापांच्या अब्रूचा प्रश्न आहे—मंडान्याच्या घरी मी पाणी प्यायलें आणि त्याबद्दल माझ्या बाबांनी प्रायश्चित्त केलें, अशी कंडी गांवांत पसरली आहे—

गुरुजी एकदम म्हणाले, “ कंडी म्हणजे ? तूं मंडान्याच्या घरी पाणी प्यायली नाहीस ? ”

मी उत्तर दिलें. “ अर्घीं बातमी खरी आहे. मी छबीच्या घरी काढू खाळा, चिवडा खाळा, पाणी प्यायलें, एवढी बातमी खरी आहे. माझ्या बाबांनी किंवा आईनें प्रायश्चित्त केलं, अशी जो बातमी पिकली आहे ती खोटी आहे. ”

गुरुजी म्हणाले, “ तुझ्या आईनें प्रायश्चित्त केलं असं कुणोच म्हणत नाहीं. अज्ञान असल्यामुळं प्रायश्चित्ताची जशी तुला जरुरी नाही तसाच विवाहीत असल्यामुळं तुझ्या आईला प्रायश्चित्ताचा अधिकार नाही. प्रायश्चित्ताचे अधिकारी तुझे वडील आणि त्यांनीं प्रायश्चित्त केलं हें योग्यच झालं. ”

“ त्यांनीं केव्हां प्रायश्चित्त केलं ? ”

“ त्यांनीं केव्हां प्रायश्चित्त केलं तें मला माहीत नाही, पण त्यांनीं प्रायश्चित्त घेतलें, एवढंच मला माहीत आहे. ”

“ कुणि संगितलं हें आपल्याला ? ”

“सुद्ध बापू मटजींनीं! त्यांनींच माझ्याकडून शास्त्राधार काढून नेला आणि बिबि उरकल्यावर मला येऊन तसं कळवलं.”

“बापूमटजींना यावेळीं बोलावतां येईल का ?

“हो हो—तर ! ते आतच आहेत.” असें झणून गुरुजींनीं त्यांना हांक मारली.

बापूमटजी बाहेर आले आणि चोरासारखे उभे राहिले. मनांतून ते घाबरले असावे पण तसें न दिसूं देण्याची ते खबरदारी घेत होते. ते बाहेर आलेले पहातांच मी त्यांना नमस्कार केला आणि गुरुजींकडे वळून झटलें, “क्षमा करा गुरुजी, मी आपल्याला त्रास तर देतेंच आहे, पण माझ्यामुळं बापू मटजींनाही निष्कारण गैरसोय सोसावी लागणार. आपण त्यांना एवढं विचारा, कां बाबांनीं प्रायश्चित केव्हां केलं ?”

गुरुजींच्या प्रश्नाची वाट न पहातां बापूमटजी मोठ्यानें हंसत झणाले, “यांत कसली माझी गैरसोय ? परवांच साहेबांनीं प्रायश्चित घेतलं—त्याच वेळीं मी गुरुजींना सांगितलं आणि लढीच्या आईलाही सांगितलं. वेद शाळें-तल्या सर्व मंडळींना ही गोष्ट माहीत आहे.”

बेमालूम खोटे बोलण्याचा बापूमटजींचा हा धडाका पाहून मी क्षणभर स्तंभित झालें. पण खोटे बोलण्याचे माप त्यांच्या पदरांत अचूक घालण्याची खात्री असल्यामुळें मी जरा नमतें घेऊन झटलें, “क्षमा करा गुरुजी, आणि बापू मटजी, तुझीही क्षमा करा. पण हा प्रायश्चित विधी कुठं झाला ?—या वेद शाळेंत का ?”

पुन्हां मोठमोठ्यानें हंसत बापू मटजी झणाले, “वेद शाळेंत कशाळा ? तुमच्या बंगल्यावर जागा काय थोडी आहे ? तिथंच विधी झाला. मला वाटतं, ताईसाहेब, तुझी कुठं बाहेर गेला होतां. बाबीशेटच्या घरीं गेलां होतां वाटतं !—त्यावेळीं विधी झाला. मी विचारलं सुद्धां साहेबांना. कारण तुम-चंही अमिश्चिन करावं असं मी साहेबांना सुचवलं होतं. पण तुमचा स्वभाव जाणून त्यांनीं तें नाकारलं.” बापू मटजी बोलत असतांना घुटमुळले, मी हंसलें. गुरुजींनाही संशय आला.

मी हात जोडून उभी राहून झटलें, “गुरुजी, मला क्षमा करा. बापूमटजी, तुझीही क्षमा करा. चमत्काराचा काळ या युगांत गेला असा माझा समज होता. पण तो खोटा ठरला. गुरुजी, एक चमत्कार तरी घडून आला असला

पाहिजे किंवा हे खोटे तरी बोलत असले पाहिजेत. यांच्यासारखे वेदोनारायण खोटे बोलतात असं मंड्यांच्यांच्या घरी पाणो पिणाऱ्या माझ्यासारख्या मुलींनं कसं बोलावं? तेव्हां चमत्कार घडून आला हेंच खरं. गुरुजी, माझे बाबा फिरतीवर जाऊन आठ दिवस झाले आणि आज सकाळीं दहा वाजेपर्यंत ते परत घरी आले नव्हते. वाटल्यास आपण त्यांच्या हपीसांत चौकशी करा?"

बापूमटजींचा चेहरा काळा ठिक्कर पडला. गुरुजी रागानें तांबडेलाल झाले आणि ह्मणाले, "तुमच्यासारखीं माणसंच वैदिकवृत्तिचा नाश करता-हेत बापू! खोटे बोलणं गृहस्थाळा तर शोभत नाहीच पण वैदिकांनं खोटे बोलणं ह्मणजे गोमांससेवनासारखं आहे. आम्ही पुरोहितवर्गच जर असे बागूं लागलों तर गृहस्थाळा घडा कसा मिळणार? प्रायश्चित्त घ्यायला गोखळे साहेब कबूल आहेत की नाही हें विचारण्याचो सबब होईपर्यंत तुम्ही वाट पाहिळी पाहिजे होती. तोपर्यंत त्यांचं घर वर्ज्य करायला पाहिजे होतं. इंग्रजी शिकलेल्या लोकांच्या दृष्टीनं आम्ही कदाचित् मूर्ख ठरत असूं, पण आम्ही प्रामाणिक राहिल्लं पाहिजे. मूर्खपणाचा डाग पत्करेल, कालान्तरानं लोकांचीं मतं बदलतील किंवा बदलणारही नाहीत, पण लबाबीच्या जोरावर वैदिक वृत्तिचं पोषण होणार नाही हें बापूमटजी, तुम्हाला कळायला पाहिजे होतं. तुमच्यामुळं या एवढ्याशा मुलीसमोर मान खाली घालायचा आम्हांला प्रसंग आला आहे—" असें बोलून ते माझ्याकडे वळून ह्मणाले, "मुली, आमच्या दृष्टीनं तुझ्या हातून पाप घडलं आहे, या पापाचं प्रायश्चित्त तूं करणार आहेस की नाही?"

मी ठासून उत्तर दिलें,— "तुमच्या दृष्टीनं मी पापी असेन, मला तसं वाटत नाही. मी प्रायश्चित्त करणार नाही, आणि माझ्यासाठी माझ्या बाबांनाही प्रायश्चित्त करूं देणार नाही. यामुळें मला घर टाकून बाहेर निघावं लागलं तरी चालेल."

असें ह्मणून मीच चटकन् उठलें, गुरुजींना नमस्कार केला आणि माझ्या दोन्ही मैत्रिणांचा हात घरून मी रस्ता सुधारला.

बापूमटजींचा आणि गुरुजींचा खटका उडणार यांत शंकाच नव्हती. तो पहायला आपण स्वतः हजर रहावें असें मला वाटलें नाही.

प्रायश्चित्ताच्या बातमीप्रमाणें ही बातमीही दुसऱ्याच घटकेला सर्वतोमुखी झाली.

बापूमटजी आपल्या पुतण्याला भेटण्याकरितां मुंबईला गेले, असें मला दुसऱ्याच दिवशीं कळलें.

प्रकरण १५ वें

धेड-ब्राम्हण

बापू मटजी रत्नागरी सोडून गेल्यामुळे ग्रामण्याचा विषय सर्वतोमुखी झाला. रस्त्यावरून जाणारा प्रत्येक मनुष्य माझ्याकडे बोट दाखवू लागला. मलाही तेंच पाहिजे होतें. रत्नागरीला आल्यापासून बराच काळ मी लोकांच्या नजरेंत न आल्यामुळे मला जें मृतप्राय वाटत होतें त्याची एकदांची भरपाई झाली.

आतां मला कुणाचें बंधन राहिलें नव्हतें. फिरतीवरून आल्यावर सारी हकीकत ओघाओघानें बाबांच्या कानीं गेली. त्यांच्या नित्याच्या स्वभाव-प्रमाणें त्यांनीं ती फारशी हिशोबांतही घेतली नाही.

मात्र एक दिवस वेदशाळेचे गुरुजी मुद्दाम त्यांच्या भेटीला आल्यामुळे प्रायश्चित्ताच्या विषयाचा पुन्हां एकदां उद्‌घापोह झाला. प्रायश्चित्त घेण्याविषयीं गुरुजींनीं बाबांना एक प्रकारची आग्रहाची सूचना केली, त्यावेळीं बाबा झणाले, “अशी प्रायश्चित्त आझीं घेऊं लागलों तर तीं दररोजचीं होतील. आझीं सरकारी अधिकारी, वारंवार गावोगांव फिरावें लागते, वाटेक त्यावेळीं वाटेक तिथं जेवणाखाण्याचीं व्यवस्था करावी लागते; शिवाय हा आमचा बळब ! साहेबांच्या पंक्तीचा रोजचा काम ! तिथले स्वयंपाकी कोण आहेत ते तुम्ही जाणताच. अशा परिस्थितीत आझीं प्रायश्चित्त घेऊं लागलों तर तासाला एक पडेल. वर्षाला श्रावणी होतेच आहे—तीं मात्र कधीं चुकवित नाहीं. त्यावेळीं उम्या वर्षाचीं प्रायश्चित्त होऊन जातात. आमचें प्रायश्चित्त झालें कीं सर्व कुटुंबाचा त्यांत समावेश होतोच. ”

बाबांच्या या उत्तरानें गुरुजींचें समोधान झालें कों नाहीं तें जरी सांगतां येणार नाही, तसे ते निरुत्तर झाले एवढें मात्र खरें. गुरुजींचा स्वभाव फार सरळ असे. त्यामुळे बाबांनीं अगदीं मोकळ्या मनानें दिलेलें हें उत्तर त्यांना रुचलें. उगीच उडवाउडवी केली असती तर वादविवाद करायला त्यांनीं साधार घेतली नसतो. बाबांनीं सांगितलेली परिस्थिति अपरिहार्य होती याची

त्यांना जाणीव होती. समारोपादाखल ते झगले, “ आपले झगणे अक्षरशः खरे आहे. सेवावृत्ति ब्राह्मणाला वर्ज्य आहे असे असतां आम्हां ती पत्करली आहे. त्यांतून ही यवनांची सेवा. एकदां सेवावृत्ति पत्करल्यावर पापापुण्याचा प्रश्न संपला, असे म्हटल्याखेरीज गर्त्यतर नाही. पेन्शन घेतल्यावर एकदां सान्याच पापाचीं प्रायश्चित्तं करून पुन्हां ब्राम्हणाच्या कर्मकांडाकडे लक्ष देण्याचा एवढांमासुनच अंतर्गो निश्चय ठेवावा म्हणजे झाले. ”

एवढ्यावर तो विषय संपला. पेन्शन घेतल्यावर बाबा सर्व पापांची प्रायश्चित्तं करणार या एकाच आधारावर माझा मार्ग भोकळा झाला. अमुकाच्या घरी खाणे आणि अमुकाच्या घरी खाऊं नये हें बंधन नाहीसे झाले. आठवड्यांतून एकाददुसरा दिवस बाबीशेट यांच्या घरी मी उघड उघड जेवायला रहात असें. आजूषाजुल्य त्याची चर्चा होत असे—नाही असें नाही—पण हळुहळु तो विषय अस्तांत जात चालला कुणी कांहीं चर्चा करी त्याची मला श्रित्ति वाटेनाशी शाही. लोकांनाही हळुहळु ती गोष्ट पचनीं पडू लागल्यासारखी वाटू लागली आणि बरचा विरोध नसल्यामुळे त्या प्रकाराचें महत्त्व अजिबात नाहीसे झाले.

एवढ्या लहान व्यापासून ब्राम्हणेश्वरांच्या घरी जेवणाखाण्याचा सराव पडल्यामुळे जातिभेदाचे किंवा जातिद्वेषाचे वाज माझ्या अंतःकरणांतून नाहीसे झाले.

असेच कांहीं दिवस गेले. माझा अभ्यास सुरळीत चालला होता. मी ज्या शाळेंत जात असें ती शाळा मिशनरी शाळा होती. हायस्कुलांत चौथ्या इयत्तेपासुनचे पुढले वर्ग होते. आमच्या शाळेंत मॅट्रिकच्या वर्गापर्यंतची जरी सोय होती तरीही चौथ्या पांचव्या इयत्तेपुढील मुले मिशनरी शाळा सोडून सरकारी हायस्कुलांत जात असत आमचा दादा हायस्कुलांतच जात असे, त्यामुळे मला केव्हां एकदां हायस्कुला पाय लागेल असें झाले होतें.

त्या काळांत एकाच वर्षांत एक इयत्ता करण्याचें बंधन नव्हतें. मी पहिल्यानें जरी इंग्रजीं पहिल्या इयत्तेत बसले होतें तरी घरी मास्तर ठेवून मला पुढच्या इयत्तांचें शिक्षण देण्यांत येत होतें. दुसऱ्या सहामाहीला मला एकदम तिसरीत घेण्यांत आले. एका वर्षांत तीन इयत्ता करून दुसऱ्याच वर्षी हायस्कूलच्या

पायरीबर पाय देण्याची माझी तयारी चाळली होती. “ आमची गोदू चव-
दाच्या वर्षीच मॅट्रिकला बसेल आणि आपल्या दादाला मान खाली घालायला
लावील ” असे बाबा वारंवार बोलून दाखवीत असत. दादाला त्यांचे वैषम्य
बाटत असे आणि त्यामुळे त्यांच्या माझ्या मघला जिव्हाळ्याचा दुवा दिवसे-
दिवस तुटत जाऊ लागला होता.

या गोष्टीचे बाबीशेट तात्यांच्या घरीही सदोदित कौतुक होत असे. या
कौतुकाच्या पायी मला आणखी एक मित्रलाम घडला. या नवीन मित्राच्या
कामामुळे माझ्या पुढील आयुष्यावर मोठाच परिणाम घडला असल्यामुळे
त्याची सविस्तर हकिकत देणे जरी अवश्य आहे तरी फारसा विसर होऊ न
देतां मी तो थोडक्यात नमूद करून ठेवणार आहे.

दोस्ती करायची तो आपल्यापेक्षा कितीतरी मोठ्या माणसांशी, हे माझे
एक प्रकारचे वेडच होते. मला हे जे नवीन दोस्त लाभले ते जिल्ह्याचे फारच
मोठे अधिकारी होते. ते तेथील सिव्हील हॉस्पिटलचे सिव्हील सर्जन-झणजे
डॉक्टर होते. रत्नागिरीच्या भाग्याने झणा किंवा दुर्भाग्याने झणा, रत्नागिरीचे
जिल्ह्याचे अधिकारी बहुतेक हिंदीच असत. ज्या काळाची हकिकत मी
लिहित आहे त्या काळांत तेथील कलेक्टर आणि जज पारशी होते, इंजिनि-
यरही पारशी होते, सिव्हील सर्जन महाराष्ट्रीय होते, पोलीस सुपरिंटेंडंट आणि
एकदोन अॅसिस्टंट कलेक्टर आणि कस्टम खात्याचे अधिकारी हेच काय ते
युरोपियन होते.

या सिव्हील सर्जनांचे नांव डॉ. किर्तीकर. सर्वसाधारण लोकांत हे जितके
लोकप्रिय होते तितकाच इतर अधिकारी वर्गाला त्यांचा दरारा होता. ऑफि-
सर लोकांच्या कलबाचे ते अभ्यक्ष होते. त्यामुळे एक प्रकारे ते त्यांच्यावर
सामाजिक सत्ता गाजावत असत. बरिष्ठपणाची जाणीव असलेल्या अधिका-
ऱ्यांत ते जितक्या दिमाखाने वागत असत, तितक्याच प्रेमळपणाने रस्त्यावर
दंगल करणाऱ्या मुळांकाळांत ते लोकप्रिय झाले होते. डॉक्टरांची सारवट गाडी
रस्त्याने जाऊ लागली की पोरांचा घोळका “याम् याम् सायबा” करीत त्यांच्या
गाडीमागून घावत असे. त्यावेळी तीं मुळे दृष्टीआड होईपर्यंत मागे वळून
तोंडभर हंसणारा “ रामराम ” झणून मोठ्याने ओरडणारा त्यांचा तो
मातृमुखी चेहरा रत्नागिरीकरांच्या स्मरणांतून केव्हाही जाणार नाही.

तात्यांच्या घरच्या रोग्यापैकी एका रोग्याला पहाण्यासाठी ते एके दिवशी आले होते. मी त्यावेळी त्यांच्या घरी होते. मला पहातांच स्पष्ट आणि स्वच्छ मराठी शब्दोच्चार करणाऱ्या निर्मळ वाणीने त्यांनी तात्यांना विचारले, “ ही कोण मुलगी ? तुमच्या घरची दिसत नाही. कुणी पाहुणी आली आहे वाटतं ? ”

एकदा पोटभर हंसून तात्या म्हणाले, “ आमच्या घरची झटली तर घरची आहे. नाही झटली तर नाही. मोठी त्रात्य काटी आहे. आईवापानी तिचं नांवच टाकलं आहे झणाना ! रिकाम्या वेळांत ती बहुतेक आमच्या इथंच असते. ही आमच्या गोखले प्रांतसाहेबांची मुलगी. हिचं नांव गोदू. इंग्रजी शालेत जात असते. एका वर्षांत तीन यत्ता करून पुढच्या वर्षी हायस्कूलांत जाण्याचा चंग बांधून बसली आहे—”

डॉक्टर मधेच झणाले, “ मुलगी मोठी हुशार दिसते. तुझं नांव गोदू का ? गातां येतं का तुला ? ”

हा प्रश्न अनपेक्षित होता. मी नुसती त्यांच्या चेहऱ्याकडे पहात राहिले. त्यावेळी माझ्या पाठीवर एक थाप मारून बाबोशेटना उद्देशून ते झणाले, “ हीच का ती हुशार मुलगी ? तोंडांतून एक शब्दसुद्धां निघत नाही ! ”

तात्या पुन्हां मोठमोठयानें हंसले आणि झणाले, “ अजून तोंड उघडोस नाही म्हणून ठीक आहे. एकदां बोलं लागेल तर साहेबांना देखील बोलण्यांस हटवील ! ”

“ बोलण्यांत ती काय हटवते मला ? ” डॉक्टर म्हणाले, “ डॉक्टरांत मी माघार घेईन पण बोलण्यांत घेणार नाही. ” पुन्हां मला आपल्या समोर उभी करून दोन्ही गुडघ्यावर हात ठेवून माझ्याकडे पहात ते म्हणाले, “ तुला गातां येतं का गोदे ? ”

मी अगदी ओशाळून गेलें. माझी मलाच लाज वाटली. मला गातां वेत नव्हतें. मी नुसतो हंसलें. मी नुसतो नकारार्थी मान हालवली, त्यावेळी ते माझ्या पाठीवर हल्लहल्लू चापट्या मारत म्हणाले, “ असं ! असं ! म्हणून ओझाळीस वाटतं ! त्यांत कांहीं एवढं वाईट वाटायला नको. ती तुझ्या बडिकाची चूक आहे. शिकवळंच नाही कुणि-तर तुला तरी कुठून गातां यावं ! तुला गाण्याचा आवाज आहे का ? ”

मी अगदी यंडपणे म्हटले, “ शालेंत कविता म्हणते, त्यावरून आवाज आहे अस वाटते—पण गाण्याचा आवाज आहे काय तें कांहीं कुणि पाहिलं नाही ! ”

जवळची खुर्ची ओढून घेऊन डॉक्टर बसले त्यावेळीं माझे घाबें दणाणलें. आतां बहुतेक हे माझी परीक्षा घेणार असें मला वाटलें. आणि खरोखर तसेंच झालें. एका हातानें चष्मा वर सारून ते माझ्याकडे पहात म्हणाले, “ आतां म्हण पाहूं एक कविता. ”

राजण्याची वृत्ति हृदयांत जोरानें उसळत होती. पण माझा बंडखोर आत्मा तितक्याच जोरानें झगडण्यासाठीं जागा झाला होता. लाज शरम पार नाहीशी झाली, मी ठिकाणावर आलें, आणि खुल्या आवाजांनें कविता म्हणा यत्न सुरुवात केली.

“ अरे वा ! तुझी आवाजी चांगलीच दिसते—या पूर्वीच तुझ्या आवाजी-वर मेहनत घेतली पाहिजे होती. इतक्यांत सुंदर गाऊं लागली असतीस. पाहिलंत ? या चलाख मुलाची आईबाप अशीं मूर्ख असतात ! आपल्या मुलीचा गळा किती गोड आहे याची श्यांना जाणीव नाही त्यांनीं असल्या मुलांचे आईबाप तरी कां व्हावं ? असं पहा गोदे, एकदां आमच्या बंगल्यावर ये. तुला आमच्या लिमयेबुवांच्या स्वाधीन करतो. ” असें म्हणून डॉक्टर उठले.

रोग्याच्या औषधाबद्दल ज्या कांहीं सूचना द्यायच्या त्या देऊन झाल्यावर पुन्हां एकदां माझ्याकडे वळून म्हणाले, “ एकलंस गोदे, आवाजी चांगली तयार कर. ईश्वरानें तुला उत्तम गळा दिला आहे. ईश्वरदत्त देणगीची अशी उपेक्षा करणं बरं नव्हे. मीच एक दिवस येतो आणि तुला घेऊन जातो आमच्या बंगल्यावर. मग कांहींच संकोच रहाणार नाही. पण तुझा आई तुला पाठविले ना आमच्या बंगल्यावर ? ”

“ कां पाठवणार नाही ? ” मी विचारलें.

“ अग मी बाटगा आहे. ” डॉक्टर हंसत हंसत म्हणाले, “ विलायतेला जाऊन आलेला आहे. आमच्या घरचा सैपाकी गोव्यांचा किरिस्तांव आहे, आणि कोठीवाला—बटलर म्हणतात त्याला—सुरतेचा घेड ब्राह्मण आहे. ”

ब्राह्मणाची ही नवी जात मला माहीत नव्हती. जिज्ञासा क्षणभर बाजूरा ठेवून मी उत्तर दिले, “ त्यांत काय आहे ? मी मंडान्याच्या घरी खाल्ले म्हणून बापूमटजींनीं ग्रामण्य माजवले होते. आतां तें चांगले पचनी पडले आहे माझ्या. ”

डॉक्टर मोठमोठ्यानें हंसत म्हणाले, “ मंडारी पत्करले, पण हा घेड ब्राह्मण पटायचा नाही बरं पोरी. एकदां ये तर खरी, मग पाहूं या पुढल्या गोष्टी. तुझ्या बापाला सारी कांहीं संवय आहे. हे बाप मोठे लबाड असतात. आपण घाटेल तें करतात पण पोरांना बंधनं घालतात. आपण कसे वागतात याचो घरीं दाद सुदां लागूं देत नाहीत. ” एवढेंच बोलून ते निघून गेले. दुसरा रोगी तपासायला जायची त्यांना घाई होती.

मी तात्यांना बिचारलें, “ घेड ब्राह्मण म्हणजे काय हो तात्या ? ”

तात्यांनीं उत्तर दिलें, “ कोकणच्या ब्राह्मणाला चित्पावन ब्राह्मण म्हणतात—देशांतून कोकणांत उतरलेल्या ब्राह्मणांना कऱ्हाडे म्हणतात—देशावरच्याला देशस्थ म्हणतात—तसंच सुरतेच्या ब्राह्मणाला घेड ब्राह्मण म्हणतात. ” असें म्हणून डोळे मिचकावित आजूबाजूच्या मंडळीकडे पाहून तात्या हंसले. यांत कांहीं तरी खोंच आहे हें तेव्हांच माझ्या ध्यानीं आलें, पण मी पुन्हां प्रश्न केला नाही.

घरीं गेल्यावर आईला पुन्हां तोच प्रश्न केला. तिला त्या प्रश्नाचें आश्चर्य वाटलें. ती म्हणाली, “ घेड ब्राह्मण म्हणजे काय तें मला माहीत नाही. घेड आणि ब्राह्मण हीं जातींची अगदीं दोन विरुद्ध दिशेचीं टोंकं आहेत. उंचांतला उंच म्हणजे ब्राह्मण आणि नीचांतला नीच म्हणजे घेड. घेडाच्या हातचें कुणि पाणि तर घेत नाहीच पण त्यांची नुसति सांजलो पडली तरी सचैळ स्नान करतात. ”

मी कुतूहलानें बिचारलें, “ मग डॉक्टर कितीकरांच्या घरीं हा घेड कसा वावरतो ! ते ब्राह्मण आहेत ना ? ”

आई हंसली आणि म्हणाली, “ नाही, ते ब्राह्मण नाहीत—ते पाठारे प्रभु आहेत. ही जात आपल्या इकडल्या मागांत नाही. आपल्या इकडे जे प्रभु आहेत ते कायस्थ प्रभु आहेत. पाठारे प्रभु फक्त मुंबईतच आहेत. तो क्षत्रि-

यांचा एक पोटभेद आहे. तरीपण त्यांच्या घरीसुद्धां घेड कसा वावरतो हें मोठं आश्चर्य आहे ! एकादा शुद्रसुद्धां घेडाची सांवली घेणार नाही. ”

माझी जिज्ञासा अतृप्त राहिली. प्रत्यक्ष योगायोग येण्याची मी वाट पहात बसलें.

दुसऱ्या दिवशीं दोन प्रहरी डॉक्टर आमच्या बंगल्यावर आले. तो रविवार होता. बाबा घरीच होते. ते आले त्यावेळीं मी दिवाणखान्यांत नव्हतें, त्यामुळे बाबांचें व त्यांचें काय बोलणें झालें तें मला कळलें नाही.

बाबांनीं मला बोलावून घेतलें आणि दिवाणखान्यांत येऊन पहातें तो तेथें डॉक्टर बसलेले. मला पहातांच ते एकदम खुर्चीवरून उठले आणि “ चल आतां आमच्या बंगल्यावर. ” असें म्हणाले.

परवानगी मागण्याच्या सूचक मुद्देनें मी बाबांकडे पाहिलें, त्यावेळीं बाबा म्हणाले, “ जा बरं त्यांच्या बरोबर. अगदीं संकोच घरून नकोस, ” एकक्षणमर थांबून मी बाबांना विचारलें, “ पण त्यांच्या घरीं कांहीं खाळण्यायलें तर चालेल का ? त्यांचा स्वयंपाकी किरस्तांव आहे आणि कोठीवाला घेड ब्राह्मण आहे. ”

बाबा मोठमोठयानें हंसूं लागले आणि डॉक्टरांच्या हंसण्याला तर पारावारच नव्हता. खुल्या अंतःकरणांतून मोकळेपणानें निघालेले हास्याचे फवारे मी बाबांच्या हंसण्याचीं ताडून पाहूं लागलें, त्यावेळीं मला केवढा तरी फरक दिसून आला. बाबांच्या हंसण्यांत संकोच होता—थोडासा दांभिकपणाही होता—कृत्रिमतेची झांक होती.

बाबा म्हणाले, “ हें असलें कांहीं विचारूं नये. विचारकं म्हणजे ‘नाहीं होय’ म्हणावं लागतं. ”

आपल्या खळ्या वाणीनें डॉक्टर म्हणाले, “ हें पहा गोखले, इथंच चूक होते आहे. जे कांहीं असेल तें मुलांना स्पष्टपणें सांगावं. त्यांतून ती मुळगी आहे. तिनं भाइया घरीं कांहीं खाऊं नये अशी तुमची इच्छा असेल तर मला तसं स्पष्ट सांगा. स्वतःचा विचार स्वतः करण्याइतकं अजून तिनंच वय नाही. अजून तिला मार्ग दाखवला पाहिजे. नुझांला पसंत नसेल तर मी तिला फसवणार नाही. मला तसं करणें आवडत नाही. पण पसंत असेल तर तसं स्पष्ट सांगा. ”

बाबा थोडेसे ओशाळले पण सांबरतें घेऊन म्हणाले, “ आझीच जिथं हवे तसे वागतों तिथं मुळांना कुठल्या तोंडानं अडथळा करायचा ? त्यांतून आपल्यासारखीं माणसं सारं काहीं जाणतआहेत. मुलीला मी तुमच्या हवाळीं केलीं आहे. तुम्हांला योग्य दिसेल तसंच करा. ”

डॉक्टर पुन्हां एकदां हंसले. मी कपडे बदलण्यासाठीं आंत गेलें, तेवढ्या वेळांत चहा घेण्याचा समारंभ झाला. मटजी आंत आला आणि आईला म्हणाला, “ मी पुन्हां सांगून ठेवतों असल्या किरिस्तावांचे पेले मी काहीं उचलणार नाहीं. तस असेल तर तुम्ही दुसरा आचारी पहा. ”

“ ते किरिस्ताव नाहीत. हिंदुच आहेत. ” असें आईनें सांगितलें त्यावेळीं भटजा म्हणाला, “ हिंदु असले तर वाटगे असतील—मुघारक असतील ! आधींच तुमच्या घरांत भ्रष्टाकाराबद्दल जिकडे तिकडे बकल्य झाली आहे. गांवांतील ब्राह्मण मला तोंड वर काढूं देत नाहीत. त्यामुळें मला गांवांत जायचें-सुद्धां टाकावं लागलं आहे. म्हणून सांगतां, यापुढं असा किरिस्तावांना आणि साईबांना चहा द्यावा लागणार असेल तर होच माझी नोटस. ”

आई नुसती हंसली आणि निघून गेली. मी डॉक्टरांच्या बरोबर त्यांच्या बंगल्यावर गेलें. हा बंगला माळाच्या एका टोकाला होता. तिथून पाहिलें म्हणजे पलिकडे समुद्राच्या उसळणाऱ्या लाटा नजरेला पडत असत.

बंगला फारच मोठा होता पण आंत कुणित्च माणसें नव्हतीं. मी डॉक्टरना विचारलें, “ डॉक्टराणबाई कुठं आहेत ? ”

खिन्नतेची ल्हानशी झुळूक त्यांच्या चेहऱ्यावरून निघून गेलेली मला दिसली. ते गंभीर झाले आणि म्हणाले, “ मुली, मी एक अमागी प्राणी आहे. माझ्या ताऱ्यातच माझी पत्न स्वर्गीवारी झाली. माझ्या कुटुंबांतली कुणित्च माणसं नाहीत असं म्हटलें तरी चालेल. मी वृत्तेक माझ्या सासऱ्याच्या घरीच वाटलों. त्यामुळें त्या घरीच माणसं चालता आपलीं वाटतात. माझ्या बायकोच्या बहिणी आणि त्यांची मुलें इथं मधूनमधून येतात तेवढाच काय तो कौतुम्हिकतेच लाभ ! एरव्ही मी हा असा फकीर आहे. मला स्वतःला मुलें नाहीत त्यामुळें कुठथीदी मुलें मला आपलींशी वाटतात. मुलें पाहिलीं कीं मी वेडा होतों—मुलें पाहिलीं कीं माझा मोठेपणा विसरतों—मुलें पाहिलीं कीं

मला दुसरं काही सुचत नाहीसं होतं—मीही एक मूळ होतो—त्यांच्याबरोबर नाचतो—बागडतो—खेळतो—त्यांतच मला स्वर्गसुखाचा लाम होतो—”

आम्ही बोलत असतां इटॅलियन क्लॅथचा पेशवाई याटाचा काळा पाय-घोळ बंदाचा आगरखा घातलेले, डोक्याबर पागोटें घातलेले एक किडकिडीत गृहस्थ आले. त्यांना पहाताच डॉक्टर म्हणाले, “या बुवा, ही माझी नवी मैत्रिण—गोखलेसाहेबांची गोदू. पेटो काढा पाहूं आतां.”

त्यांनीं टेबलावरील घंटा वाजविली त्याबरोबर एक दणकट दिसणारा उंच माणूस आला. त्याला पहाताच डॉक्टर म्हणाले, “पाहिलाम गोदे, हाच तो आमचा घेडब्राह्मण. याचं नांवशिवादियार. हाच आमचा कोठीवाला.” त्यांनीं शिवाला चहा आणावला सांगितले. तीन कप चहा आला. लिमये बुवांना सुद्धां आमच्याबरोबर चहा घेतला, हें पहातांच मला थोडें आश्चर्य वाटले. मी त्यांना विचारणार होतें—पण ती वेळ नव्हती.

माझ्या गाण्याच्या शिक्षणाला त्या दिवसापासून सुरवात झाली.

प्रकरण १६ वें द्रौपदीवस्रहरण

डॉ. कीर्तिकरान्या बंगल्यावर माझे जाणें येणें सुरू झाल्यापासून माझ्याबद्दलच्या गांवांतल्या चर्चेला आणखी तोंड फुटलें. भंडान्याच्या घरी जेवणखाण केलेले पचस्यामुळें आतां ही मुलगी बाटग्यांच्या घरातूनही वावरूं लागली, असा आरोप माझ्यावर येऊं लागला.

बापूभटजी मुंबईला गेल्यापासून दुसरेच एक भटजी आमच्या घरी येऊं लागले होते. आठवण्यांतून दोनतीन दिवस आमच्या घरी कांहीना कांहीं तरी घर्मकृत्य असेच असे. हात चांगला ओला होण्याचा संभव असल्यामुळें असलें घबाड साघण्यामाठी कुणि ना कुणि तरी मिश्रुक तयार व्हावा, यांत नवल नव्हतें. आमच्या घराचा गांवांत बोमाटा झाला होता पण त्या भटजींनी त्यावर पर्याय काढला. ते झणत असत, “ साहेब तर साहेबच आहेत, त्यांना साहेबासारखें वागलेंच पाहिजे. साहेब लोकांत मिसळल्यावर त्यांच्या बाहेर जाऊन चालत नाही. वरिष्ठ अंमलदार जसे वागतील तसेच इतर अंमलदारांनाही वागणें माग पडतें. मुलगी त्यांच्या आटोक्यात नाही. एकुलती एक आहे, त्यामुळें आई आणि बाप उभयतां तिला फारशी जमेत घरीत नाहीत. चिरंजीव फार सालस आहेत, चांगले घर्मनिष्ठ आहेत. आपलें घर सोडून दुसऱ्यांच्या घरी पाणीसुद्धां पिणारे नाहीत. हायस्कुलात जातात पण दुपारीं तहान लागली तर पाणी प्यायला घरी येतात, इतके कर्मठ आहेत. बाईसाहेब झणजे एक मोठया माऊली आहेत. घरच्या सर्व पापांचा बोजा धुऊन टाकायचा मक्ता त्यांनी घेतला आहे. किती घर्मनिष्ठ आहेत त्यांचें वर्णन सुद्धां करतां यायचें नाही. घर्म करण्यात मोठा सदळ हात ! देऊं लागल्या झणजे नको नको झणणेपर्यंत देत असतात. अशी घर्मदाती माऊली ब्या घरांत आहे त्या घरांत कुणि कितीही पाप केळीं तर कसलीं हिशोबांत व्यायचीं ? मीं बाईसाहेबांकडे पहातां आणि झणूनच त्यांची उपाध्येगिरी पत्करली आहे. ”

आईची ही स्तुती अगहोच अवास्तव होती असें जरी नाही तरी वाजवी-पेक्षां थोडिशी जास्त खुलवून सांगितलेली होती, यांत शंका नाही. मिश्रक-पुराणिकांना आई सटळ हातानें दानधर्म करीत असे खरो, पण त्यांत उपा-ध्येबुवा सांगत इतका फाजीलपणा नव्हता. रत्नागिरींत इतर गृहस्थांच्या मानानें, त्याचप्रमाणें अविकारी या नात्यानें, ओमची गृहस्थिती इतर घनिकापेक्षां अर्थातच चांगली होती. त्यामुळे जो दानधर्म होत असे तो इतरापेक्षां चारदोन आणे जास्तच होत असे, एवढेंच. उपाध्येबुवा या दानधर्माची हकिकत जी अतिशयोक्तीनें सांगत असत त्यात नुसता त्यांचा स्वार्थ होता. ज्या घरी मिश्रक या नात्यानें जाऊं नये असें इतर ब्रह्मचर्यांना वाटत होतें, त्या घरी जाण्याची संधि साधण्यासाठी उपाध्येबुवा आमच्या आईच्या उदारपणाची हकिकत अतिरंजित करून सांगत होते. वेदशाळेचे नवाथे गुरूजी आम-च्या घरी जाण्याविषयी त्यांना बंधन घालतील या भीतीनेच ते तसें सांगत असत. पण त्यामुळे माझा मार्ग मात्र बराच खुला झाला.

डॉ. किर्तिकरांच्या घरी लिमयेबुवांच्या तालमीत माझे गाण्याचें शिक्षण पद्धतशीर रितीनें चालले होतें. डॉक्टरांच्या घरी दर रविवारी मजन होत असे. त्या मजनाची पदें हणण्याचें काम हळुहळु एकट्या माझ्यावरच पडूं लागलें. डॉक्टरही मजन हणत असत. त्यांचा आवाज खडा होता, सुरेल होता, पण गाण्यांतल्या वारकाया त्यांच्या आवाजातून निघत नसत. खटका, मुरकी आणि मॅड माझ्या आवाजांत चांगलाच होती. तानेचाही अभ्यास जोरानें चालला होता. त्यामुळे माझ्या मजनाला जास्तच रंग येत असे आणि हणूनच मजनाची कामगिरी हळुहळु सर्वस्वी माझ्यावरच पडूं लागली.

डॉक्टर प्रार्थना समाजिस्ट होते. प्रार्थनासमाजाला सगुणोपासना मान्य नाही. तरीही देवळांत कीर्तन वेगैरे झालें तर जाण्याची त्यांना आवड असे. सदासर्वकाळ साहेबां थाटात वावरत असल्यामुळे ते वाटगे आहेत, क्रिस्तोधर्म स्वीकारलेले आहेत, असे आरोप गांवचे लोक बिनदिकत करीत असत. सर्व साधारण नागरिकांना तें खरेंही वाटे.

माझे गायनगुरू लिमयेबुवा यांचा पेक्षा हरिदासाचा होता. गावांत मधून मधून त्यांची कीर्तनें होत असत. त्यांच्या कीर्तनाला माझी आई वारंवार जात असे, तिच्या तोंडून त्यांच्या कीर्तनाची तारीफ मी ऐकत असें.

कीर्तनें बहुतेक रात्रीच्या वेळीं होत असल्यामुळे आई मला आपल्याबरोबर कीर्तनाला नेत नसे. डॉक्टरांच्या बंगल्यावरही कांहीं शिष्ट मंडळींसाठीं घणून त्यांचो कीर्तनें होत असत पण तीही रात्रीच्या वेळींच होत असल्यामुळे मला जाणें अशक्य होत असे. कीर्तनाची तारीफ वारंवार ऐकत असल्यामुळे ती ऐकण्याची माझी उत्कंठा वाढत होती.

या उत्कंठेची तृप्त होण्याचा योग एके दिवशीं सहजासहजीं आला. गांवां-तीळ विठोबाच्या देवळांत बुवांचें कीर्तन ठरलें होतें. साहेब म्हणाले, (डॉ. कीर्तीकरांना सर्व नुसते साहेबच म्हणत असत,) “ आज आपण तुमच्या कीर्तनाला येणार. ”

बुवा मोठमोठ्यानें हंसले आणि म्हणाले, “ तें अगदीं अशक्य आहे. लोक तुम्हांला देवळांत येऊ देणार नाहीत. त्यांतून आपण देवळांत येणार कसे ? आपली ही बूटपाटलोणींची संवय. घरांत घोतर सुद्धां नाहीं. देवळांत सगळीं बैठकांशीं कारमार. आघोीं पाटलोग घालून आपल्याला कुणि देवळांत येऊं देणार नाहींच—पण त्यांतून येऊं दिलेंच तर पाटलोग घालून आपण बैठकी-वर बसणार कसे ? आणि डोक्याला काय घालणार ? उघड्या डोक्यानें तर आपल्याला येतां येत नाहींच, कारण आपण शेंडोला रजा दिली आहे. हे साहेबी थाटाचे केंस देवळांच्या आवारांत यावला आपल्याला आड येतील. ”

डॉक्टर आपल्या खड्या आवाजांत मोठमोठ्यानें हंसले आणि म्हणाले, “ ठीक आहे. पहा तर आतां. आज तुमच्या कीर्तनाला विठोबाच्या देवळांत येतो—नुसता कीर्तनाला येतो एवढेंच नाही—तर साऱ्या शास्त्रीपंडितांनीं मला आज रात्री अग्रमान दिला नाही, तर मिशी उतरून देईन. ” माझ्याकडे बळून ते म्हणाले,—“ तूं येशील का ग गोदे ? ”

मला तेंच पाहिजे होतें. मी म्हटलें, “ येईन—पण मला पाठवणार कोण ? ही कीर्तनें मेलीं रात्रीची होत असतात. आई स्वतः जाते—चांगली गाडांतून जाते. पण मी इट्ट घरळा तरो मला नेत नाही. जागरण होईल म्हणते. मग मी कशी येणार कीर्तनाला ? ”

“ एवढेंच ना ? ” साहेब म्हणाले, “ मी स्वतः येऊन तुला घेऊन जाईन. ”

त्या रात्री मोठी गम्मत झाळी. बाबा व्हरंड्यांवर इझीचेअर टाकून बसले होते. मी दिव्याजवळ पुस्तक वाचित होते. दुसऱ्या दिव्याजवळ दादाचा अभ्यास चालला होता. आई घरांत होती.

दाराशी कुणाची तरी गाडी यांबलो. साहेबच आले असावे असें मला वाटलें पण पहातें तो भळतेच गृहस्थ गाडीतून खाली उतरले.

बाहेर काळोख होता. व्हरंड्यावरच्या दिव्याचा अंगणात अंधुक प्रकाश पडत होता तेवढाच. त्या प्रकाशातून येणारी मूर्त दिसली. मी आश्चर्ये चकित झालें. पायऱ्या चढून वर येईपर्यंत मला ओळखतां देखील आलें नाहीं.

त्यांचा पोशाख पार बदलला होता. एवढ्या मोठ्या काठांचें नागपूर घोतर ते पावघेळ नेसले होते. अंगवर एक शाळजोडी नुसतीच टाकली होती. कालच श्रावणो केल्यासारखे कोरेंकरकरीत जानवें त्या शाळजोडी खालून डाकावत होते. डोक्यालाही एक शाळजोडी गुंडाळली होती. त्याच्या त्या मव्य देशाला हा पोशाख फारच खुलून दिसत होता. या सर्व पोशाखावर ताण करण्यासाठीं त्यांनी हातात पळीपंचपात्री घेतली होती आणि पायांत खडावा घातल्या होत्या. चटकन् पहातांच ते नाटकातल्या एकाद्या ऋषि-सारखे दिसत होते—फक्त दाढीची तेवढी उणोव होती.

त्यांना पहातांच बाबा चमकले. आधी त्यांनी त्यांना ओळखलंच नाहीं. पण ओळख पटतांच ते म्हणाले, “ हें काय साहेब ? आज हें कसलं सोंग ? ”

गंभीरपणाचा आव आणून साहेब म्हणाले, “ जगांत दोंग वाढलं, काँ माझ्यासारख्या प्रामाणिक माणसालाही अशी सोंग करावी लागतात. आज विठोबाच्या देवळांत लिमयेबुवांचे कीर्तन आहे. मला तें ऐकायचें आहे. मग काय करतां ? हा असा कान्होबा शास्त्री बनलों. आतां तरी ब्रम्हचंद्र काय करतां तें पहायचें आहे. चल गोदे, तें पुस्तक ठेवून दे. ”

“ म्हणजे ? गोदूलाही बरोबर नेणार आहांत का ? ” बाबा म्हणाले.

मोठ्ठाट्यानें हंसत डॉक्टर झणाले, “ तिळा तर नेलंच पाहिजे. लिमये बुवांचीं आणि माझी पैज कागळी आहे, त्यांत तिळा पंच नेमलं आहे. ती तर अवश्य पाहिजेच ! ”

हातांत तांदूळ मरलेळा पेळा घेऊन आई दाराबाहेर आली पण साहेबांना पहाताच दारांत थबकळो. आईचा आणि साहेबांचा परिचय नव्हता—पण साहेबांना परिचय करून देण्याची जरूरी कधी लागतच नसे. ते म्हणाले, “बाईसाहेबही कीर्तनाळा निघाल्या आहेत वाटतं ? ऐकलंत बाईसाहेब, आज तुमच्या गोदूळा आम्ही बरोबर घेऊन जाणार. आज कीर्तनाळा मोठा रंग मरणार आहे. आणि तुम्हांही चला गोखले. आजच्यासारखं कीर्तन पुन्हां ऐकायला मिळायचं नाही. लिमयेनुवांच्या जिव्हेवर आज सरस्वती नुसती नाचणार आहे. कंठांत सरस्वतीची वीणा झणाणणार आहे. अशी संघि दवहं नका. बाईसाहेब बरोबर नेत नसतील तर माझ्या गाडोंतून चला.”

आई नुसती हंसली आणि कांहीं न बालतो पायऱ्या उतरून खाली गेली, त्यावेळी साहेब झणाले, “पाहिलंत गोखले ! तुम्हांला आतां माझ्यावांचून आधार नाही. मी आहे तुमचा पाठीराखा. चला माझ्या गाडोंतून.”

आई गाडीत बसून निघून गेली. बाबा कपडे करून बाहेर येईपर्यंत साहेब तिथेच बसले होते. ते मला झणाले, “आजचं कीर्तन मला फार महाग पडलं. तेवढ्यासाठी आज हें नवं घोतर घ्यावं लागलं. एक शालजोडी होती माझ्या-जवळ पण डोक्याळा गुंडाळायला ही दुसरी नवी घेतली. पंचपात्री होती बंग-त्यावर पण पळी नवीन आणावी लागली—” बाबा कपडे करून बाहेर आलेले पाहून ते म्हणाले, “फक्त दर्माची पेंढी तेवढी काय ती कमी आहे, नाही तर या थाटांत कुणीही मला मिश्रुक म्हणून घरी बोलावीक !”

मिश्रुक होण्याच्या कल्पनेने त्यांचे त्यांनाच हंसू आले. त्यांच्या हंसण्याने सारा बंगला दणाणून गेला. पुस्तक बाजूला ठेवून दादासुदां घटकामर त्यांच्याकडे पहात राहिला.

बाबांना साहेबांप्रमाणे पोषाखाची उणीव नव्हती. दोन्ही प्रकारचे पोषाख करण्याची त्यांना संवय होती. पण दोन्ही पोषाखात पगडी मात्र एकच असे. यावेळी बाबांनी ब्राह्मणो थाटाचा पोषाख केला होता—त्यांत कसळाच साहेबोपणा नव्हता. त्यामुळे देवळांत जाण्यास मनाई होण्याची त्यांना मीति नव्हती.

आम्ही गाडीत बसून बिठोबाच्या देवळाशी आलों. आम्ही आलों त्यापूर्वी कीर्तन सुरू झाले होते. साहेब, आमचे बाबा आणि मी देवळाच्या दाराशी

येतांच भोल्यांत चुळबुळ सुरु झाली, त्यामुळें बुवांचें लक्ष आमच्याकडे गेलें. कुणी मोठा माणूस समामंडपांत येतांच त्याच्या स्वागतासाठीं कीर्तनाला जो विक्षेप येत असतो, त्या वेळच्या नियमांप्रमाणें बुवांनीं एकदां “ पुंडलिक वरदे हरिविठ्ठल ” केलें. डॉक्टर देवळांत शिरतांच सर्व लोक टकमक पाहूं लागले. आर्षी कुणी त्यांना ओळखलेंच नाही—पण ओळख पटतांच चालत असलेल्या “ विठ्ठाल विठ्ठाल ”च्या गजरावरही श्रोतृवर्गाची कुजबूज ऐकूं येऊं लागली. समामंडपांत येतांच साहेबांनीं बुवांच्या पायांवर मस्तक ठेवून नमस्कार केला. बुवांनीं दोन्ही हातांनीं घरून त्यांना वर उचललें आणि उमबतांनीं वारकरी पद्धतिनें दोन्ही खांद्यावर माना टाकून कडकडून मिठया मारल्या.

देवळांत कीर्तनाच्या जागीं शास्त्री-पंडित-मिथुक मंडळीची बैठक निराळी असते. साहेब कुठें तरी बाजूलाच बसत होते, पण शास्त्रीपंडितांनीं बाजूला सरून जागा केली आणि हाताला घरून अगदीं आग्रह करून त्यांना आपल्या मंडळींत बसवून घेतलें. बाबा इतर गृहस्थ मंडळींत जाऊन बसले पण साहेबांनीं मला मात्र आपल्याजवळ बसवून घेतलें.

कीर्तन खरोखरच फार रंगलें. आख्यान द्रौपदीवस्त्रहरणाचें होतें. साहेबांच्या सहवासानें लिमयेबुवांच्या मतांत बरेंच स्थित्यंतर झालें होतें. त्यांच्या कीर्तनाच्या पद्धतीला आधुनिकता आली होती. मीष्मद्रोणांच्या नेमळेपणामुळें मरसमेंत द्रौपदीची कशी विटंबना झाली, दुयेंधनाच्या अघिकाराखाली दहपल्या गेलेल्या पितामहांनीं द्रौपदी ही बायको या नात्यानें नवऱ्याची मत्ता कशी ठरविली आणि त्या दिवसांपासून स्त्रियांचें स्वातंत्र्य नष्ट होऊन स्त्री ही नवऱ्याची मत्ता असा त्रिकालाबाधित सिद्धांत कसा झाला, याचें विवरण त्यांनीं मोठया रहस्योद्ग्राही पद्धतीनें केलें.

शास्त्रीपंडितांना तें विवरण रुचलें नाही. कीर्तन चाललें असतां शास्त्री-पंडित लोक बुवांच्या विवरणाबद्दल आपसांत चर्चा करीत होते. बुवांनीं मीष्मद्रोणांना ‘ नेमळे ’ आणि ‘ परदास्यामुळें बुद्धिभ्रष्ट बनलेले ’ अशी विशेषणें लावल्याचा त्यांना राग आला. पण बुवांचें विवरण साधार चाललें होतें. आचारासाठीं ते मारतांतील श्लोक झणून दाखवित होते. त्यामुळें सर्वसाधारण भोल्यांवर त्यांच्या निरूपणाची छाप पडत होती.

मधून मधून ब्यावेळीं विठ्ठळ नामाचा गजर होत असे, त्यावेळीं साहेबांचा आवाज शेकडो श्रोत्यांच्या आवाजांच्यावर सर्वत्रांना ऐकू येत असे. माविक-पणानें ते टाळ्या पिटित असल्याचें पाहून सर्वत्रांना आश्चर्य वाटलें.

साहेबांचा स्वभाव फारच मावनाप्रधान होता. द्रौपदीच्या छळाचें वर्णन बुवांनीं अत्यंत परिणामकारक रीतीनें केलें. त्या वर्णनासरशीं साहेबांच्या डोळ्यांतून नुसत्या अश्रुधारा वाहूं लागल्या—इतकेंच नव्हे—तर त्यांच्या त्या मोठ्या हृदयांतून निघालेला हुंदका समामंडपांतील निम्मेशिष्मे श्रोत्यांना चांगला ऐकू आला. कुणाच्याही दुःखाची हकोकत त्यांच्या डोळ्यांना केव्हांही पाणी आणित असे, हें मी हरघडी पहात होतें. पण नुसत्या कीर्तनांतीळ निरूपणानें देखील त्यांच्या मावना उचेंबळून येत असल्याचें पाहून माझा त्यांच्या विषयींचा आदर द्विगुणित झाला.

कीर्तन संपल्यावर आरतीच्या वेळीं आंवाळणीत त्यांनी पांच रुपयाची नोट टाकलेली पहातांच सर्व मंडळी थक्क झालो. श्रोते आंवाळणीत सहस्र एक पैसा टाकित असत. श्रीमंत माणसें क्वचित् चवली, फार तर पावली टाकतात. पावलीच्या पलीकडे कुणाची मजळ जात नसे, झणूनच सर्वत्रांना पांच रुपयांच्या नोटीमुळें आश्चर्य वाटलें.

आरती—नमस्कार संपल्यावर नित्याच्या “ या बुवा बसा ” च्या ऐवजीं “ या साहेब बसा ” या शब्दांनीं बुवांच्या ऐवजां साहेबांचेंच स्वागत करण्यांत आलें. पण साहेब थोडेंच चुकणार होते ! त्यांनी हाताशीं घरून बुवांना एका भल्या मोठ्या तक्याजवळ बसविलें, आणि आपणही त्यांच्या शेजारीं बसले. खिरापत वाटतांना वाटणारा पहिल्यानें साहेबांकडेच आला, पण त्याला आर्षीं बुवांनाच खिरापत देण्याचा साहेबांनीं आग्रह केला.

शास्त्री—मिक्षुक मंडळीची जिमली वळवळू लागली. एक मले लट्टू शास्त्री झणाले, “ आम्ही मलतेंच ऐकत होतो. साहेब एवढे मगवद्मक्त आहेत हें आहांस माहीत नव्हतें. आज प्रत्यक्ष पाहिलें—साहेबांचें या रूपांत दर्शन घडलें हें आमचें मोठेंच भाग्य ! ”

छिमये बुवा हंसत हंसत झणाले, “ साहेबांचं कीर्तन आपण ऐकलं आहे का ? ”

शास्त्रोबुवा हस्तिदंती करीत झणाले, “ झणजे ? साहेब कीर्तन सुद्धां करतात वाटतं ? ”

“ मुंबईला मंदिरांत त्यांची पुराण प्रवचनं वारंवार होत असत. ठाण्याला असतांना बहुतेक दर रविवारी मुंबईच्या मंदिरांत त्यांचं कीर्तन किंवा प्रवचन अगदी हटकून व्हायचं ! ” लिमयेबुवा झणाले.

कुठल्या मंदिरांत, याचा मात्र बुवांनी उल्लेख केला नाही. ज्या मंदिरांत साहेबांची कीर्तने प्रवचनें होत असत ते मंदिर प्रार्थना समाजाचें होतें असें जर बुवांनी सांगितलें असतें, तर शास्त्रीबुवांना काय वाटलें असतें हा मोठा प्रश्न आहे.

आझी घरां आलों. अंगावरचें लुगडें बदलून आई माझ्या खोलेंत आली, त्यावेळीं झणाली, “ खरंच गोदे, आज कीर्तनाचा रंग कांहीं औरच होता. द्रौपदीवस्त्रहरणाची हकीकत मी ऐकली आहे, तशीच वाचलीही आहे. पण बुवांनीं केलेल्या विवरणामुळे आज मला नवा प्रकाश मिळाला. मीष्म-द्रोणांबद्दल आम्हांला पूर्वीपासून आदर होता. पण द्रौपदीच्या विटंबनेला आणि पांडवाच्या वनवासाला मीष्म-द्रोणच खरे कारणीभूत झाले, हें मला आज कळलें. वनवासाहून पांडव परत आल्यावर देखील त्यांच्या पक्षाला मीष्मद्रोण कां मिळाले नाहीत, याचं गुढ मला आज उकललं. मी सारखा विचार करीत येत होतें. मीष्माचा पांडवांकडे ओढा आणि त्यांनी असं कां वागावं ? ठिकठिकाणी द्रौपदीबद्दलचा त्यांचा लोम व्यक्त होतो आणि त्यामुळंच ‘ स्त्री ही नवऱ्याची मत्ता आहे ’ असा निकाल देऊन द्रौपदीची विटंबना झालेली त्यांनी उघड्या डोळ्यांनी कशी पाहिली, याचं मला आश्चर्य वाटत असे. पण त्यांचा हा स्त्रीजातीवरचा राग त्यांनी द्रौपदीवर काढला, हें मला आज कळलें. सत्यवतीच्या वेढानें शांतवून मीष्माला ब्रह्मचारी रहायला लावलें-मीष्म आपखुषीनच ब्रह्मचारी राहिला खरा पण त्याला सत्यवती कारण झाली-हेही कांही खोटं नाही. अंबा, अंबिका आणि अंबालिका यांच्या प्रकरणांतही मीष्माला स्त्रीजातीपायी निग्रह करावा लागला, हीही गोष्ट माझ्या ध्यानी आली. पदोपदी मीष्मानं उदारपणा दाखविला खरा पण स्त्रीजाती विषयीचा त्याचा द्वेष अंतःकरणांत कुठं तरी धुमसत होता. त्याचा सूड त्यानं द्रौपदीवर-द्रौपदीवर कसळ-सान्या स्त्रीजातीवर काढला आणि तेव्हांपासून

मीष्मद्रोणांच्या निकालामुळं स्त्रीजात 'दासी' ठरली. जसजसा या गोष्टीचा विचार करूं लागलें तसतसं बुवाचं हें विवरण माझ्या बुद्धीला पटूं लागलें. जुन्या पुराणांतील गोष्टी वाचल्या, कीं स्त्रियांना स्वातंत्र्य होतें—त्या पुढपाच्या सर्वस्वी आघोन नव्हत्या—असं ठिकठिकाणीं दिसून येतें. स्त्रियांच्या पारतंत्र्याला सुरवात केव्हांपासून झाली, याची मला कल्पना नव्हती. आज तो सुगावा लागला आणि माझा संशय दूर झाला. मीष्मपितामहांच्या दीर्घद्रेषी बुद्धीमुळें आज तारखेला आह्मा बायकांच्या कपाळीं गुलामगिरी आली, असें पटून मनाला समाधान वाटलं. खरोखर आजचं कीर्तन मोठं अपूर्व होतं. साहेबांनीं जातांना म्हटलं तें कांहीं खोटं नाही. आणि हे तुझे साहेब म्हणजे एक विळक्षण व्यक्ती दिसते. काय त्यानीं आज थाट आणला होता तो ! अंगावर शालजोडी पांघरून त्यानीं या शास्त्री भिक्षुकानां चांगलेच शाळजोडीतले दिले ! माणूस तोच पण पोशाख बदलतांच बाटग्याचा सोज्वळ झाला. याच डॉक्टरसाहेबांना पाटलोन घालून कुणि देवळांत जाऊं दिलं नसतं. नागपुरी घोतरजोड्यानं ती अडचण दूर केली. कांय दामिकपणा आहे हा ! असं पाहिलं कीं या घर्माची शिसारी येते. पांच रुपयाचो नोट ओंवाळणीत टाकली त्यामुळं डॉक्टरसाहेब मोठे माणूस झाले. तोंड फाटेपयंत प्रत्येकजण त्यांची स्तुती करीत होता. ही सारी स्तुती पांच रुपयांच्या मोलानं विकत घेतलेली ! मोठा विळक्षण माणूस आहे. तुझ्यावर त्याचा लोभ जडला आहे हें खरोखरच मोठं माग्य. त्यांच्या सहवासाचा कांहीं फायदा करून घे. या वयांत जर बुद्धी वापरण्याचं बीं अंतःकरणांत पेरलं गेलं, तर पुढल्या वयांत त्याचा मोठा वृद्ध होईल, हें ध्यानांत ठेव. ”

आई निघून गेली आणि मीही विचार करीत झोंपी गेलें.

दुसऱ्या दिवशीं साहेबांच्या बंगल्यावर गेलें तेव्हां साहेब म्हणाले, “ काय गोदे, काय देणार निकाल ? सरशी कुणाची झाली ? ”

लिमयेबुवा झणाले, “ गोंडूच्या निकालाची जरूरी नाही. मी कवूळ करतां कीं फाजती माझी झाली. माझेही आज डोळे उघडले. जगांत सारा दामिकपणा माझा आहे याची पुरेपूर खात्री पटली. ”

मी झटले, “ साहेब, मला एक विचारायचं आहे, द्रौपदीच्या छळाचं वर्णन चालत असतांना आपल्याला जो हुंदका आला तो खरा होता की—”

साहेब गहोंवरून झणाले, “ असा उघडउघड पायपोस कां मारतेस पोरी ! मी शालजोड्या पांघरून गेलों तो दांभिकपणानं नव्हे, तर दुसऱ्या लोकांचा दांभिकपणा उघडकीस आणण्यासाठी ! डॉक्टर या नात्यानें मला निर्दयपणा करवा लागतो, जिवंत माणसाचो आतडीं तोडावीं लागतात, पण माझं स्वतःचं आतडं फार नाजुक आहे. पोरी, आयुष्यांत मी फार दुःखं सहन केलों आहेत. अफगणिस्थानांतल्या लढाईच्या वेळीं पळून जाण्याचा प्रयत्न केल्यामुळं मला तोफेच्या तोंडीं देण्याचा हुकूम झाला होता. माझ्या औषधानं बऱ्या झालेल्या एका बड्या अधिकार्याच्या कृपेमुळं मी तोफेच्या तोंडासमोरून जिवंत राहिलेला आहे. मृत्यू एकदां माझ्या समोर येऊन गेलेला आहे, त्यामुळं माझं अंतःकरण फार इळवं झालेंत आहे. मां आज मोठा अधिकारी असलों तरी कौटुंबिकदृष्ट्या एक अनाथ अपंगच आहे. मी दुःखी आहे म्हणूनच कुणाच्याही दुःखानं माझं आंतडं तुटतं. पोरी, तो हुंदका खरा हाता. दुःखाचं नुसतं वर्णनसुद्धां माझ्या हृदयाला पाश्चर फोडतं. मी प्रामाणिक आहे आणि प्रामाणिकपणांतच मरावं अशी माझी महत्वाकांक्षा आहे. ”

डॉक्टराचे हें उद्गार मला पुढच्या आयुष्यात कसे मार्गदर्शक झाले, हें माझ्या पुढच्या चरित्रावरून कळेल.

प्रकरण १७ वें

लग्न म्हणजे लग्न

एका वर्षात तीन यत्ना करून मी चौथीत बसले. हायस्कूळला पाय लागला. दादाच्या बरोबर हायस्कूळांत जाण्याचा मान मला मिळू लागला. तो सातवीत होता, त्याच वर्षी मॅट्रिकला बसणार होता, पण त्याच्याबरोबर मला हायस्कूळांत जातां आले याचा माझ्या आईइतकाच मला अभिमान वाटला.

मला घरी शिकवण्यासाठी मास्तर ठेवले होते. चौथी पुरी करतांच पांचवीत न जातां एकदम सहावीत बसण्याची माझी आकांक्षा होती.

मी हायस्कूळांत गेले तिथेही माझा नंबर पहिला राहिला, याचा मुळांना मत्सर वाटत असे. माझ्या बाबतीत मास्तर लोक पक्षपात करतात—मुळांनी झणून पक्षपात करतात—उगीच मला चढवण्यासाठी जास्त मार्क देतात आणि माझा नंबर कसाबसा पहिला लावतात, असा पुरुष मुळांचा आक्षेप असे.

मुळांच्या या मनोरचनेचे मला आश्चर्य वाटे. बायकांच्या जातीला ईश्वराने बुद्धी दिली नाही, पुरुषांशिवाय बायकांना कर्तवगारीची कोणतीही पायरी मिळवतां येत नाही, असा जो सार्वत्रिक समज आहे—अजूनही आहे—त्यांचे मला राहून राहून कौतुक वाटे. स्वतःचा अनुभव माझ्या समोर होता. मला मार्क मिळत होते, ते माझ्या कर्तवगारीने मिळत होते. कुणाच्याही पक्षा पाताने किंवा वशियाने मिळत नव्हते. तरीही हा आक्षेप माझ्यावर होताच. माझ्या अनुभवांने मला माहीत होते, की बुद्धी असली, बुद्धीचा उपयोग करण्याची ताकद आणि इच्छा असली, त्या ताकदीला योग्य दिशा मिळाली, तर बुद्धीमान समजल्या जाणाऱ्या पुरुष मुळांवरही मुळी ताण करू शकतात, याची स्वानुभवाची जाणीव मला पूर्णपणे होती.

झणूनच पुढल्या आयुष्यांत देखील या आक्षेपकांच्या कोत्या मनाची मला कोंब येत असे. एकाद्या स्त्रिया नावाखाली एकादा लेख प्रसिद्ध झाला, का बहुतेक तो तिच्या नवऱ्याने तिच्या नावाखाली लिहिला, असा बडकावून

सिद्धांत दिव्या जात असे. पुरुषांची ही अशीच मनोरचना की नसती घमेंड ? बुद्धीचा सारा ठेवा ईश्वराने पुरुषांनाच दिव्या आहे काय? एकादी घरगुती गोष्ट, एकादा साधासिधा निबंध लिहिण्याइतकी कल्पनाशक्ती स्त्रियांच्या ठायी नाहीच, असे एकदम ठरवणाऱ्या मनोवृत्तीला काय नांव द्यावे ! अशा प्रकारचे आक्षेप येत असतांही त्यांचे निराकरण करण्याचा बुद्धी कुणालाच कां होऊं नये ! जन्म दत्त अधिकाराची जाणीव आणि जन्मादारभ्य गुलामगिरीची वृत्ति, या अनुक्रमे पुरुषांच्या व स्त्रियांच्या ठिकाणी असलेल्या भावनेचा हा परिणाम काय ?

पुरुषांनी वाटेला त्या प्रकारे आक्षेप घ्यावे आणि बायकांनी ते मुकाट्याने सहन करावे, हा उभयपक्षांच्या चांगुलपणाचा मामला स्त्री जातीवर येणाऱ्या परप्रकाशिततेच्या आक्षेपाला कारणीभूत होत असलेला पाहून माझ्या जन्मजात बंडखोरीला चांगलीच पुष्टी मिळाली. संघि सांपडेला तेंव्हां पुरुष जातीचा पाणउतारा करण्याचा मला बुद्धी होऊं लागली आणि त्या बुद्धी बरोबरच कर्तबगारीच्या जोरावर पुरुष जातीला दिपवून टाकण्याचा माझा उपक्रम सुरू झाला.

हायस्कुळांत देखील पंक्तीप्रपंच होताच. अस्पृश्यांप्रमाणे एकट्या मुलीला एका निराळ्या टेबला समोर बसविण्यांत येत असे. माझ्या वर्गातील बहुतेक मुलगे माझ्यापेक्षा वयाने बरेच मोठे होते. मी अगदीच लहान होतें. त्यामुळे मुलांचा धोळका पदोपदी माझी कुचाळी करण्याची संघि साधित असे.

छबीने शाळा सोडली होती आणि कमा अजून मिशन स्कुळांतच होती. हायस्कुळांत येण्याची कमाला खात्री नव्हती. ती माझ्यापेक्षा वयाने मोठी असल्यामुळे तिचे लवकरच लग्न होण्याची भीतिही होती. शिकण्याची हीस फार-पण घरचे उत्तेजन नाही, अशी तिची दीनवाणी स्थिती होती. छबीचीही शिकण्याची इच्छा फार होती. पण ती काय करणार बिचारी ? घरची माणसे जुन्या काळची. एवढे शिक्षण दिले हेंच माग्य—झणून आल्या परिस्थितीला मान वांकवून ती स्वस्थ राहिली होती. बरोबरच्या मुली शालेंत जात असतां आपण घरी नुसत्या माशा मारीत बसणे, तिला मरणप्राय होत असे.

पण तिचे लग्न व्हायचे होते. मुलगी जास्त शिकली तर तिच्या जातीत तिच्या लग्नाला अडथळा आला असता, असा तिच्या वडील माणसांचा समज होता. मी ज्या ज्या वेळी तिला भेटायला तिच्या घरी जात असे, त्या त्या वेळी ती एकच रडगाणे गात असे. तिने म्हणावे, “ शिक्षणाळा आड यणारं असं हें लग्न झणजे आहे तरी काय ? मुलीचं लग्न हें झालंच पाहिजे, असा अट्टाहास का ? पुरुष शिकतात, विद्वान होतात, नोकऱ्याचाकऱ्या करतात, तसंच बायकांनी का करूं नये ? लग्न झालं पाहिजे म्हणे ! लग्नासाठी मुलीला शाळेंतून काढून घरी ठेवायची हा कुठला न्याय ? ”

तिचे माषण चाललें असतां ते तिच्या आईच्या कानीं गेलें, त्या वेळीं ती झणाळी, “बाई ग, बायकांच्या जातीला लग्नाशिवाय रहातां येत नाही. भटा-बामणांची गोष्ट निराळी आहे, त्यांच्या मुली शिकल्या तरी त्यांचं लग्न होतं-नव्हे, शिकलेल्या मुलीला चांगला नवरा मिळणं सोपं जातं. आमच्या जातीचं अगदीं उलट आहे. आधीं पुरुषांनाच शिक्षणाची आवश्यक नाही, तिथं बायकांच्या शिक्षणाळा कोण विचारतो ? पुरुष चांगले शिकलेले नसल्यामुळं बायकांनीं शिकूं नये असंच त्यांना वाटत असतं. शिकलेली मुलगी अर्धवट शिकलेल्या नवऱ्याची बायको झाली तर डोईजड डोईल, अशी त्यांना मीति असते. शिकलेल्या नवऱ्याला न शिकलेली बायको चालते पण न शिकलेल्या नवऱ्याला शिकलेल्या बायकोची मीति वाटते. ”

मी विचारलें, “ कां ? शिकलेल्या नवऱ्याला जर अशिक्षित बायको चालते, तर अशिक्षित नवऱ्याला शिकलेल्या बायकोची मीति का वाटते ? ”

छापीची आई झणाळी, “ तें मी कसं सांगूं गोदूताई ? मला एवढा बुद्धी कुठं आहे ? पण आहे हें असं आहे. बायको नवऱ्याच्या वरचढ होता नये, असा नवऱ्यांच्या जातीचा बाणा आहे. शिकलेली मुलगी नवऱ्याला चार गोष्टी ऐकवूं लागली, तर त्याच्या नवऱ्याच्या अतिकाराला घक्का बसेल, अशी मीति पुरुषांना कदाचित् वाटत असेल. मला वेडीला याचं निराकरण करतां येणार नाही. आमच्या जातीची आहे ही स्थिती अशी आहे. माझी छापी हुशार आहे, पुढं चांगली शिकली तर बी. ए. एम्. ए. सुद्धा होईल इतकी हुशार आहे, असं माझे मन सांगतं. तिनं मोठमोठ्या परीक्षा द्याव्या असं

मला वाटतं—ती तर तेवढ्यासाठीच रडत असते. पण इच्छा असतांना सुद्धा केवळ तिचं लग्न झालं पाहिजे झणून तिच्या शालेंतून काढावी लागली. ”

असें हें लग्न झणजे आहे तरी काय ? असा प्रश्न माझ्यासमोर उभा राहिला. इच्छा असतांना, अंगी घमक असतांना, केवळ लग्न झालं पाहिजे झणून शिक्षणावर कुन्हाड पडावी असें हें लग्न आहे तरी काय ? आयुष्यांत महत्त्व लगला आहे की शिक्षणाला आहे ? लग्नाचा आणि शिक्षणाचा संबंध जगण्यासाठी आहे की जगवण्यासाठी आहे ? मुलीचें लग्न झालें पाहिजे झणून तिच्या चांगलें शिक्षण द्यावें लागतें, असा ब्राह्मणादि पादरपेशे वर्गाचा समज आहे. त्याच्या उलट पहावें, तर स्वाभ्या वर्गांत शिक्षण मिळालेल्या मुलीचें लग्न हाणं कठीण जातें असा अनुभव आहे. शिक्षणामुळें एका वर्गाचा लग्न सुलभ जातें, तर दुसऱ्या वर्गाचा लग्नाच्या कामी शिक्षणच आड येतें. असें हें लग्न झणजे आहे तरी काय ? शिक्षणाच्यासाठी लग्न खर्ची घालायचें, की लग्नाच्यापार्शी शिक्षणाला चाट द्यायची ? लग्न झालेले पुरुष पुढें शिक्षण चालू ठेवतात, पण लग्न झालेल्या मुलींनाच चालू ठेवण्यास प्रवृत्त कां असावा ?

माझ्या मनांत आलेले ते प्रश्न मी आईसमोर मांडले. त्या वेळीं ती ह्यागाली, “लग्न झणजे काय ते तुला लग्न न झाल्यानें कळत नाही. पण लग्न होऊन सुद्धां मला अजून ते कळलें नाही. माझ लग्न बऱ्याच लहान वयांत झालें, पण ज्यांचीं तसें माझ्यापेक्षा मोठ्या वयांत झाली त्यांची स्थिति मी पहातें आहे. लहानपणीं, लग्न व्हायच्यापूर्वी—ज्या मुली चांगल्या वीटकुल्या होत्या, त्या लग्न होताच अगदीं मरतल्या झालेल्या मला दिसून आल्या. लग्न व्हायच्या पूर्वी ज्या मुलींची वृत्ति बाणदार होती—शब्दाळा शब्द, उत्तराला उत्तर, देण्याची ज्या मुलींची ताकद होती—त्याच लग्न होताच अगदीं मऊ होऊन गेलेल्या मी पाहिल्या आहेत. माझ अनुभव तुला कसा सांगू ? मला देखील असंच वाटतं. मी देखील लहानपणीं मोठीं हूड होतें पण लग्न झाल्यानंतर इतकी गोगलगाय बनलें कधी, याचं माझं मलाच आश्चर्य वाटतं. ‘सून असावी तर अशी’ अशी सर्वांनीं माझी तारीफ करावी, पण त्याचं मला मात्र मरणप्राय दुःख होत असे. माझी वृत्ति मी दाबून टाकीत होतें. कुणो निष्कारण टाकून बोललें तर त्याला चांगलें सणसणीत उत्तर द्यावें अशी मनां-

तून उसळी येत असे. पण चांगली सून ठरण्यासाठी मी मन मारून मुकाट्याने रहात असें. 'चांगली सून झणजे काय' याचा विचार मी करू लागले झणजे असं वाटतं, काँ चांगली सून म्हणजे चाळतं दोळतं मढं ! तिळा आपलेपणा नाही, स्वाभिमान नाही, स्वतःची बुद्धी चालवण्याची धमक नाही, दुसऱ्याच्या ओंजळीने पाणी प्याव्याशिवाय जिथ जगतां येत नाही, स्वतःचं मन नाही, बुद्धी नाही, ती खरी चांगली सून ! मग ती सुशिक्षित असो काँ अशिक्षित असो—सुनरणा झणजे मरतुकडं जिणं—” थोडा वेळ थांबून ती झणाळी, “हं झालं सूनपणाचं. पण बायकापणाची गोष्ट अगदी न्यारोच आहे मी तुला आई, तं माझी मुलगी. माझे पति ते तुझे वडील—बायकोपणाच्या जिण्याची केविलवाणी स्थिती तुला कशी सांगू ? चार घऱ्या चार बायका जमलां झणजे आझीं लमाच्या गोष्टीं बोलतां—विशेषतः आपल्या मुलांच्या लमाच्या गोष्टीं बोलतां, शेजऱ्या पाजाऱ्यांच्या मुलींच्या लमाच्या गोष्टीं बोलतां, पण स्वतःच्या लमाची गोष्ट मात्र केव्हाही बोलत नाही. लमाच्या बायकोच्या जिण्याची गोष्ट जर आझीं बोलू लागलों, व त्या आमच्या मुलांबाळांच्या कानां पडल्या, तर त्या लमाला तयार होणार नाहीत. पोरी, झणून लमाचो चांगलो बाजू तेवढीच आझीं बोलतां. आणि तो चांगली बाजू झणजे तरां काय ! दागदागिने, शालूपठ्या, कार्यप्रस्थान, नवऱ्याच्या नांवावर मिळालेला मानमरातब, झणजेच काय ती लमाची चांगली बाजू. दुसरीबाजू अत्रुभवाची लागते. तो कुणी सांगत नाही. दिव्यारकी तरी सुद्धा सांगणार नाहीत. याच आमच्या दामिकपणाला चांगुळरणा झणतात. लम—लम ! लमाशिवाय बायलांचं जिणं नाही.—पण लमासारखं बायकांना मरण नाही.”

नकळत आईच्या डोळ्यांतून बोलण्याच्या हुंदक्यासरशी पडलेली दोन टिपे मी पाहिलीं. मनांत प्रश्न उभे राहिले होते, ते त्या टीपासरशी वाहून गेले. तोंड फिरवून पदराने आषले डोळे पुसून आई म्हणाली, “गोदे, पोरी, तूं आपली शिकत जा. चांगली विद्वान हो. चांगल्या परीक्षा दे. इतर आया पोरींच्या लमासाठी तळमळतात, तशी तळमळणारी मी नाही. तुझ्या लमाची मी धाई करणार नाही. चांगली शिक. चांगली करतीसबरती हो. लम म्हणजे काय हें कळण्याइतकी बुद्धिवान हो. आणि लम करावं असं वाटलं, तर नंतर

मळा सांग. जगलें वाचलें तर हा माझा निश्चय दांतों धरून चालवीन. पण मेळेंच तर नशीब तुझें ! तशीं मेळें तर वडील माणसांच्या सक्तीसाठीं लमाळा तयार होऊं नकोस. अगदीं दुराग्रह घर. तुला कुणों नांव ठेवलीं तरी हरकत नाही. पण लग्नाशिवाय जगतां येत नाहीं असं वाटल्याशिवाय लमाळा तयार होऊं नकोस. ”

लमाबद्दलची माझी आर्षी झालेली करपना आईच्या या माषणानें जास्त मयप्रद स्वरूप धारण करूं लागली. आईचें मत कळलें. बाबांचें मत विचारण्याची सोयच नव्हती. कुणातरी पुरुषाचें लमाबद्दलचें मत मळा पाहिजे होतें. पन्नास मुळांचा जंजाळ बाळगणाऱ्या बाबीशेटजींनीं खरें मत दिलें नसतें.

विचार करूं लागलें, तेव्हां एकच पुरुष नजरेसमोर उभा राहिला. तो रविवारचा दिवस होता. मी डॉक्टर कीर्तिकांच्या बंगल्यावर नित्याप्रमाणें गेलें होतें. साहेब, कुठलासा रोगी पहाण्यासाठीं गेले होतें. लिमयेबुवा बंगल्यावरच होते.

मी जातांच तंबोरा काढून त्यानीं सा रे ग म ला सुरुवात केली, त्या वेळीं मी बुवांना म्हटलें, “आजचा दिवस गाणें राहूं द्या. आज गाण्याच्या ऐंज्यां मळा बोलायचं आहे. तुम्हां कीर्तन करतां, पुराणं वाचलीं आहेत, वेद उपनिषदांचा अभ्यास केला आहे, तेव्हां माझ्या एका प्रश्नाचें उत्तर द्या. लम म्हणजे काय ? ”

“ लम म्हणजे लम ! ” असें म्हणून लिमयेबुवा मोठ्यानें हंसले.

मी निग्रहानें विचारलें, “ अशी चकवाचकवी चाळणार नाही. वेद, उपनिषद आणि पुराणें यांचीं नांवें मी उगीच घेतलीं नाहीत. लम म्हणजे लम हें मळा माहीत आहे. पण लमाबद्दल वेदाचं काय मत आहे, पुराणांचे काय आधार आहेत, हा माझा प्रश्न आहे. लम या विषयावर मळा तुमचें कीर्तन ऐकायचं आहे ”

एक क्षणभरच लिमयेबुवा गंभीर झाले, आणि लगेच मोठमोठ्यानें हंसत म्हणाले, “ ठीक आहे तर मग. ‘ सजयति सिंदूरवदनो देवो ’ नें कीर्तनाळा सुरुवात करतां. हें कीर्तन फार लहान होणार आहे. सूत म्हणतात, शौनकादिक ही, ऐका. लम म्हणजे काय हें समजण्याचं सध्यां तुमचें वय नाही,

जरूरही नाही, आणि तुमच्यासारख्या मांडकुदळ मुळीबरोबर लक्षासारख्या भानगडीच्या विषयाची चर्चा करण्याची माझी इच्छा नाही. घालीन लोटांगण वंदीन चरण—”

मला बुवांचा राग आळा. मी ताडकन् उठलें आणि बाहेर जाऊन व्हरां-
ळ्यावर उभी राहिलें. माझ्या पोरस्वभावानुसार मला बुवांचा भारी राग आळा
होता. रागानें मी सारखी फणफणत होतें. कोण आलें कोण नाही, याचें मला
मानही नव्हतें.

इतक्यांत माझ्या कानी शब्द आले, “ हें काय गोदे, ज्वालामुखी असा
कां धुमसतो आहे ? काय झालं ? ”

साहेबांचे हे शब्द कानी येतांच मी शुद्धीवर आलें. माझ्या बावळे-
पणाबद्दल माझी मळाच काज वाटली.

कशीबशी वेळ मारून नेण्याच्या इराद्यानें मी म्हटलें, “ काहीं नाही झालं !
बुवांना मोठा अभिमान झाला आहे आपल्या कीर्तनाचा ! मी काहीं विचारलें
त्याचं घड उत्तर सुद्धां त्यांच्यानं देववेना. अर्थातच मला राग आळा ! ”

“ असं का ? ” साहेब म्हणाले, “ मी आतांच बुवाची हजिरी घेतों.
आघों आंत चल, आणि काय झालं तें मला नोट समजावून दे. ”

साहेब आंत गेले—मीही त्यांच्या मागोमाग गेलें. बुवा होते त्याच जागों
बसले होते. मी त्यांच्याकडे मुळीच न पाहतां दूरच्या एका खुर्चीवर जाऊन
बसलें.

साहेब म्हणाले, “ बुवासाहेब, काय झालं ? गोदी कां रागावली तुमच्यावर ! ”

बुवा पूर्वीच्या सारखेच हंफूं कागले. माझा राग पुनः उसळी मारून वर
येऊं लागला.

बुवा काहीं बोलणार होते, तोंच साहेब म्हणाले, “ जरा याबा, मी एवढं
हे खोगोर उतरून येतो. कणड्यांचं बंधन दूर झालं म्हणजे अघळपघळ
बोळायला देहाबरोबरच मन सुद्धां जरा मोकळं होईल. ” असें बोलून ते तडक
आत गेले.

बुवांनीं मला हांक मारली, पण मी उत्तर दिलें नाही. “ बरं बुवा ” म्हणून
बुवा उगीच राहिले.

मी विचार करूं लागलें तसतशी माझ्या पोरकटपणाबद्दल माझी मळाच काज वादूं लागली. मी स्वतःला बुद्धिवान् समजत होतें, विचारी समजत होतें, पण एवढीशी थट्टा सहन करणें मला कठीण गेलें, याचा मळाच राग येऊ लागला.

विचारांहीं माझी खात्री झाली. राग आला तो थेटेमुळें नव्हे. विषयाच्या उद्दापोदाबद्दल जी आत्यंतिक तळमळ माझ्या हृदयांत जागी झाली होती, आणि थटेपायीं बुवांनीं तिचा जो विरस केला, त्याचाच मला राग आला होता. कुणाच्याही थट्टेला मी केव्हांच चिडत नसें, पण या वेळीं चिडलें ती याच कारणांमुळे.

बुवाही ओशाळल्यासारखे होऊन स्वस्थ बसले होते. मी हळुहळू त्यांच्याकडे वळलें, आणि अगदीं शांतपणानें म्हणालें, “बुवा, माझी चूक झाली. मला क्षमा करा.”

“हं, आतां बोला !” असें म्हणत साहेबही तितक्यांत आले आणि खुर्चीवर बसून हुक्याच्या नळींतून गुडाखूच्या गोड्या धुराचे फत्रे सोडूं लागले.

प्रकरण १८ वें. कसलं हें लग्न !

गुडाखुचा धूर मला सहन होत नसे. पण साहेबांना वेगल्यावर आल्या-
नंतर तेवढीच काय ती करमणूक होती, हें ध्यानांत घेऊन मला तो सहन
करावा लागत असे.

साहेब झणाले, “ उगी का राहिलीस ? आतां बोल पाहूं ! बुवांनीं
काय केंडं ? ”

एक क्षणमरच मी स्तब्ध राहिलें, आणि त्यानंतर बुवांशीं झालेलें सर्व
माषण आणि बुवांनीं त्यावर दिलेलें उत्तरें वगैर इत्थिग ! साहेबांना सांगून
मी झटलें, “ यांत माझे काय चुकलें ? हा प्रश्न विचारण्याजोगं माझे वय
नाहीं असं बुवा झणाले. तें पटतं का आपल्याला ? माझ्या वयाच्या काहीं
मुलींचीं लग्नें मुझा झालीं आहेत, मग मांच लग्नावद्दल प्रश्न कां विचारूं नये ! ”

साहेब धकदां पोट घरून मोठ्यानें हंसले. बुवांकडे पाहातांच, हंसावें कीं
गंभीर रहावे, याचा विचार करीत मघलांच कुठळी तरी छाया चहेत्यावर
घेऊन ते बसत्याचें मळा दिसून आलें.

साहेब झणाले, “ गोदीचं झगणं खरं आहे. आजच्या काळांत तिच्या
वयाच्या मुलींचीं लग्नें होताहेत—विशेषतः ब्राह्मणात आणि कुणब्यांत पुष्कळच
झालीं आहेत. नाहीत काय तीं आमच्या जातीत— ”

“ झगजे ? ” मी मध्येच म्हटलें, “ तुमच्या जातींत मुलींचीं लग्नें लव-
कर होत नाहीत का ? ”

“ नाहीत—निदान इतक्या लवकर तरी होत नाहीत. ” साहेब हुक्क्याचा
धूर हळूहळू सोडीत म्हणाले, “ आमच्या जातीचें सारंच काहीं न्यारं आहे.
आमची जात फक्त मुंबईतच असल्यामुळें हिंदूखेरीज इतर संस्कृताचा
आमच्या जातीवर परिणाम झाला आहे. शिवाय हुंडा. या हुंड्यापायीं—
किंवा सालंकृत कन्यादानापायीं म्हणा इवें तर, मुलीबरोबर घोरानीं सोनें घाबें
लागतं. त्याशिवाय घर घाटायच्या सामानसुमानाची यादी तर मोठी अजस्त

असते. लग्नाच्या वेळीं द्यायच्या सामानात कुणी कुणी पाळणे सुद्धा दिवलेल मी पाहिले आहेत—” असें म्हणून साहेब एकदां मोठमोठयाने हंसले. ते कां हंसले याचा अर्थ मला त्या वेळीं कळला नाही.

बुबाही हंसत होते. लोक हंसले कीं आपणही हंसावें, असली खांट्या शिष्टाचाराची वृत्ती त्या वयांतमुद्धां माझ्या ठायीं नव्हता. कोटी काय झाळी, ती मला कळली नाही, असें कुणी म्हटलें असतें तरी मला पाकरलें असतें. पण नुसते लोक हंसतात म्हणून आपण हंसायचें हें मला केव्हाच पटलें नसतें.

“ कां ग पोरी ! हंसत कां नाहीस ? ” असें साहेबांनीं विचारलें, त्या वेळीं मी स्तब्ध राहिलें असें पाहून ते झणाले, “ अर्थातच तुला तें कळणार नाही. जेवणाचीं मांडीं देतात, पळंग दतात, बिछाने देतात, अत्तरदाण्या गुलाब-दाण्या देतात—पण पाळणे देतांना त्या जोडप्याला पुढं मुल होणार असं आर्षीच गृहीत कां घरतात ? एवढा सगळा संजाम द्यायची सर्वांचीच कांहीं ताकद नसते. पण कित्येक घोर सोनं आणि गडगंज संसाराचा संजाम सक्तीनं वसूल करायची बरपक्षाची हक्काची मागणी असते, ती पुरवण्याची ताकद सर्वांनाच नसल्यामुळें आमच्या जातींत मुली बऱ्याच मोठया वाढलेल्या राहतात. तुला खोटें वाटेल गोदे, पण माझ्या वयाच्या—चांगल्या चाळीस पन्नास वर्षे वयाच्या—कुमारिका तुला आमच्या जातींत दाखवून देईन. तुमच्या जातीचें तसं नाही. मुलगी जन्माला आल्यापासून तिच्या लग्नाची भुगभुग सारखी चाललेली असते ‘ अष्टवर्षा भवेत् कन्या ’ चा मंत्र कानांनीं कपाळीं ठणणत असल्यामुळें मुलीच्या कल्याणापेक्षे मुलीच्या लग्नाचीच आईबाप जास्त काळजी वहात असतात. मुलगी उपवर होण्यापूर्वीं कसबसं तिचें लग्न उरकून घेण्याचो तुझा लोकाची घडपड चालत असते. इतर धर्मातील लोकांच्या सहवासांमुळें झण, किंवा अवास्तव हुंड्याच्या चालीमुळें म्हण, आमच्या जातीतील मुली लग्नाशिवाय वाढलेल्या पाहिल्या, कीं तुझां लोकांतील मुलींच्या लग्नासाठीं चाललेली ही घडपड पाहून माझ्यासारख्याला आश्चर्य वाढतं. मुलगी उपवर होण्यापूर्वीं तिचें लग्न झाल पाहिजे, नाही तर जात बुडते, असं तुझीं झणतां. पण आमची जात कुठें बुडाली नाही ती ! आमच्या जातींत चांगल्या म्हातान्या झालेच्या

बायकासुद्धां लग्न शाण्याशिवाय मेल्या आहेत. पण त्यामुळं आमचं काय नुकसान झालं आहे ? तुमच्या जातीतील लग्नाची घडपड पाहिली, की ही गोष्ट पहिल्यानं माझ्या नजरेसमोर उमो राहते. आम्ही हिंदुच आहोंत ना ? मग आमचा हिंदूणा कुठं नाहीसा झाला नाही तो ? मग तुमच्याच हिंदूपणाचा या असल्या लग्नांनी बका कसा बसतो ? हे नुसते मनाच्या समजुतीचे खेळ आहेत. रूढीच्या दडपणाचे वेडेचार आहेत. जसा प्रवास घालावा तसा तो प्रचारांत येत असतो.”

मी मध्येच म्हटलं, “ साहेब, माझा प्रश्न हा नाही. मी विचारीत होतं, की लग्न म्हणजे काय ? ”

“अर्थ का ?” साहेब म्हणाले, “ तें मी अगदींच विसरलों. माझ्याकडून विषयांतर झालं. पण हें विषयांतर देखील अगदींच वायफळ नाही. या गोष्टीचा देखील तूं चांगला विचार कर. आतां तुझा प्रश्न, लग्न म्हणजे काय ? ” असें बोलून त्यांनीं हुक्याचे बरेचसे घुटके मारून धुराच्या फवाऱ्यांनीं खोळी भरून टाकली.

“ लग्न म्हणजे काय ? ” साहेब आपल्याशींच बोलल्यासारखें करून म्हणाले, “ सकृद्दर्शनां हा प्रश्न जेवढा सोपा वाटतो तितका सोपा नाही. म्हणूनच बुवांनां तुला तें मघाचं उत्तर दिलं. लग्न ही एक आध्यात्मिक बाब आहे—संक्रमेंत आहे—अस समजण्याचा प्रवात आहे. पण लग्नाचे मंत्र जर समजावून घेतलं, तर लग्न म्हणजे नुसतें एक कौंटूंक आहे, बेमुदत करार आहे, असच आपल्याला दिसून येईल. लग्नाच्या मंत्रांत ‘ धर्मं च अर्थं च कामं च नातिचरामि ’ अशा शपथ त्रिवार करून उभयतांकडून घेतली जाते, ‘ मोक्षं च नातिचरामि ’ अशी शपथ काहीं घेण्यांत येत नाही. या लग्नाच्या करारात मोक्षान्या बाबतींत उभयपक्षांना मोकळीक ठेवली आहे आणि म्हणूनच लग्न ही आध्यात्मिक बाब नाही असें मी प्रतिपादन करीत असतो. तो आध्यात्मिक बाब असतो, तर धर्म, अर्थ, काम, आणि मोक्ष या चान्ही पुरुषार्थांच्या बाबतींत बंधन पाळण्याची शपथ घेण्यांत आली असती. तसंच मुळीचा बापही ‘ प्रजा उत्पन्न करण्यासाठीं हीं मुळगीं तुझ्या स्वाधीन करतो, ’ अशाच संकल्प सोडीत असतो. बापानं कोणत्या अटीवर

आपल्याला दुष्ट्याच्या स्वाधीन केली आहे, याची त्या बधूळा कल्पना नसते. त्याचप्रमाणे कोणत्या अटीवर आपण या मुलीचा स्वीकार केला आहे, याची पुरेशी जाणीव त्या वरालाही नसते. ही आमची लज्जा ! गोदे, पोरी, लग्न म्हणजे कॉण्ट्रॅक्ट आहे. या कॉण्ट्रॅक्टच्या करारावर एक पुरुष आणि एक स्त्री यांना एकमेकांशी प्रामाणिकपणाने राहण्याचे बंधन घातलेले असते. एकमेकांनी एकमेकांशी प्रतारणा करायची नाही, वरचढवणा करायचा नाही, सम्बुद्धीने आणि समवृत्तीने संसार थाटून राहायचे, याच त्या कराराच्या अटी असतात. पण व्यवहारात मात्र त्या पाळण्या जात नाहीत. देवाब्राह्मणाच्या साक्षीने लग्न लागले, असे आपण म्हणत असतो. पण हे लग्न कोणत्या अटीवर लागले, त्या अटी पाळायच्या कशा, आणि त्या अटी पाळण्याच्या जबाबदारीवरच लग्नाचे चिरस्थायित्व दिसून आते, याची त्या नवराबायकांना जाणीव सुद्धा नसते. रूढीचा अनुसरून नवरा सत्ता गाजवीत असतो आणि रूढीला अनुसरूनच त्याच्या सत्तेचे जे बायको बिनतक्रार आपल्या मानेवर वाहात असते, हेच आमचे लग्न ! लग्न लागण्यापूर्वी विवाहसंस्कारांत घातलेले करारभंग आर्सेबाप आपल्या मुळांना समजावून देत नाहीत, किंवा उपाध्येबुवा म्हणजे लग्नाचे रजिस्ट्रार तेही बधुवरांना समजावून देत नाहीत. ते तरी कुठून समजावून देणार ! या कराराच्या अटी-म्हणजे लग्नाचे मंत्र-कुणालाच माहित नसतात. आंबळेपणाने हा सारा व्यवहार चालतो त्यामुळेच उभयपक्षांच्या सौख्याची पुढच्या आयुष्यांत हानी होत असते. प्रपंच थाटण्यासाठी, प्रजावर्धन करण्यासाठी म्हणजे ईश्वराच्या कार्याला मदत करण्यासाठी, केलेला हा करार मुळीतच माहित नसल्यामुळे कुणाकडूनही पाळला जात नाही. अतएव आमची लज्जा म्हणजे नकळत मोडलेले देवावरचे करार होत. देवाब्राह्मणांच्या साक्षीने जे लग्न लागले, ते मोडले जात नाही असा समज आहे, पण तो चुकीचा आहे. लग्न म्हणजे एक करार आहे असे एकदां ठरल्यावर त्यांतून अटी कोणत्याही एका पक्षाने मोडल्या तर तो करारही मोडला गेला पाहिजे. हा साधा व्यावहारिक सिद्धांत आहे. पण तसे होत नाही. हा करार अविच्छिन्न समजला जातो. पण हा करार अविच्छिन्न राहतो असे तरी कसे म्हणावे ! ' धर्मेच अर्थेच, कामेच नातिचरामि ' अशी

त्रिवार शपथ करणारा पुरुष देवाब्राह्मणांच्या साक्षीनं झालेला करार मोडून वाटेल तेव्हा वाटेल तितकीं नवीं लग्नं म्हणजे नवे करार करतो, आणि स्त्री मात्र ती शपथ प्रामाणिकपणे पाळून पुन्हां नवा करार करायला पुरुषाप्रमाणें सरसावत नाही. तेव्हां लग्न ही आभ्यात्मिक बाब कशी ठरेल ! काय हो बुवा, तुमचं काय म्हणणं आहे याबद्दल ?” साहेब बुवांकडे वळून म्हणाले.

लिमयेबुवा आडकित्यानं सुपारी फोडीत साहेबांच्या तोंडाकडे पहात अजून-पावेतों ऐकत होते. ते आंगठ्याच्या टोकानें पानाला चुना लावत म्हणाले, “ आपलं म्हणणं बरोबर आहे. पण रूढी ही अशी आहे. मनुस्मृतीच्या आधारावर कायदे केले गेले आहेत. कायदे आहेत सरकारचे, लग्न होतं ब्राह्मणांच्या हस्ते, आणि तें मोडायचं असलं तर जावं लागत सरकारकडे. खरं पाहिलं तर ज्यांनीं लग्न लावलं, त्या ब्राह्मणांनींच लग्नाच्या प्रपंच्याचा निवाडा केला पाहिजे. पण त्यांच्या हातीं सत्ता कुठे आहे ! सत्ता आहे सरकारच्या हातीं. लग्न लावायचा अधिकार ब्राह्मणांचा. पण तें मोडायचा अधिकार सरकारच्या हातीं. सरकारचे कायदे मनुस्मृतीच्या आधारें. स्मृती करणारा हा मनु होता पुरुष. तोच जर मनुताई अमती—किंवा त्या मन्याबापू आणि मनुताई ह्या दोघांनीं मिळून परस्परांच्या विचारानं जर हे कायदे घडवले असते, तर आज दिसत असलेली अनवस्था माजली नसती. कायदे घडवणारा पुरुष सत्तेला लाड्यावलेला—त्या स्मृतीच्या आधारें सरकारी कायदे घडवणारेही पुरुषच—सरकारनेंही बायकांची संमती घेतलेली नाही. मग पुरुषांनीं शिरजोर कां होऊं नये ! आपल्या हक्कांची पायमल्ली होत आहे, याची बायकांनाही जाणीव नाही अशी जाणीव होण्यापूर्वीच झणजे अगदीं लहानपणींच त्यांना लग्नाच्या अविच्छिन्न करारानं बंधून टाकलं जात असल्या-मुळे पुढल्या आयुष्यांत ती जाणीवही उत्पन्न होत नाही. कांहीं दिवस मुलींना चांगल्या सज्जान होईपर्यंत लग्नाशिवाय राहूयात, विवाहांतील शपथांचे अर्थ त्यांना चांगले कळूयात, कीं त्याच मुली पुरुषांना कशा सळो कीं पळो करून सोडतात, तें आपोआप दिसून येईल. ”

“ ऐकलंस ! ” साहेब झणाले, “ हें झालं बुवासाहेबांचं मत. माझं मत मो तुम्हा कसं सांगू ! माझं लग्न मोठं सुखाचं झालं होतं. पण ती अगदींच

योड्या मुदतीची बाब झाळी. पश्चात्ताप करायची संधी मिळाळी नाही. त्यामुळे कम मोडावे की मोडूं नये, याचा विचार करायला मला अबसरच मिळाळा नाही. दुसऱ्यांचीं कम पाहिळीं, आणि कम झणजे एक करार आहे असं एकदां दृष्टीत घरळं, झणजे हा करार मोडण्याचा मार्ग कुठं तरी असला पाहिजे. तात्पर्य काय, की कम हा एक करार आहे, आणि तो करार करण्याच्या बाबतींत चांगलं सज्जान झाल्याशिवाय काणत्याही स्त्रीने किंवा पुरुषानं पडूं नये, आणि कुठल्याही आईबापांनीं सज्जान झाल्याशिवाय आपल्या मुलांमुलींना या करारांत पाडूं नये खरें पाहिळें तर अज्ञान मुलांच्या हातून देवात्राझणांच्या साक्षीनें कां होईना, कोणताही करार करून घेणं बेकायदेशीर आहे. अज्ञान मुलांनीं केलेला कोणताही करार—कमशिवाय इतर कोणताही करार—कायदेशीर समजला जात नाही. पण मनुस्मृतीच्या जोरावर आईबापांनीं अज्ञान मुलाकरवां करून घेतलेला—कोणत्याही कायदेशीर संस्थेच्या अधिकाराशिवाय करून घेतलेला—हा करार का पाळला जातो याचेंच मला आश्चर्य वाटतं.”

मी वर लिहिलेला संवाद म्हणजे साहेबांनीं त्या दिवशीं केलेल्या चर्चेचा साधारण सारांशच आहे म्हटलें तरी चालेल. त्यांनीं अगदी सोप्या शब्दांत आणि सोप्या भाषेंत त्या दिवशीं हा विषय मला समजावून सांगितला होता. पण आतां लिहिण्यावर तो वाचून पाहिला, तेव्हां माझे समाधान झालें नाही. तो बराचसा भाश्या भाषेंत मांडला गेला आहे. अगदीं सोप्या भाषेंत गहन विषयसुद्धां भाश्यासारख्या लहानशा मुलीलाही कळतोल अशा रीतीनें सांगण्याची साहेबांची हातोटी भाश्या ठायीं नसल्यामुळे मला त्यांचें माषण अस्सल बरहुकूम देता आलें नाही.

साहेबांच्या माषणाशीं भाश्या आईच्या माषणाचा मी एकापरीनें पडताळा घालून पाहिला. साहेबांच्या भाषणांत पुष्कळसें तथ्य आहे, असें त्यामुळेच मला वाटूं लागलें.

कमामुळे आईला फारसें सुख झालें नाही, असा ध्वनी तिच्या माषणावरून निघत होता. कम अगदीं केलेच पाहिजे, तें झालें नाही तर कांही तरी अगदीं संवकर असें होईल, असें जें लुबीच्या आईला वाटत होतें, त्याची मला आठवण झाली. प्रभू त्यावरूनच निवाळा होता. महत्त्व कशाका ? कमाला, कं. शिक्षणाळा !

मी साहेबांना विचारलें, “महत्व कशाला ? लम्बाला को शिक्षणाला ? मुळीचं लग्न अमुक एक वयापूर्वीं झालं पाहिजे म्हणून तिला झालेंतून काढून टाकणं न्यायाचं होईल का ?

गंभीर होऊन साहेब म्हणाले, “माझ्या हातीं अधिकार असता, तर लम्बा-याची मुलीला झालेंतून काढणाऱ्या आईबापांना मी फटके लगावले असते. सुदैवानं म्हणू किंवा दुर्दैवानं म्हणू—माझ्या हातीं तसा अधिकार नाहीं. पण मला जर एकादी मुलगी असती, तर मी आर्घां तिला चांगलं शिक्षण दिलं असतं, लम्बाच्या कराराच्या अटी समजावून देण्याची पात्रता येईपर्यंत तिला चांगलं शिक्षण दिलं असतं, असं शिक्षण देईपर्यंत ती मुलगी अर्थातच कायद्याच्या दृष्टीनंही सजान झाली असती, सजान झालेल्या मुलीला कायद्याच्या दृष्टीनं आपले करारमदार आपणच करण्याचा अधिकार येत असल्यामुळं तिच्या लम्बाची माझ्यावरची जबाबदारी आपोआपच दूर झाली असती, आणि ती तशी दूर झाली म्हणजे लग्न करावं कौन कराव, कसं करावं आणि कुणाशीं करावं याचा विचार करायला तिची ती मुखत्यार झाली असती ! तात्पर्य काय, कौं मुलीला सजान होईपर्यंत योग्य तें शिक्षण दिलं, म्हणजे आईबापांवरचो लग्नाची जबाबदारी आपोआप उडून जाते. महत्व लग्नाला आहे. पण शिक्षण देण्याचं महत्व तितकंच जबाबदारीचं आहे. मनुष्याच्या आयुष्यांतील लग्न हा अत्यंत महत्वाचा करार आहे. आणि त्या कराराचं महत्व कळण्यासाठी शिक्षणाचं महत्व लग्नाच्या महत्वापेक्षां जास्त जबाबदारीचं ठरतं आहे.”

माझ्या बुद्धीला ही गोष्ट आधींच पटली होती. पण साहेबांचा आधार मिळाल्यामुळें मला तेवढेंच अधिक समाधान वाटलें. लग्न झणजे काय ? लग्न झाल्यानंतर माणसाचो परिस्थिती काय बदलते ! याचो मला यकंचितहा कल्पना नव्हती. पण शिक्षणाला तें आड येतें म्हणूनच लग्नाबद्दल मला तिटकारा वाटूं लागला.

लुशीला झालेंतून काढली होती खरी, पण अजून तिचें लग्न कुठें ठरलें नव्हतें. तिच्या लग्नाची चाकशी करतां करतांना एक दुसरीच बाब उत्पन्न झाली. तिच्या भावाचें लग्न ठरलें आणि त्यामुळें हिंदु लोकांच्या चाळीरिती-तील एक म्हत्वाचा प्रश्न उत्पन्न झाला.

प्रकरण १९ वें मुलीची मुंज.

छवीचा माऊ मुंबईला असे. त्याचे ऋम व्हायचें तें रत्नागिरींतच व्हावें असें टरलें होतें.

लग्नाची सर्व तयारी झाली. रत्नागिरीतीस चालीप्रमाणें लग्नासाठी बराच अवाढव्य खर्च केला होता. तिकडील सर्वत्र जातींत तरी लग्नाचा याट शक्तीच्या बाहेर करण्याचा परिपाठ असे—राती पैसा नसला तरी कर्जे काढून लग्नाचा ताबूट उभारण्यांत येत असे—तराही मंडारी जात ही या कामीं सर्वांना मागे टाकीत असे.

या जातीचा हाच मोठा विशेष आहे. ही जात माठी भानी आहे. कोणत्याही बाबतींत आपला कमीपणा जगाच्या नजरेला येऊं घ्यायना दाडो असें या जातीचे ब्रौद आहे. 'मंडारी बायको देखून पण बढाई देणार नाई?' अशी या भासांत एक छण प्रचलित आहे. शिवाजीमहाराजांच्या काळांत दर्यावरील लष्कर या लोकांनीं मोठी कर्तवी मिळवली होती. या लोकांतील कांहीं दर्यावरीं शिवपूर्वकाळीं रत्नागिरीचाही व्यवहार करीत असत. त्यामुळे त्या काळात त्यांच्या घरांतून संपत्ति नादत असे. असल्या रत्नागिरीकांतूनच कर्तवगार माणसें निवडून शिवाजीमहाराजांनीं आपलें आरमार उभारलें होतें. इतिहासकाळातील त्या वैमनाची आणि कर्तवगारीची जाणीव त्यांच्या रोमारोमांतून खेळत होती. पिढ्यान्पिढ्या ती जाणीव वंशपरंपरनें तशीच जिवंत राहिली होती. त्या जाणीवेच्या आधारावरच ही जात मानो राहिली आहे.

पूर्वपरंपरेच्या या मानाच्या जाणीवेमुळे पडता काळ आला तरी हे लोक आपला कमीपणा केव्हांही उघडा पडूं देत नाहींत. आणि क्षणूनच प्रत्येक कार्यप्रसंगाच्या वेळीं अवास्तव खर्च करून आपला मान कायम राखण्याची या जातीची बढपड चालत अरुते.

रत्नागिरीतले इतर मंडाऱ्यांच्या मानानें छवीचा बाप चांगला सुखी

होता. मुंबईला तो कौन्ट्रकटचा घंदा करीत असे. त्यांत त्यानें चागळेच पैसे कमावले होते. तेव्हां मुळाव्या लग्नासाठीं कर्ज काढून थाट करणाऱ्या इतर लोकांपेक्षां बऱ्याच मोठ्या प्रमाणांत खर्च करण्याची त्याची ऐपत होती.

एवढा थाट केला होता खरा, पण अगदीं लग्नाच्या वेळीं तो सर्व कुकट जाण्याची पाळी आली होती.

तोपर्यंत मला माहीत नव्हतें, पण छवीची आई ही साटाची बायको होती. पाटाच्या बायकोला लग्नाच्या पुण्याहवाचनाला बसण्याचा अधिकार नाही, असा एक अचानक प्रश्न उपस्थित झाला.

ब्रह्मवृंदांत मतभेद झाले. पण ते शास्त्रापेक्षां पैशाच्या बळावरच झाले होते.

रुढीं अशी होती! छवीचा बाप जातिवंत मंडारी—तो अर्थातच चिरडीला आला. ब्रह्मवृंदापेक्षा जतीतील लोकांचा या कामीं मोठा अडथळा आला होता. वाटेनें वळून छवीच्या आईला या मंगलकार्यासाठीं बसू द्यायचें नाहीं, अना मंडारी जाताने चंग बांधला होता. वाटेनें झाले तरी तिच्या हातूनच देवक बसवायचेंच, अशी छवीच्या बापाची प्रतिज्ञा होती.

प्रकरण अगदी हातांजिंवर आलें. लग्नाच्या मंगलकार्यांत रणे पडण्याची वेळ आली. पण कुणीच माघार घेईनात. ब्रह्मवृंद जरी शास्त्राच्या दृष्टीनें सर्वानुभूतें विरोधक होता, तरीही त्यांतून एक बाणेश्वर उपाध्ये निघाले.

ब्रह्मवृंदांनै बहिष्कार घातला तरी वेहे नर, पण हे कार्य आपण संपादनारच, अशी त्यांची प्रतिज्ञा केली.

या प्रतिज्ञेच्या मुळाशी पैशाची लालच होती—नाहीं असें नाहीं—ब्रह्मवृंदांनै बहिष्कार घातल्यास आपण उपाध्येबुचाचें सर्व कुटुंब पोसूं असें अमिबचन छवीच्या बापानें दिलें होतें खरें—जातिवंत मंडार्याचा शब्द सरकारी दस्तऐवजापेक्षां जास्त मोलाचा आहे याचो जाणीव त्या उपाध्येबुवाला होती हेही खरें—तरी पण एवढा विरोध असतां छातोडोकपणें अधार्मिक समजलेलें कार्य संपादण्याला नुसत्या पैशाच्या लालचीपेक्षां थोडेसें जास्त नीति घेयचें त्या उपाध्येबुवांनीं आपल्या आचरणांत दाखविलें, असेंच मला वाटलें.

लग्नाचा सारा थाट कुकट गेला. लग्न झालें खरें, पण जातीतील माणूस नुसता अक्षता टाकण्यास सुदां आला नाहीं. काहीं सरकारी अधिकारी, काहीं

जिव्हाळ्याची स्नेही मंडळी आणि सार्वत्रिक रूढ असलेल्या ढोकमताळा न जुमानणारे चार दोन कटे सुधारक यांच्याखेरीज लग्नाच्या समारंभाला कुणीच हजर नव्हते.

कोंकण प्रांताच्या रीतीप्रमाणे हे प्रकरण पुढे कोटापर्यंत गेले. हजारो रुपये खर्च झाला आणि शेवटी निकाल छवीच्या बापाच्या विरुद्ध झाला असे मला ऐकण्याचे आठवते.

कोटाच्या निकालाशी माझा कांहीच संबंध नव्हता. मला ढोकांचेच आश्चर्य वाटत होते. देवाच्या घरी सर्व माणसे सारखीच आहेत. मग लग्नाच्या आरंभी देवाचे आवाहन करायला पाटाच्या बायकोने कां बसू नये ?

पाटाच्या बायकोची मुल्ले आणि लग्नाच्या बायकोची मुल्ले यांच्यांत देवा-घरचा कोणताच फरक दिसून येत नाही. पाट लागला झणून त्या बाईतही देवाच्या दृष्टीने कोणताच फरक होत नाही. मग देवाच्या आराधनेला तिळा विरोध कां ?

मी आईला विचारले. तेव्हां ती झणाळी, “अशी रूढी आहे. शास्त्रांतही कदाचित् तसाच आधार असेल.”

यापेक्षा तिळा जास्त कांही सांगतां आले नाही. या उत्तराने माझे अर्थातच कांही समाधान झाले नाही.

दुसऱ्या कुणाळा विचाराबे याचा मी विचार करित होते, त्या वेळी बाबी-शेट समोर दिसले.

बाबीशेट तात्याचो मते जशी जुन्या काळाची नव्हती, तसेच ते नव्या काळा-लाही पारखे नव्हते. संगमेश्वरी वाणीजातीने यज्ञोपवीत धारण करावे की करूं नये, याबद्दल रत्नागिरीत त्या वेळी त्या जातीत दोन तट पडले होते. कोंकण प्रांतांत वाणी जातीत दोन भेद आहेत. एक कुडाळी वाणी आणि एक संगमेश्वरी वाणी. कुडाळी बाप्यांत पूर्वीपासूनच सर्वस्वी ब्राह्मणाचार पाळले जात असत. मुंज—सोडमुंज, वैदिक विवाहपद्धति, वैदिक भाद्रकर्म, वार्षिक श्रावणीपासून तो विघवांच्या केशवपनापर्यंत सर्व ब्राह्मणाचार कुडाळी वाणी जातीत प्रस्तुत होते. संगमेश्वरी वाणी जातीत हे आचार नव्हते. ते पूर्वीपासूनच नव्हते की मध्यच्या कुठल्या काळांत नाहींही झाले याची कुणाळा वाणीच नव्हती.

पण ह्या वेळीं ती जाणीव उत्पन्न झाली, त्या वेळीं या जातीतील काही मंडळींनीं पहिल्यानें यज्ञोपवीतधारणाचा उपक्रम केला. त्याला त्याच जातीतील जुन्या रुढीला चिकटून राहाणाऱ्या बऱ्याच मंडळींनीं कसून विरोध केला.

ब्राह्मणाचार परकरस्यामुळे बंधनें जास्त वाढतात, धार्मिक सवलती कमी होतात, ही जाणीव त्या विरोधाच्या मुळाशीं नव्हती. रुढी सोडायची नाहीत, परंपरा सोडायची नाही, एवढाच दुराग्रह या विरोधाच्या मुळाशी होता. त्यामुळे संगमेश्वर, चिपळूण, खेड, महाड मागात जानवींवाले आणि बिन जानवींवाले असे दोन तट या जातीत पडले.

यांतोक्त जानवींवाल्या तटाचे बाबीशेट हे एक कट्टे पुढारी होते. जानवींघेणें, व्रतबंध करणें, ही सुधारणा आरे—हे सुधारकी चोंचले आहेत—असा बिनजानवींवाल्यांचा जानवींवाल्यांवर आरोप होता. तेव्हां लोकदृष्ट्या बाबीशेट हे सुधारक होते आणि म्हणूनच त्यांना हा प्रश्न विचारणें मला सयुक्तिक वाटले.

मी प्रश्न केला त्या वेळीं बाबीशेट म्हणाले, “ पोरि, तूं फाजोळ चौकस आहेस. या फाजोळ चौकसपणामुळे तूं जन्माची दुःखो होशील. मंडारी जातीशीं तुझा कांहींएक संबंध नाही. तुला या उठाठेवी कशाळा ? ”

मी म्हटले, “ मी फाजोळ चौकस आहे हें मला माहित आहे. मंडारी जातीशीं माझा कांहीं संबंध नाही हेंही मला माहित आहे. पण तेवढ्यासाठीं मी चौकशी कां करूं नये ? माझें वय लहान आहे हेंही मला माहित आहे. मी लहान तोंडी माठा घांस घेतें आहे याचीही मला आठवण आहे, पण आयुष्य मोठें आहे याचोही मला आठवण होते. जगांत मला वागायचें आहे, पुढें निरनिराळे प्रसंग येणार आहेत, त्यांची तरतूद मी आधीं कां करूं नये ? आईला मी विचारलें, तिला सांगतां आलं नाही. तिनं रुढीकडे वोट दाखवले. गांवांतले लोक तुझांका सुधारक म्हणतात. जानवं घालण्याचा प्रवात पडून तुम्हीं जुनी रुढी मोडली आहे, हें मी पाहतें आहे. म्हणूनच तुम्हांका विचारीत आहे. ”

“ अशी माझी शेंडी पकडलीस का ? ” हो हो इंसत ताच्या म्हणाले, “ वार्हे ग, मी रुढी मोडली आहे खरी. पण त्या रुढी मोडण्यामुळे मी तुझ्या या

विशिष्ट प्रश्नाच्या बाबतीत बंधनांत पडलो आहे. आमच्या जातीत कुठं कुठं पाट लावण्याचा प्रघात आहे. तो सरसहा नाही खरा, पण आहे यांत शंका नाही. पाट लावणाऱ्याला जरी आम्ही वाळोत टाकीत नव्हतो, तरी अद्या माणांसाना जातीत कमी लेखले जात असे. पण आतां आम्ही जानवी घेतलो. आतां जानवी घेणाऱ्या लोकांत तरी पाट लावले जाणार नाहीत. ब्राह्मण जरी आम्हांला पंक्तीला घेणार नाहीत, तरी जानवी घेऊन आम्ही ब्राह्मणांच्या पंक्तीला बसलो आहोत यात काही शंका नाही. पण यापुढं आम्हांला पाट लावतां येणार नाहीत हे तितकंच खरं आहे. कदाचित् आम्हां जानवीवाच्यांतही काही सुधारक निपजतील, आणि उद्यां पुनर्विवाह लाऊं लागतील. पण त पाट लावणार नाहीत—”

मला चिपळूणची आठवण झाली. मी म्हटलें, “ म्हणजे काय ! पाट लावणं म्हणजे विधवेशां लग्न करणं, पुनर्विवाह म्हणजेही विधवेशचं लग्न, मग ‘ पुनर्विवाह करतील पण पाट लावणार नाहीत ’ असं तुम्ही म्हणतां याचा अर्थ काय ? ”

तात्यांनीं एकदां पोटभर हंसून घेतलें आणि म्हटलें, “ मोठी खट्याळ पोरथी आहेस तूं. एक शब्द सुद्धां खालीं पडूं देत नाहीस ! असे अचूक प्रश्न ऐकले म्हणजे मोठा आनंद होतो. आमच्या घरी इतकी खंडीभर मुळं आहेत, पण कुणी देखील तुझ्यासारखे असे अचूक प्रश्न करीत नाहीत. तूं असे प्रश्न करतेस म्हणून तर असा तासान् तास तुझ्याशीं बोलत बसतो—”

“ पुरे झाली माझी स्तुति ” मी म्हटलें, “ अज्ञानं मी फसायची नाही. माझी स्तुती करून तुम्हांला विषय उडवून देतां यायचा नाही. गुळाळा ओमीळ बसतो तसा मी माझा प्रश्न घट्ट दांतीं घरून बसेन. ”

तंबाकूची एक मळो मोठी पीक टाकून तात्या म्हणाले, “ तें मला माहीत आहे. आतां ऐक, पाटाच्या आणि पुनर्विवाहाच्या विधींत फार मोठा फरक आहे. पाटाचा विधी म्हणजे वधुवराना समोर बसवून नुसता काही तरी गडबडगुंडा करून लग्न म्हणजे पाट लावला, असं म्हणण्यांत येतें. पुनर्विवाहाचं तसं नाही. पुनर्विवाह ब्राह्मणाचारानंच लावले जातात. लग्नाच्या विधींत आणि पुनर्विवाहाच्या विधींत फारसा-फारसा कां—मुळींच फरक नाही म्हटलें

तरी चालेल. फक्त मानपान, मिरवणूक, वराती, गृहप्रवेश वगैरे फारसू भाग त्यांत नसतात. त्यामुळे पुनर्विवाहाचा विधी उच्च दर्जाचा समजला जातो. अर्थातच पाटाचा विधी कमी प्रतीचा समजला जातो. शूद्र दकाची लग्नं वैदिक विवाहग्रह्मतींनीं लावलीं जात नाहींत—आमच्या जातीतील लग्नंही तशीच पौराणिक पद्धतीत होत होती. आता हीं ज्ञानवी घेतलीं आणि वैदिक पद्धतींनीं लग्न लावूं लागलों. आतां आम्हालाही ही बंधनं बाधूं लागणार. छबीच्या आईला पुण्याहवाचनाला बसतां येत नाहीं, तें यामुळेंच. छबीच्या आईचें हें पुनर्लग्न म्हणजे पाट ब्राह्मणाचारानें लागला नाहीं. झणून जियें ब्राह्मणद्वारा कार्य करायचें तिथें तिळा घेतां येत नाहीं. ह्यांचीं कार्यें ब्राह्मणद्वारा झालीं आहेत, त्यांना ब्राह्मणद्वारा होणाऱ्या कार्यांहीं सबब ठेवता येतो. ह्यांचीं लग्नं ब्राह्मणांनीं लावलीं नाहींत, त्यांना ब्राह्मण लावीत असलेल्या लग्नांत यजमान म्हणून बसतां येणार नाहीं. ”

मी एक क्षणभर विचार करून झटके, “तुमचें ह्यणणें बरोबर दिसतं. पण त्यात एक मोठी गोम आहे. ब्राह्मणांनीं विरोध केला तो छबीच्या आईला, बापाला नव्हे. छबीच्या बापाचा आणि छबीच्या आईचा जो पाट लागला, तो एकाच विधीनं. मग छबीच्या आईलाच तेवढा विरोध का ? सुपारी लावून पुण्याहवाचनाला बसायला सवेक्षण छबीच्या बापाला सांगत होते. एकच विधी, मग पुरुषाला मोकळीक का, आणि बायकोला बंधन का ? ”

“आतां तर माझी अगदीं जीमच पकडलीस,” बाबीघेट न हंसतां झणाले, “हा प्रश्न मोठा विकट आहे खरा. याबूचीं माझ्या ध्यानांत आला नव्हता. शास्त्रांनीं सारीं बंधनं बायकांसाठींच ठेवलीं आहेत. पुरुषांना फारशीं बंधनं नाहींत, हें विचार केला तर दिसून येईल. यापेक्षा मी जास्त काय सांगूं ? ”

त्या वेळीं हा विषय संपला. पण एवढ्यानें त्याचा समारोप झाला नाहीं असें मला वाटलें. जसजसा मी विचार करूं लागलें, तसतसें माझे असमाधान वाढूं लागलें. साहेबांचे शब्द आठवले—किमयेबुवांचे शेर आठवले—उत्तर एकच होतें बंधनं बायकांसाठीं आहेत. पुरुषांना बंधनं नाहींत.

पुन्हा आईला विचारलें, त्या वेळीं ती झणाळी, “असं आहे खरं. पण तसं कां आहे हें मी तरो करूं सांगूं ? लोक झणतात, हीं सर्व बंधनं स्त्रियांच्या

पाविऱ्यासाठी आहेत. पण पुन्हा असा प्रश्न येतो की, पाविऱ्याचं बंधन पुरुषांना कां न लावावं ? स्त्री तेवढी पवित्र राहायची आणि पुरुषांना मात्र मनसोक्त वागायचं हें कां ? पुरुषांचा अपवित्रपणा त्यांच्या पत्नीलाही अपवित्र करीत नाही का ? पुरुष अपवित्र झाला तर स्त्री तरी कशी पवित्र राहणार ? पाविऱ्यासाठी स्त्रींनं पदोपदो स्वार्थत्याग करायचा आणि पुरुषांना स्वार्थत्यागापेक्षां स्वतःच्या सुखासाठी वाटेक तसें वागायचं असं शास्त्रांनीं कसं ठरवलं ? असं पाहिलं की दुऱ्या साहेबाचं झणणं खरं वाटतं. शास्त्रं पुरुषांनीं घडवलीं आहेत झणून पुरुषांना वाटेक तशा सवलती ठेवल्या आहेत. स्त्रियांनीं शास्त्रं घडवलीं असतीं तर कदाचित् यांच्या उलट देखील शास्त्रं असतं. पावित्र्य पावित्र्य झणून झणतात ते असल्या शास्त्रांनीं कसं प्रस्थापित होणार ? असले हे घडवडीत अन्याय पाहिले कीं माझ्यासारख्या खुळ्यामोळ्या बायकोला देखील हीं असलीं शास्त्रं जाळून टाकावीं असं वाटतं. ”

साहेबांना हा प्रश्न विचारण्यांत कांहीं अर्थ नव्हता. त्यांनीं हेंच उत्तर दिलें असतें.

मला या अन्यायाची चोड येऊं लागली. उद्यां मोठी झाले कीं आर्ची हीं शास्त्रं जाळून टाकीन असा मीं मनाशीं निश्चय सुद्धां केला. छबीच्या आईचा काय अपराध होता ? खरा अपराधी तिचा बाप. त्यानेंच ना तिच्याशीं पाट लावला ? त्याला मात्र मोकळीक, आणि जिच्याशीं पाट लावला तिला मात्र बंधन ? छबीचा बाप तयार झाला नसता तर तिनें त्याच्याशीं कसा पाट लावला असता ? गुन्द्याचा बोजा त्याच्यावरच नाही का ? मग त्याला मोकळीक कां ? वेदशाळेंतील गुरुजींनाही मीं विचारून पाहिलें पण त्या वेदाभ्यासजड पंडीताला समाधानकारक उत्तर देतां आलें नाहीं. माझ्या प्रश्नाचं त्यांची बोवडी वळली.

प्रश्न उत्पन्न होत होते, पण त्यांचें निराकरण होत नव्हतें. पुन्हां पुन्हां मला वाटे, माझे प्रश्न असे उत्तराशिवाय राहणार काय ? अगदीं सरळ प्रश्न केला तर उत्तरादाखळ शास्त्राचे आचार दाखवतात. मनुनें असें झटलें आहे, देवळस्मृतींत असें लिहिलें आहे, पराधर तसें झणतो, याखेरीज दुसरें उत्तर नाहीं. तुमचें स्वतःचें म्हणणें काय आहे असें विचारलें, तर एकालाही

उत्तर देतां येत नाही. माणुसकीच्या दृष्टीने विचार केला म्हणजे सरळ उत्तर येते ते शास्त्राळा संमत नाही, आणि शास्त्राकडे पाहिले तर माणुसकीला त्यांत यत्किचितही वाव दिलेला दिसत नाही.

ज्यांनीं शास्त्रं निर्माण केले, स्मृति निर्माण केल्या, ते ऋषि म्हणजे माणुसच होते ना ! त्या काळाला अनुसरून त्यांनीं स्मृति लिहिल्या असतील, पण त्या वेळचीं बंधनें या काळांत पाळलीं जाण्याचा अट्टाहास कां ! शिवाजीमहाराजांच्या राजवटींत मोंगळांच्या वेळचे कायदे नाहीसे झाले. मराठेशाहींतले कायदे आज इंग्रजीअंमलांत कुठें शिल्लक राहिले आहेत ? ह्या अगदीं नजरेसमोरच्या गोष्टी. मग ज्या काळचा इतिहास सुद्धां माहीत नाही, मनुस्मृति मनुनेंच लिहिली कीं काय याचा देखील जिथं पुरावा नाही, तिथं अद्या शंभर छिद्रांच्या फाटक्या वाकळा पावरून आज आम्ही थंडीत कुडकुडत कां पडावे !

घडबडीत माझ्या नजरेसमोर दिसत होते. पुण्याहवाचनाला बसतां येत नाही असें छबीच्या आईला ज्या वेळीं सांगितले गेले, त्या वेळीं ती दळदळां रडूं लागली. तिच्या विचारीचा काय अपराध होता ! तिच्या मुलीचें लग्न. त्याच्यासाठीं तिनं देवापुढें हात सुद्धां जोडूं नयेत का ! देवघरांत जाऊन सातदां देवापुढें नाक घांसून ती दळदळां रडली. देवघरांतल्या देवापुढें हात जोडायला तिला कुणीच विरोध केला नाही—पण लग्नाच्या मंडपांत बसून अग्निदेवतेपुढें हात जोडायचे—नव्हे नवरा आवाहन करीत असतां—स्वतःच्या तोंडानें नव्हे, तर ब्राह्मणद्वारा आवाहन करीत असतां त्याच्या हाताला हात लावण्याचा सुद्धां तिला अधिकार नसावा ?

वेदशाळेंतील गुरुजींना मी असें विचारलें, त्या वेळीं ते म्हणाले, “ ती शूद्र आहे, द्विज नाही. म्हणून तिला तो अधिकार नाही.

मी विचारलें, “ द्विज आणि शूद्र यांच्यांतला भेद काय ? ”

गुरुजी म्हणाले, “ द्विज म्हणजे दोन वेळ जन्मलेला. म्हणजे एक नैसर्गिकरीत्या झालेला जन्म आणि दुसरा धार्मिक जन्म म्हणजे व्रतबंध. शूद्राला व्रतबंधाचा अधिकार नाही. ”

माझ्या डोक्यांत सहज एक विचार आला. मी म्हटलें, “ ज्याचा व्रतबंध झाला नाही तो प्रत्येक मनुष्य शूद्रच समजावचा ना ! मग माझ्या आईची मुंब कुठें झाली आहे ! तो शूद्रीच नाही का ? ”

गुरुजी संतापून म्हणाले, “ आन्हिकाची बेट टाकून तुझ्यासारख्या चहा-
टळ पोरीशीं मी एक झणमर देखील बोलं इच्छीत नाहीं ! ”

माझी खात्री झाली, गुरुजी निरुत्तर झाले. ‘ शेषं कोपेन पूरयेत् ’ करून
त्यांनीं पळ काढला. पुन्हां हा असा प्रश्न आला. मुंजीनें जर माणूस द्विज
म्हणजे ब्राह्मण होतो, तर भग ब्राह्मण-बायकांची वाट काय ? ब्राह्मणांच्या
बायकांचीं काही मुंज द्योत नाही. मग द्विज-पुरुषाशीं त्यांची लग्नें कशीं लाग-
तात ? या विवाहाला मिश्रविवाह म्हणायचे कां काय ?

दुसऱ्या दिवशीं मी डॉक्टरसाहेबांच्या बंगल्यावर गेलें, त्या वेळीं त्यांच्या-
कडे एक पाहुणे आलेले मला भेटले. त्यांचें नांव राजारामशास्त्री भागवत.
डॉक्टरांचे ते अगदीं जिवलग मित्र होते. त्याचा परिचय करून देतांना डॉक्टर
मला म्हणाले, “ यांचा चांगला ओळख ठेव. गेल्या ग्रहणाच्या वेळीं ‘ दे हान
सुटे गिराण ’ असं किहून त्यांच्याखालीं ‘ कान्हा झारडा ’ अशी सही करून मी
काढें पाठवलेलं तूं पाहिलंस, त्या वेळीं मला काय विचारलंस तें आठवतं ना ?
माझ्या एका विक्षिप्त मित्राला हें काढें पाठवलं आहे, म्हणूनच तें असें
विक्षिप्तपणानं किहिलं आहे असं मी तुला सांगितलं होतं. हेच ते माझे विक्षिप्त
मित्र. हे राजाराम रामकृष्ण भागवत ऊर्फ रा. रा. मा. या नांवानंच सर्वत्र
प्रख्यात आहेत. रा. रा. मा. याच नावाखालीं त्यांचे लेख प्रसिद्ध होतात—”

इकडकीं तिकडकीं बोलणी झाल्यावर मी गुरुजींशीं झालेल्या भाषणाची
हकीगत सांगितली. त्यासरशीं राजाराम शास्त्री रंगांत येऊन म्हणाले, “ एक,
कान्होबा ऐक, या एवढ्याशा पोरीला कळतं, तेवढं या आमच्या शास्त्रीं
पंडितांना सुद्धां कळत नाही. मुळींची मुंज केळी पाहिजे असं मी म्हणतो
म्हणून माझी थट्टा करतात. वेदांना कोपऱ्यांत दडपून रूढोचा आधार दाख-
वतात. आमच्यापेक्षा पाशींच शरणे-तेच खरे आर्य आहेत. त्यांच्यांत
मुळांचा आणि मुळींचा दोबांचाहो व्रतबंध होत असतो. दोघेही जन्ममर उप-
वीत धारण करतात. आम्ही अग्रीका नुसती देवता म्हणतो खरं, पण मुंज न
झालेल्या स्त्रीला आवाहनाला बसवून अग्निदेवाचा उपासनें करता. या साऱ्या
शास्त्री-पंडितांना मुळावर चढवकं पाहिजे. ”

“ मग तुम्ही काय वाट ? तुम्ही राजारामशास्त्री आहेस का ? ” डॉक्टर हंसत हंसत म्हणाले.

अगदी चिरडीस आल्यासारखे करून शास्त्रीबुवा म्हणाले, “ मी शास्त्री होतो, आतां नाही. आतां नुसता रा. रा. भा. आहे. त्या शास्त्रीपंडितांचा वैरी होऊन वसलो आहे. जिथं सांपडतील तिथं सापासारखे ठेवीन. ”

असे म्हणून ते घाईघाईने उठले आणि आंतल्या खोळीतील एक ब्याग आणून तो उघडून म्हणाले, “ ही वे माझी चोपडी आणि आणि एकदा चांगले बाचून पहा. मला फार आवडलीस तू पोरी. अशी पोर पाहिजेत सारी चोपडी चांगली लक्षपूर्वक वाच. नंतर मला वाटेक तितके प्रश्न कर. तुझ्यासारखी प्रश्न करणारी मुठं भेटली झणजे माझ्या बुद्धीला चलन मिळतं. जीम वळवळू लागते. मग सारखा बोलत सुटतो. प्रश्न का उत्तर ! प्रश्न का उत्तर ! दुसरी बात नाही. कुणी तरी प्रश्न करावे आणि त्याला उत्तर द्यायची संघि मिळावी झणून मी सारखा तळमळत असतो. ”

मला मोठा आनंद झाला. कुणालाही प्रश्न केला का, प्रत्येकजण मला दाबीत असे किंवा उडवा उडवी तरी करीत असे. पण आज उत्तर देणारी एक व्यक्ति आढळली हें पाहातांच मला आनंद झाला. त्यांच्या पुस्तकांच्या वाचनाने माझ्या पुष्कळ प्रश्नांवर प्रकाश पडला.

रत्नागिरीला त्यांचा मुक्काम फारच थोडा होता. त्या मुदतीत त्यांची माझी बरोच चर्चा झाली. त्यांची हकीकत देण्याने पुष्कळशा गोष्टींची पुनरुक्ति होणार आहे झणून ती येथे देत नाही. माझ्या पुढील आयुष्यात त्यांची गांठ पडण्याचे योग आले आहेत. त्या वेळीं ती हकीकत नमूद करणें बरें पडेक.

प्रकरण २० वें.

बनी पुनः भेटली.

दिवसांवर दिवस आणि महिन्यांवर महिने जात चाळले होते. शाळेंतल्या अभ्यासाबरोबरच शाळेबाहेरच्या जगाचा अभ्यास तितक्याच झपाट्याने चाळला होता.

रत्नागिरीसारख्या लहानशा गांवाचे क्षेत्र ते काय, पण त्यांतही रोज नवे चमत्कार पहायला मिळत होते. बोले उघडे ठेवून पहात असल्यामुळे मला दिसत होतं, हा माझा दोष होता. त्यांत जगाचा कांहींच अपराध नव्हता. प्रत्येक ठिकाणों उगीच बारकाईने पहाण्याची माझी खोड वयाबरोबर वाढत जात होती, आणि जसजशी ही खोड वाढत होती तसतशा जास्त जास्त गोष्टी मला विशेष बारकाईने दिसू लागल्या होत्या. दुसऱ्यांना अं दिसत नव्हते ते मला दिसून येत असे, आणि नंतर मी त्याची बिचक्षणा करीत असें. त्यामुळे रत्नागिरीसारखे लहानसे क्षेत्रही माझ्या नजरेला पुरून उरत होतं.

माझ्या या चौकसपणाला डॉ. कीर्तिकर आणि बावीशेट तात्या हे उत्तेजन देऊन वाढवीत असत. त्यामुळे इतरांना मला कितीही नावे ठेवलीं तरी त्यांची पर्वा न वाळगण्याची मला संवय होत होता.

दादा मॅट्रिक होऊन पुढील शिक्षणासाठी मुंबईच्या कॉलेजात गेला होता. हायस्कूलच्या शिक्षणाच्या शेवटच्या पायरीच्या जवळपास मीही येत चाळले होतं. माझ्या शिक्षकांचा माझ्यावर फार लोम होता. आणि हायस्कूलत मी एकटीच मुळगी असल्यामुळे ते माझ्याबद्दल विशेष काळजी घेत होते. संस्कृतची जगजाय शंकरशेट स्कॉलरशिप पूर्वीच्या काळांत रत्नागिरी हायस्कूलच्या सत्तेची समजली जात असे. मजली काहीं वर्षे हायस्कूल तिका मुकले होतं. पण आतां मी ती मिळवीन अशी आशा बार्द लागल्यामुळे शाळीदुबाहो माझ्या संस्कृताच्या अभ्यासाकडे व्यक्तिविशेषाने लक्ष देत होते.

शास्त्रीबुवा एक कर्मठ ब्राह्मण होते. त्यांना पूर्वी इंग्रजीचा संस्कार नव्हता. त्यांनी जुन्या पद्धतीने संस्कृतचा अभ्यास केला होता. पण चालू शिक्षणाची जबाबदारी अंगावर पडल्यामुळे कर्तव्याचा जागृतीने त्यांनी खाजगी रीतीने इंग्रजी भाषेचा चांगलाच अभ्यास केला. इंग्रजीतून संस्कृत विषयाचे शिक्षण देण्यास त्यांनी सुरवात केली होती.

पुरुषार्थ्यांचा माझ्याबद्दलचा हेवा दिवसेंदिवस वाढत जात होता. शिक्षक वर्गाचा माझ्याबद्दलचा अभिमान दिवसेंदिवस त्यांच्या डोळ्यांत जास्त सळत होता. त्यामुळे माझा पाणउतारा करण्यासाठी वाटेक त्या खोट्यानाट्या कड्या पिकवून कर्मठ असलेल्या शास्त्रीबुवांचे मत माझ्याविषयी कलुषित करण्याचा ते प्रयत्न करीत होते.

शास्त्रीबुवा जितके कर्मठ होते, तितकेच सत्यान्वेषी होते. माझ्या वृत्तीची त्यांना ओळख होती. वादविषयक आचारविचारविषयी मी त्यांच्या बरी जाऊन मनसोक्तपणे चर्चा करीत असे.

पण त्यांचा त्यांना केव्हाच राग येत नसे. माझी जिज्ञासा दाबून टाकण्याचा दडपशाहीचा प्रयत्न त्यांनी केव्हाही केलेला नाही. केव्हा केव्हा माझ्या प्रश्नांनी ज्या वेळी ते निरुत्तर होत असत, किंवा सकृद्दर्शनीं सयुक्तिक वाटणारे आणि कर्मठवृत्तीला घक्का देणारे उत्तर त्यांना देता येत नसे, त्या वेळी ते झणत असत, “पोरी, ही असली चर्चा माझ्याजवळ न करशील तेवढी बरी. तुझ्या या चर्चेने एकादे वेळी माझ्या इदयात सुधारकी वृत्तीचे बीज रुजू लागेल अशी मला मीति वाटते. तात्त्विक दृष्टीने या गोष्टी माझ्या बुद्धीला पटतात. पण जुन्या समजुती माझ्या रक्तात इतक्या भिन्न गेल्या आहेत, आणि त्या समजुतीचा अभिमान इतका दृढमूळ झालेला आहे, की त्या टाकून देण्याची नुसती कल्पना सुद्धां बेणे झगजे मला मयंकर पाप वाटते.”

तरी मी चर्चा कधी सोडली नाही. जुन्या रूढींना पाठपुरावा देणारे स्मृतीचे आधार मी त्यांच्यापासून मिळवीत होते. माझ्या समजुतीच्या मंडनाला त्या आधारांचा जरी काही उपयोग नव्हता, तरी मुळांत काय आहे हे पक्केपणाने समजून घेतल्याशिवाय मला त्यांच्या खंडनाची तयारी करणे अशक्य झाले असते. झणूनच मी हे आधार गोळी करीत होते.

शास्त्रीबुवांच्या सहवासाचा काम मळा फारच मोठ्या प्रमाणांत झाला. त्यांच्याइतके विद्वान शास्त्री मळा पुढील आयुष्यांत क्वचित्तच आढळून आले. त्यांच्याइतकी अभ्यास व्यक्तीही सहजासहजी क्वचित्तच दिसून येत असे. त्यांचे वय पन्नाशीजवळ आले होते. पण त्या वयांत मॅट्रिकच्या परीक्षेला बसण्याचा विचार वारंवार त्यांच्या मनांत येत असे. ते शास्त्री होते तसेच एक उत्तम वैद्यही होते. आणि आपल्या नुसत्या विद्यार्थ्यांनाच नव्हे, पण खांबांतील लोकांनाही आपल्या वैद्यकीज्ञानाचा ते फायदा देत असत. त्यांचे वैद्यकीचे शिक्षण आर्यवैद्यक पद्धतीनें जरी झाले होते, तरी इंग्रजी वैद्यकाच्या पद्धतीचाही त्यांनी चांगलाच अभ्यास केला होता. स्टेथोस्कोप आणि थर्मामिटर वापरणारे ते पहिले वैद्य होत असे झणण्यास हरकत नाही. प्रवाळ-मरुभाबरोबर किवनाइन देण्याचा प्रयोग त्यांनीच पहिल्यानें सुरू केला. शास्त्री-बुवा या नात्याने असो किंवा वैद्य या नात्याने असो, चिंतामणशास्त्री केळकरांना रत्नागिरीतील लोक केव्हांही विसरणार नाहीत.

मळा राहून राहून आश्चर्य वाटे तें हेंच, कीं वैद्य आणि डॉक्टरांचा जिम्हाऱ्याचा संबंध माझ्या आयुष्यांत कां वाढा !

मळा पहिली स्फूर्ति देणारे मोरु माल वैद्य. दुसरे डॉ. कीर्तिकर. तिसरे शास्त्रीबुवा. मोरुमाऊंजी मळा मातृभूमीची जाणीव करून दिली, पण शेवटी ती इच्छा तशीच राहिली. बाबांनी त्या वेळीं झटले होते खरे, पण कोळथर इजाहीमपूरला जाण्याचे दिलेले वचन बाबा सहजासहजी विसरून गेले. माझ्या बंडखोर वृत्तीला डॉ. कीर्तिकरांनी चालून दिले आणि अनिच्छापूर्वक कां होईना-शास्त्रीबुवांनी तिचे पोषण केले.

स्मृतीचे ग्रंथ मी जसजसे वाचू लागले, तसतसा माझा स्मृतीबद्दलचा आदर कमी होऊं लागला. त्यांतील श्लोकरचना अगदीच टिसाळ असल्याचे मळा दिसून आले.

एके दिवशीं शास्त्रीबुवांना मी तसें बोलून देखील दाखविलें. त्या वेळीं कौतुकानें ते हंसून झणाले, “तुझा आक्षेप अस्थानीं नाही. स्मृतीतील श्लोक अगदीच साध्या माघेत लिहिले आहेत. भागवतादि ग्रंथ किंवा किरातार्जुनीय, ख्रिष्टपाठवघासारखीं काव्ये यांच्या तोंडोळा त्यांची संस्कृतरचना बसणार

नाहीं खरी, तरी पण त्यांच्या या सुबोध माषेमुळेच ते सर्वांना समजावणाऱ्या सुकम झाले आहेत. ”

मी चट्टकन झटले, ‘ मी मुद्दा असले श्लोक सहज तयार करीन. ’

माझ्या या घिटाईबद्दल शास्त्रीबुवांना राग आला नाही. ते झणाले, “ खरं आहे. आणि तसा आक्षेपही आहे. यांतोळ काही श्लोक कुणी मागा-हून घुमडून दिले आहेत असं समजलं जातं. ”

खरोखरच तसले श्लोक मळा करता येतात की नाही याचें प्रत्यंतर पाहाण्यासाठी मी मनुस्मृतीच्या घर्तीवर अनुष्टुप वृत्तांत काही श्लोक तयार करून शास्त्रीबुवांना दाखविले. शास्त्रीबुवांच्या मतानें सुधारकी वाटणाऱ्या काही मतांच्या पुरस्कार करण्याचा विषय या श्लोकांत योजिला होता.

ते वाचून पहातांच शास्त्रीबुवा झणाले, “ श्लोक चांगले झाले आहेत, यांत संशय नाही. व्याकरणदृष्ट्या हे निर्दोष आहेत. पण त्यांतोळ विषय मात्र सद्दोष आहे. उद्यां असले बनावट श्लोक तयार करून ते स्मृतीतीक्ष्ण आहेत असं सांगण्याचा मोह तुम्हा उत्पन्न झाला, तर मला आश्चर्य वाटणार नाही. ”

ही मळतीच कल्पना एका बंडखोर वृत्तीच्या मुक्तीच्या मनांत आपण भरवून देत आहो याची जाण; व शास्त्रीबुवांना त्या वेळीं नव्हती. पण पुढील आयुष्यांत असले श्लोक बनवून आचार दाखवणाऱ्या लोकाशी मी जो वाद विवादाचा घुमाकूळ माजवला, त्याचें सर्व श्रेय शास्त्रीबुवांच्या या उद्दारांनीच होतें हें कळायला ते आज ह्यात नाहीत याचें मला दुःख वाटतें.

काव्यशास्त्रविनोदांत दिवस भरभर निघून जात होते. आणि चौदाव्या वर्षी मॅट्रिकच्या परीक्षेला मी बसेन असं बाबांनी केलें मविष्य खरं होण्याचें चिन्हें दिसत होती.

मी फारशी अभ्यासू नव्हतें. पुस्तकें घेऊन दादाभारखी मी ओकें खुपसून बसत नसें. उनाडपणा करण्यांत माझा जास्त वेळ जात असे. तरीही अभ्यासांतीक माझी प्रगति इतर कोणत्याही अभ्यासू मुळापेक्षां जास्त प्रमाणांत झाली होती. प्रत्येक सहामासीच्या परीक्षेत माझा नंबर पहिला येत असे, आणि ‘ मुलगी अखल्यामुळे मास्तर लोक उगीच जास्त मार्क देऊन तिच्या चढवून ठेवतात ’ असें घडवडीत झणायला हेवेखार पुरुषविद्याया यत्किंचितही दिकत वाळगीत नसत.

हेवेखोर पुरुषविद्यार्थ्यांना शत्रुत्वाच्या नात्याने माझ्या प्रगतीबद्दल जितकें वाईट वाटत असे, तितकेंच छबी आणि कमळा ह्या माझ्या दोघां मैत्रिणींनाही मित्रत्वाचें नातें असतांही वाटत असे. त्यात त्यांचा दोष नव्हता. त्यांची इच्छा जबर होती पण ती पुरो करण्याची संघी त्यांना मिळत नव्हती. तशी संघी मिळावी असती तर छबीनें माझ्याबरोहो नंबर पटकावला असता, असें मीं प्रांजळपणें कबूल करण्यास तयार आहे.

अजूनही तिचें लग्न झालें नव्हतें. तिच्या आईबापांच्या नजरनें ती लग्न होण्याच्या मर्यादेबाहेर वाढली होती. पण त्यांच्या जातीच्या दृष्टीनें पाहिलें तर तिच्या वयापेक्षांही जास्त वयाच्या मुली त्या जातींत त्या काळातही बऱ्याच दिसून येत असत.

पण कमाच्या जातीचें तसें नव्हतें. तिच्या जातींत फार मोठ्या वयाच्या मुली ब्राम्हणांप्रमाणें लग्नाशिवाय राहूं शकत नसत. तिचें लग्न याच वर्षी काय वाटेक तें करून करण्याचा तिच्या आईबापांनीं संकेत केला होता.

तितक्यांतच अचानक एक योगायोग घडून आला. मी शास्त्रीबुवांच्या घरा-कडून आमच्या बंगल्यावर यायला निघालें असतां रस्त्यावर मला चिपळूणच्या कचेरीतील गोडबोले भेटले. त्यांनीं पेशान घेतलें होतें. रत्नागिरींत त्यांचें घर असल्यामुळें ते आतां एक प्रकारें वृद्धापकाळीं माहेरवासी झाले होते.

त्यांना पहातांच मला आनंद झाला. आनंद झाला तो गोडबोले भेटल्या-मुळें नव्हे, तर माझी बाळमैत्रीण बनी भेटेल, तिची ताई भेटेल, आणि त्यांच्या सावत्र आईच्या गमतीही पाहायला मिळतील ह्यापणून. मी त्यांचा पत्ता विचारून घेतला.

त्यांचें घर वरच्या आळीला होतें. रविवार साधून मी त्यांच्या घरी गेलें.

मला पाहातांच बनी आनंदानें फुलून निघाली. पण तिला पाहातांच मात्र मला चमत्कारीक वाटलें.

ती एक मळी मोठी अवजड हिरवी साडी नेसलीं होती. अर्धा हात मरून येईल इतक्या हिरव्या बांगळ्या, गोट, पाटल्या, तोळे, गळ्यांत ठुशी, बज्र-टिका, कानांत बाळ्या बुगळ्या, डोईत राकळी चंद्रकोर अशा अवजड आरानें ओपंबलेलें तिचें स्वरूप पाहून मला आश्चर्य वाटलें.

‘अशी वेळ्यासारखा पाहतेस काय ?’ बनी झणाळी.

“पाहू नको तर काय करू ? इतक्या ढवकर तुझं लग्न झालं असेल असं मला वाटलं नव्हतं” अशें उत्तर देतांना एक मुस्कारा नकळत माझ्या इश्यांतून निघूत गेला.

“इतक्या ढवकर ?” बनी साधारण आश्चर्याने झणाळी, “इतक्या ढवकर कशानं ? तसे पाहिलं तर इतरांच्या मानानं माझ्या लग्नाला वर्षभर जास्तच लागलं असं बाबा झणताहेत. आतां मला हें चौदावं वर्ष लागलं नाही का ?”

निराळ्या वातावरणांत वावरत असल्यामुळे मला तसे वाटलं खरं, पण व्यावहारिक दृष्ट्या ती माझी चूक होती. बनीचें लग्न झालं यात कांहीं आश्चर्य नव्हतं, आणि तिचें लग्न झाल्याचें मला आश्चर्य वाटलं, याचें बनीला आश्चर्य वाटावें यांतही कांहीं आश्चर्य नव्हतं, असं मूर्खलं असतां आश्चर्य वाटतं तितक्यात तारी आली. ती पूर्वीचीच करुणरसाची मुद्रा तिच्या चेहऱ्यावर तशीच दिसून येत होती. मला पाहातांच आनंदाच्या मराचो एक लहानशी ढकेर तिच्यावरून निघून गेली.

“शेवटीं आळीसना गोदूतारि ?” ती झणाळी, “पाहिलंस बने, मी नव्हतं तुला सांगितलं, गोदूतारि तुला भेटायला आल्याशिवाय राह्यची नाही.”

मी झटलं, “शेवटीं कां ? अगदीं आरंभीच आलं. दोन दिवसापूर्वीं तुमचे बाबा रस्त्यांत भेटले, पण त्या दिवशीं येणं कांहीं शक्य नव्हतं. आज रविवारची सुट्टी साधून आलं. केव्हां आळांत तुम्ही रत्नागिरीला ?”

“चांगले तीन महिने झाले आझाला इयं येऊन !” तारि झणाळी, “मी रोज तुम्ही आठवण काढीत असें. बनी होतो आपल्या सासरीं, तो गेल्या पंधरा दिवसांपूर्वीं आली. बाबांना झटलं, तर त्यांनीं कांहीं मनावर घेतलं नाही. त्यांनीं पेशन घेतलं कीं नाही ! आतां कशाला येतात ते तुम्हाला भेटायला !”

तारि बऱ्याच मोकळ्या मनानं बोलत होती. बापानें आमच्याकडे भेटायला यायचें नाकारल्यामुळे तिच्या मनाला बरेच लागून राहिल्यासारखें वाटत होतें.

“हें असंच असतं,” तारि झणाळी, “त्या वळीं दर रविवारीं बाबा तुम-

च्या घरी जायला चुकत नसत. आतां काकुळती केली तशीही ऐकेनात. तुला भेटण्यासाठी आम्हा तळमळत होतो. दुसऱ्या कुणाला त्याचं काय ? तसं काहीं असतं तर मात्र हटकून गेले असतं.”

ताई पूर्वपिन्हां बरीच घीट झाल्यासारखी दिसत होती. ‘दुसऱ्या कुणाळा’ झणजे कुणाळा हे माझ्या ध्यानांत आलं आणि मी विचारलं, “बनीची चाकडी आई कुठं आहे ?”

अगदीं खालच्या आवाजांत ताई झणाळी, “गेली असेल कुठं गांव हुदडायला, ती घरची मालकीण आहे. आमच्यासारखी परस्वावीन नाहीं.”

प्रकरण बरेंच विकोपाळा गेलं असावें असें मला वाटलं. परव्हीं ताई इतक्या रोखानें बोलली नसती. अप्रिय विषय टाळण्याच्या रोखानें मी म्हटलं, “एकूण बनीचं लग्न झालं तर ?”

हंसतमुखानें ताई झणाळी, “हो, झालं म्हणजे ? व्हायचंच. तुझंच कसं अजून लग्न झालं नाहीं असं मी विचारलं असतं, पण तुमची आमची सरोबरी कशी होईल ? आम्ही आपलीं गरीब माणसं, गरीबांच्या रीतीनंच आमचे व्यवहार व्हायचे.”

“कुठं दिलीत बनीला ?” मी विचारलं.

ताई म्हणाळी, “तिचं सासर चिपळूणजवळच एका खेड्यांत आहे. सासरा मुंबईला नोकरीला असतो. नवराही तिकडेच झालेंत शिकत असतो. आतां इथं आली तीं मुंबईहूनच आली.”

मला बनीचा मत्सर वाटला. लग्न झालं झणून नव्हे—तर तिला मुंबईला जातां आलं म्हणून. बनीच्या गृहस्थितीच्या तुलनेनें आमची चांगली सुस्थिती होती. पण अजून मला मुंबईला जातां आलं नव्हतं जाण्याची अगदीं तळमळ असुनही जातां आलं नव्हतं—याचंच मला वाईट वाटलं. लग्न झालं त्यामुळे कां होईना, पण बनीला मुंबई पाहायला मिळाली, आतां ती मुंबईलाच राहिल, याचाच मला मत्सर वाटला.

इतका वेळ ताई बोलत होती, पण बनी अगदींच स्वस्थ होती. मी तिच्याकडे पाहिलं, त्या वेळीं मला असें वाटलं की तिच्या ठायीं अकारण पोळ-

पणा आळा होता. चिपळूणळा असतानांची तिची उत्साही वृत्ति आज दिसून येत नव्हती.

विचारल्याशिवाय माझ्यानें राहावेना म्हणून मी झटले, “ बने, तूं अगदीच कधी ग बदलकीस ! एकाद्या पोक्त बाईसारखी दिसूं लागलीस. ”

बनीनें उत्तर दिलें नाहीं. पण ताई झणाळी, “ तिचं लम झाळं नाई आतां तो लहानपणचा वृद्धपणा कसा राहिल ? तुझं लम झालं असतं, तर तूंही अशीच झाळी असतीस. चिपळूणळा आमच्या आईसाहेब पाहिल्या होत्यास नाई ? ”

ताईनें असें झणायला आणि ‘ बने अग बने ’ अशी वाहेरून हाक यायला एकच गांठ पडली. “ आल्या बाटतं बाईसाहेब ! ” असें झणत बनी घाबतच बाहेर गेली.

ताई आणि मी एकामेकांकडे नुसत्या पहात राहिलो होतो. ताईची मुद्रा अगदी कावरीबावरी झाळा होती. वरिष्ठ अधिकारी आल्याबरोबर हाता-खालचा कारकून जसा भाबरतो, तशी तिची स्थिति झाली होती.

मी कांहीं बोलणार होतें, तीच बाईसाहेबांची स्वारी आंत आली. आणि त्याबरोबर माझ्या ओठावरचे शब्द तोंडांतच राहिले. बनीच्या कडेवर एक लहान मूळ होतें. तें अगदीच किचकट दिसत होतें. त्या मुलाच्या अंगांत खणाचें झबले होतें आणि डोक्यावर खणाची कुंची होती, त्यामुळे तो मुळगा होता कां मुळगी होतो हें समजण्यास मार्ग नव्हता.

मला पाहातांच बाईसाहेबांची स्वारी यांबळी आणि झणाळी, “ अस्सं ! आपली स्वारी आली आहे ! तेव्हांच बनी आली नाहीं ती बाहेर. आतां काय करणार आहे आपली स्वारी इयं येऊन ! आतां ते चिपळूणचे दिवस विसरा झणावं ! पेन्शन घेणं झालं तें कळलं आहे ना गोदूताई ! आतां कांहीं तुमचा आमचा वरिष्ठ कनिष्ठ संबंध राहिला नाहीं ! आतां इयं यायचं असेल तर चांगल्या माणसासारख्या वागा झणावं ! तीं तसळीं कुचकट बोकणीं आतां कुणी नाहीं ऐकून घेणार. ”

बोलत बोलत बाईसाहेब आंत निघून गेल्या.

तिचेही वय फारसें मोठें नव्हतें. पण बोकण्याचा आव मात्र मोठ्या आजोबाईचा होता. मला त्याचें आश्चर्य वाटलें नाहीं. कारण ही तिची पूर्वीचीच वृत्ति होती.

“ माऊ कौ बहीण ? ” मी बनीला विचारलें. ‘ माऊ ! ’ असें झणताना तिच्या डोळ्यांना पाणी आलें, याचे मात्र मला आश्चर्य वाटलें. आपल्याला माऊ झाल्याबद्दल तिला वार्डट कां वाटावें ?

मन मोकळें करून बोलण्याची संधी गेली होती, पण मी तशीच निघून गेलें असतें, तर तेंही बरें दिसलें नसतें.

इकडच्या तिकडच्या गोष्टी बोलत आहों तिचीही बराच वेळ बसलों ठकी-वैही लम झाल्याचे बनीनें सांगितलें. तिचेंही सासर मुंबईलाच होतें.

आम्ही बोलत होतो तोंपर्यंत बनीची आई बाहेर आली नाही. तारिनें घरांत झाडून मला एक काडू आणून दिला. मला चिपळूणची आठवण झाली. चिपळूणच्या अनुसरून मी काडू खाऊन पाणी प्यालें. पण एकंदरीत मनाला फार संकोच वाटत होता. मोकळेपणानें असें कांहींच बोलतां आलें नाही.

मी जायला निघालें, त्या वेळीं आंतून आवाज ऐकू आला, “तिला चांगलें कपाळमर कुंकू लाव बरं बने ! मी कांहीं कुंकू लावायला यायची नाही. आणि माझी बकोटी घरून ओढायलाही इयं कुणो नाही. त्या चिपळूणच्या गोष्टी आतां विसरा झणावं ! ”

मी निरोप घेऊन निघालें. बनीला आमच्या बंगल्यावर येऊन भेट-ण्याचें आमंत्रण दिलें. घरी आल्यावर माझ्या मनांत सारखे विचार येत होते. जशी मी तशीच बनी. एकदम तिच्यांत एवढा फरक का पडला ? असा संकोच कां उत्पन्न झाला ? नुसतें लम झालें असें झटत्यानें एवढा पोकपणा तिच्या ठायीं कां आला ? माझे लम झालें नव्हतें झणूनच मी अशी पोरकट का ? लगनामुळे वृत्तीलाही निराळें बळण कां लागतें ? हा परिणाम लगनाच्या विधीचा कौ परिस्थितीचा ? असें हें लगन झणजे आहे तरी काय ?

पुन्हां तोच प्रश्न उभा राहिला. पण त्याचें निराकरण होण्याचो संधी बनी प्रत्यक्ष भेटल्याशिवाय मिळाली नसती. ती बंगल्यावर येऊन मन मोकळें करून बोलल्याशिवाय माझ्या प्रश्नांचा उलगडा झाला नसता. इतरांच्या उचारापेक्षां तिचें उत्तर जास्त सप्रमाण ठरणार होतें. ती माझ्याच बयाची होती आणि तिचें लगन झालें होतें. लगन झाल्यानें काय वाटतें याचा विचार तिनें केला होता कौ नाही याची मला खात्री नव्हती. लगन होणें झणजे कांहीं

तरी विशेष हार्णे असें माझ्याप्रमाणें तिला वाटलें असतेंच असें नाहीं. जी मुळगी आहे तिचें लग्न होणारच, याच प्रापंचिक प्रवाहाबरोबर वाहावत जाऊन ती पोक्त बनली होती. इतर मुळी लग्न झाल्याबरोबर हूडपणा टाकून देतात, तसाच तिनें तो टाकून दिला होता. विचारपूर्वक कोणतीही गोष्ट ती करीत असावी असें मला वाटलें नाहीं. याला कारण, माझा स्वतःबद्दलचा अभिमान.

‘मी कुणीतरी आहे’ अशी तोत्र जाणीव पहिल्यापासून माझ्या हृदयांत जागृत होती. इतर मुळी माझ्यासारख्या नाहींत, प्रत्येक गोष्ट माझ्यासारखी बारकाईनें विचक्षणापूर्वक पाहायची इतर मुळींना संवय नाहीं, असें माझ्या आत्मभिमानामुळें मला वाटत असे.

ठकीच्याबद्दल मीं असें झटलें नसतें. ठकी इतर मुळींसारखी नव्हती. ती बुद्धिमान होती. लग्न झाल्यानंतर वृत्तींत फरक कां होतो याची विचक्षणा बनीपेक्षा ठकीनेंच जास्त बारकाईनें केली असती.

पण तिची मेट होण्याचा संभव नव्हता. बनीची इच्छा असती तर ती ठकीला मेट्टं शकली असती. कारण तिचेही सासर मुंबईलाच होतें. पण बनी ठकीला भेटायला जाणार नाहीं—कदाचित् इच्छा असली तरी तिळा जातां येणार नाहीं—हें मला माहीत होतें.

मी मुंबईला गेलें तर ? माझी परीक्षा आतां जवळ आली होती. परीक्षे-साठी मी मुंबईला जाणार होतें. पण ठकीचा पत्ता मला कसा मिळणार ? परीक्षा पास झाल्यावर—

मी परीक्षा पास होणार याची माझ्या शिक्षकांप्रमाणे मलाही खात्री होती. मी कॉलेजांत जाणार होतें, पण तीं मुंबईच्या नव्हे. दादा मुंबईच्या कॉलेजांत जात होता, पण बाबा मला पुण्याला ठेवणार होते. झणूनच ठकीची मेट लवकर होण्याचा संभव नव्हता.

झणूनच निदान बनीशीं तरी पोटभर बोळायला मिळालें झणून मी फार उत्कंठित झालें होतें.

प्रकरण २१ वें तिथींचे अनुभव

पुढच्या रविवारपर्यंत बनीची मेट हाण्यासाठी गळा थांबावे लागले असतं. पण त्या आठवड्यांत बुधवारी कां गुरुवारी कसळीची सुट्टी होती. त्या दिवशी बनीला बोळावून आणण्याचें मी ठरविलें.

माझ्या नित्याच्या संवयोप्रमाणे बनीच्या घरी बडलेली हकिगत मी आईला सांगितली. मला उत्पन्न झालेले प्रश्नही तिच्यापुढे आढले. त्यावेळी ती म्हणाली, “कम झालेले मुळगी तूं पाहिली नाहीस म्हणून तुला हें असं वाटलें. प्रत्येक मुळीच्या बाबतीत अशाच फरक होत असतो. तो का होतो हें त्या मुळीला कळत नाही. माझ्या कमत मी बनीपेक्षाही लहान होतें पण तो फरक माझ्या लक्षांत आला होता. माझें मळाच आश्चर्य वाटे, कां माहेरीं मी तशीं कां आणि सासरीं अशीं कां ! माहेराहून सासरीं जाताना—अगदीं वरातीच्या वेळींच—आर्शबाप गळ्यावर गळा टाकून रडूं लागतात. तिथूनच पहिल्या परिणामाळा सुरवात होते. कुणी माणूस मेले तर जेवढ्या मोठ्यानें रडतात तेवढ्याच आक्रोशानें रडत मुळीची सासरीं पाठवणी होते. मुळीच्या मनावर तोच पहिला धक्का बसतो. तिला वाटतें आपण या घराळा आंच-वळीं. वरातीनंतर नवरीला फार दिवस सासरीं ठेवित नाहीत आठपंधरा दिवसांत ती परत येते त्यावेळीं पुन्हां आरलें ओळखीचें घर सांपडलें असं तिला वाटूं लागतें. थोडासा जीव खाली पडतो न पडतो तोंच पुन्हां सासरचें मूळ येतें. पुन्हा ती सासरी जाते. वरातीच्यानंतर ज्यावेळीं ती सासरीं जात असते त्यावेळीं कुणीतरी माहेरची ओळखीची मुळगी पाठीराखीण म्हणून तिच्याबरोबर जात असते. तेवढाच थोडासा आसरा असतो. तितकंस चुकल्यासारखें वाटत नाही. परकी माणसांत येऊन पडले असं वाटत असलें तरी बडीभर माहेरच्या गोष्टी बोलून जीव मोफळा करायला कुणी तरी पाठीशीं असतं. पण दुसऱ्या खेपेला तसं होत नाही. त्यावेळीं एकटें जावं लागतें आणि मग मात्र आमाळ फाटल्यासारखें वाटतें. आपलें कम झालें

अशी खूप पटते ती याचवेळीं. याचवेळीं वाटू लागतं कीं लग्न म्हणजे एका बर्या मृत्यू आणि दुसऱ्या घरांत नवा जन्म. पोचण्या येजं लागतो तो या दुसऱ्या खेपेच्या सासरी जाण्याच्या वेळीं. यावेळीं काय वाटतं तें सांगता यायचें नाही. आमाळ फाटल्यासारखे वाटतं असें जे मां म्हटलं तेंच त्याचें खरें दर्शन. सासरीं म्हणून ज्या घरीं येतो त्यासरीं खेरीं मग माणसं भरतात, पण सारीं अनोळखी. बरे, अनोळखी समजू त्यांच्याची कामकाय येत नाही. कामलेपणा तर दाखवला पाहिजे आणि इकडे कुणाची ओळखही नाही. नाचं सुद्धां घडूं नसतात। प्रत्येकाला नवीननवीन उपपदं लावावीं लागतात. कुणाला भावजी झणावं लागतं, त्यात कांहीं वाकटे असायचं कांहीं मोठे असायचें ! तीच गत मामंजीची ! तीच गत वनसंदिनींची. वनसंना वहीरी म्हणावं आणि मामंजीना भावजी झणावं आणि अशी चुक झाली कां मर्दानां अगदीं उचलून घरावं, असंच आपलं कित्येक दिवस चालत असे. ज्याच्यासाठीं झणून परक्या घराळा आपलं झणायचं त्या नवऱ्याचें मुळां नावचं घ्यायचं नाही. त्याच्याशीं बोळायचं नाही. त्याची ओळख वहायची नाही. त्याची ओळख करायचा प्रयत्न करायचा नाही. एवढेंच बघे तर त्याच्याकडे नुसतं पाह्यचं सुद्धां नाही. एवढ्या मरल्या घरांत अगदीं अनोळखी राहते अशी तेवढीच एक व्यक्ति. ज्याच्या हात घरून या परक्या घरीं यायचं त्याची नुसतीं तोंडओळख देखील पटूं नये, ही अशी रात तरी काय असं मला राहून राहून वाटत असे. एका दिवसाची गोष्ट मला आठवते. स्नानाला पाणी पाहिजे होतं. 'मी देजं का पाणी ?' असं मी सहज कुठं चुकून म्हटलं, तर घरांतल्या सान्या माणसांनीं काहूर करून घर डोक्यावर घेतलं. पुन्हां म्हणून कधीं अशीं चूक मी केली नाही. पण मला आश्चर्य वाटे तें हेंच कां, यांत चुकलं काय ? दिसाशीं बोललं तर चालतं, मामंजीच्या प्रश्नाला उत्तर देतां येतं, साखा, जावा, नगंदा यांच्याशीं बोळायला तर कुणाचीच आडकाठी नाही, मग ज्याच्यासाठीं हें परकं घर एकदल त्याच्याशींच कां बोळायचं नाही ? माहेरी गेलें त्यावेळीं माझ्या आईला मी विचारलं सुद्धां. तिला माझ्या प्रश्नांचेंच आश्चर्य वाटलं. 'नवऱ्यांशीं कधीं बोलतात का ?' एवढेंच ती झणाळी. मला वाटलं नवऱ्यांशीं बोळा-

यचं नाही—अगदी जन्ममरमुद्दां बोलायचं नाही का ! मग तिथं आपलेपणा कसा वाटणार ! आघीं परक्या घरी जायचं, सारीं परकी माणसं आपलीं झणायचीं आणि ब्याच्यासाठीं या परक्यांना आपलीं झणायचीं त्या मुख्य व्यक्तिशीं मात्र परक्यासारखं वागायचं ! या असल्या तिरपगळ्या आचारा-मुळंच तो पोक्तपणा अंगीं येतो. पोक्तपणाळा कारण ही सक्तीची आपुळकी. बनीचा काय अनुभव असेल तो तिचा तिकाच विचारून पहा पण माझा अनुभव हा असा आहे. देव करो आणि असका अनुभव घेण्याचा प्रसंग तुका न येवो ! ”

आईच्या या आशीर्वादानुळे त्या अनुभवाची तीव्रता मळा अजमावतां आली.

मुद्दी पढतांच मी गाडी पाठवून बनीला बोलावून घेतले. इकडच्या तिकड्या गोष्टी झाल्यावर मी बनीला झटले, “ लग्न झाल्यामुळे तुझ्यांत फरक झाला असं नाही का तुला वाटत ? ”

बनी झणाळी, “ माझ्यापेक्षां तें तुकाच जास्त कळेळ. पण लग्न न झालं असतांही तुझ्यांत मात्र फरक झालेला दिसतो. ”

मळा आश्चर्य वाटले. माझ्यांत फरक झाला असेल अशी शंका मुद्दां माझ्या मनांत आली नव्हती. आणि झणूनच मी बनीला तसा प्रश्न केला.

ती झणाळी, “ तसा झणजे विशेष कांहीं फरक झाला आरे असं नाही. आघीं मुळचीच तूं धट्ट. त्यांत पांचचार वर्षांत जेवढा फरक न्हायचा तेवढा झाला आहे असं झटलं तरी चालेल. त्यांतून तूं झालेंत जाते आहेस, इंग्रजी शिकते आहेस, कसळी मेळी ती परिक्षा—त्या परिक्षेला देखील यंदा बसणार आहेस झणे ! मोठमोठ्या साहेबकांतून फिरतेस, शास्त्रोपदिताशीं मांडतेस, तेव्हां तुझ्या अंगां पोक्तपणा हा यायचाच. तुझ्या बोलण्यांत ठसका जास्त आला आहे. चिपळूणांत देखील तो होता—नाहीं असं नाही—पण आतां तो अगदीं कानाशीं फिरकतो एवढंच. ”

“ पण माझी मुद्दा पाळटली आहे का ? ” मी विचारलें.

योडा वेळ विचार करून बनी झणाळी, “ नाही. तशी मुद्दा कांहीं पाळटल्यासारखी वाटत नाही. ”

मला तेवढेंच समाधान वाटलें. मी झटलें, “ पण मी तुझा सांगतें, जसा तुझा शब्द पाळटला आहे तशीच तुझी मुद्राही पाळटली आहे. त्यावेळीं तूं अगदीं अबळपघळं बोलत होतीस, पण आतां अमर्ही कधीं विचार करून बोलण्यासारखीं वाटतेस. मुद्रेवरचा मोकळेपणा जाऊन तिथं मोठेपणाची झांक झाली आहे. एबढींही दिसतेस पण मुद्रा मात्र एकाद्या पोक्त बाईची. मी मोठमोठ्या गोष्टी बोलतें—अगर्हीं पोक्त माणसासारख्या मोठ्या गोष्टी बोलतें—पण मी पोक्त दिसतें का ? नाही ना ? मग काहींच न बोलतां तूं पोक्त कधीं झालीस ? ”

बनी माझ्याकडे सारखी टक लावून पाहात राहिली. जसें कांहीं तिच्या माझे मापण कळलेच नाही.

क्षणभर थांबून ती विनचुकणें म्हणाली, “ हो, असं त्याहे खरं. मेळं करून झाल्यावर हें अर्भं होतंच. ती कन्याच्या पाण्याचा गुण आहे असं म्हणतात. कसं आपलं अगदीं चमत्कारिक वाटूं आगतं. काय होतं ते कांहींच सांगतां येत नाही. पण कांहीं तरी बदललं आहे असं मनाला वाटूं लागतं. ”

मला आईच्या शब्दांची आठवण झाली. आईनें परिस्थिती पडताळून पाहिली होती. बनीनें कसळाच विचार केला नव्हता.

नंतर तिच्या सासरच्या गोष्टी निघाऱ्या. सासऱ्याचा स्वभाव, सासुबाईचा कडकपणा, नणंदांची चुगळखोरी आणि दीरांचा आक्रस्ताळीपणा वगैरे महाराष्ट्रीय कुटुंबांतोळ मामुळी गोष्टी तिनें विस्तारपूर्वक सांगितल्या; पण नवऱ्याचा उल्लेखही केला नाही.

मी तिच्या विचारलें, “ मुंबईला तुझ्या सासरीं तुझा नवरा राहातच नाही का ? ”

ती चमकली, काजळी, तिचे गाळ लाळ झाळे आणि ती म्हणाली, “ हें काय विचारतेस ? ”

“ मग इतक्या सर्वांच्या गोष्टी सांगितल्यास, तिथं नवऱ्याचो गोष्ट कांहींच कधीं सांगितली नाहीस ? ”

“ कांहीं घडलेंच नाही तर सांगूं तरी कुठून ! ”

“ त्याचा स्वभाव कसा काय आहे ? ”

काहींच न बोलतां तो स्तब्ध राहिली.

मी बलेच आश्चर्य ओढून आणून झटले, “तुझ्या नवऱ्याचा स्वभाव तुला माहित न होई ?” तिने पुन्हा मानेनेच नाही झटले, त्यावेळीं मी पुन्हां प्रश्न केला, “मग तुझी त्याची ओळख तरी आहे का ? सगळ, तो यावेळीं रस्त्यानें येतो तर हा आपला नवरा प्रचंड तरी तुला ओळखतां येईल का ?”

ती क्षणभर सुटमळली आणि विचार करून झगली, “खात्रीने सांगतां यायचें नाही. मी अझून चांगलेच निरखून पाहिले नाही.”

आईच्या मापणाचा पडताळा पटला. मी आणखी जांचून विचारले त्यावेळीं ती झगली, “वर डोळे करून पाहण्या सुद्धां धीरपण होत नाही. मीति कसली वाटते ते सांगतां येत नाही खरें पण मीति वाटते प्रचंड मात्र खरें. नुसतें वर डोळे करून पाहण्या सुद्धां मन दचकत. सुपईची वस्ती, दान खोऱ्यांचें विन्हाड. पण घरीं येण झाले कां जीव चाशाराखा होतो. जणूदा यष्टा करतात, पण ते देखील कससंच वाटतें. अगदीं थका कोपणात दडून असतें—”

पुढे कांहीं तरी बोलवें कसें बनोळा वाटत होतें खरें पण वर्णन कसें करावें हें तिचें तिकाच कळेना. क्षणभर थांबून ती झगली, “तूं विचारलेंस तेव्हां हें सारें नजरेसमोर आलें. पण काय होतें तें मला सांगतां येत नाही. आतां पुन्हां सासरीं जाईन त्यावेळीं अगदीं लक्षपूर्वक ध्यान ठेवीन आणि मग काय होतें तें अगदीं विनचुक तुला सागेन. एवढें खरें कां, परक्या घरीं जायचें आणि त्या घराला आपल्या माहेरापेशां देखील स्वतःच घर समजायचें हें अगदीं कससंच वाटतें. जीव अगदीं धाबरत्यासारखा होतो. मन मोकळें करून बाळावं झटले तर भायेचें कुणी माणूस जखळ नाही. सारीं अनोळखी माणसं. माझें हें माहेर तुला माहितच आहे. सावत्र आई ही अशी, तरी देखील वाटतें कां अगदीं पळून माहेरीं जाव. दुष्ट असली तरी ती ओळखोची तरी आहे. पण सासरींची माणसं सुष्ट आहेत कां दुष्ट आहेत हेंच मुळीं कळत नाही ! आणि सर्वांत मोठें कठीण तें हें, कां ज्यांच्याशीं गाठी पडल्या त्यांच्याकडे नुसतें पाहतां सुद्धां येत नाही.”

अगदीं तेच शब्द ! एक पिढी उलटून गेली तरी देखील आईच्या आणि

बनीच्या अनुभवांत अंतर पडू नये ना ! चर्चकन् माझ्या अंगावर कांटा आला. आपलेही असंच झोणार का, असं प्रश्न उभा राहिला. समोर बनी बसल्याचोही क्षणभर विस्मृति पडली.

बनी झणाली, “तुझं कुठं आहे लक्ष ? मी काय विचारलं तें ऐकलंस तरी का !”

खरोखरच तिच्या प्रश्न माझ्या बायीं गळ्या नव्हता. मी प्रांजळपणें तसें कबूल केलें. तेव्हां ती झणाली, “बरं तर पुन्हा विचारतें, तुझ्या लग्नाचं कांहीं घाटतं आहे का ?”

काय उत्तर द्यावें, याचा मला प्रश्न पडला. मी गुसतें झाटलें, “सध्यां माझं शिक्षण चाळलं आहे, तें आर्षीं पुरं व्हायचं आहे.”

बोले फाटून माझ्याकडे पहात बनी झणाली, “इश्या, हें ग काय ? झणजे अशी शिकणार आहेस किती आणि किती वर्षे ? आणि शिक्षणासाठीं का लग्न बाबवून ठेवायचं ?”

बनीला आश्चर्य वाटलें, याचें मला काहींच वाटलें नाहीं. सार्वत्रिक समजच तसा होता. मग तिनें तमी तसें कां म्हणू नये ? तोच प्रश्न माझ्यासमोर होता. त्याच प्रश्नांच्या सांखळींतील एक दुव्हा सोडवण्यासाठीं मी बनीला घरीं बोलावून घेतलें होतें.

मी गंमोरपणानें उत्तर दिलें, “बने, या गोष्टीचं तुला आश्चर्य वाटतं, माझ्या आईबापांना तसें वाटत नाहीं. झणूनच माझं शिक्षण पुरे होईपर्यंत माझ्या लग्नाची गोष्ट निघणार नाहीं.”

माझ्या उत्तरानें बनी अगदीं स्तंभित झाली. पुढें काय बोलावें हें सुद्धां तिका सुचना.

बोलण्याची शिक्षा बसली आणि पुन्हां आझी चिपळूणच्या गण्टे काढल्या. ठकीविषयी गोष्टी निघाव्या तेव्हां ती झणाली, “मला बरोबरसें माहित नाहीं खरं, पण ठकीच्या लग्नाच्या बाबतींत काहीं तरी मानगड झाली हाती. ज्या मुलाशीं तिचं लग्न झालं तो मुंबईंत कुठल्याद्या छापखान्यांत असतो झणें. ती लग्नाला नाखूष होती, इष्ट घेऊन रडत बसली होती. पण तिचं ऐकतं कोण ? लग्न

झालं, सारे संस्कार झाले आणि तो नवऱ्याबरोबर मुंबईला गेली देखील. नवरा मुळगा असं नुसतं झणायचं झणून झणायचं पण आहे चांगला तीख चाळीस वर्षांचा असं झणतात. मी कांहीं पाहिला नाही! जायचं माझ्या मनांत होतं! पण तेऱ्याघरच्या लग्नाला ब्राह्मणाच्या मुलीला थोडीच कुणी जाऊं देणार! लग्न झाल्यानंतर तिचा भेट घेईन झणून झणत होते. पण त्यावेळीं माझंही लग्न झालं होतं, मीही परस्वाधीन होतं. भेटावं असं फार मनांत होतं पण शेवटीं कांहीं बघून आलं नाही. ”

“ तिचा पत्ता तुला माहीत आहे काय ? ” मी विचारलं.

“ तिचा पत्ता कांहीं माहीत नाही, ” बनी म्हणाली, “ पण तिच्या नवऱ्याच्या छापखान्याचं नांव माहीत आहे. गेलीस कधीं तर पहा तपास करून. ”

तिने ज्या छापखान्याचें नांव सांगितलें तो छापखाना चांगला प्रख्यात होता. पण तिथे जाऊन तपास कसा करायचा ? ठकीच्या नवऱ्याचें नांव मला माहीत नव्हतें आणि बनीलाही माहीत नव्हतें. तरीही मी छापखान्याचें नांव टिपून घेऊंलेंच.

बनी निघून गेली. झाल्या गोष्टीबद्दल मी विचार करूं लागलें.

कित्येक पिढ्या होऊन गेल्या. पण परिस्थिती होती तशीच होती. आईच्या आणि बनीच्या अनुभवांत कांहींच फरक नव्हता. आई उघड्या डोळ्यांनीं पहात होती आणि बनी झांकण्या नजरेनें पुढें पुढें जात होता, एवढाच काय तो दोघांच्या अनुभवांतला भेद.

याच सुमाराला कमळेचें लग्न झालें. ती आपल्या सासरीं निघून गेली. तिचें सासरी मुंबईलाच होतें. कांहीं दिवसांनीं तीही फिरून माहेरीं आली.

अनुभवाच्या यादीत आणखी मर टाकण्यासाठीं मी तिची भेट घेतली.

तिचें घराणें कारकून पेद्याचें होतें खरें पण दैवयोगानें ती व्यापारी पेद्यांत जाऊन पडली होती. तिचा सासरा फार भीमंत होता. मुंबईत त्याची स्वतःच्या माळकोची चाळ होती, पण आमच्या दृष्टीनें त्याचा दर्जा सामान्य होता. तो एक तंबाखूचा व्यापारी होता. नवरा मुळगा चुटपुडतें इंग्रजीं शिक्षण घेऊन

बापाच्या घंघांत पडळा होता. आम्हां लोकांच्या दृष्टीने ही परिस्थिती अन्वळ हजांची नव्हती. कमाचा नवरा एखाद्या ऑफिसांतला कारकून असता, त्याला पन्नास रुपये पगार असता, वीस रुपये भाड्याच्या खोलीत त्याला राहावे लागले असते, तरीही भ्रामच्या दृष्टीने ते योग्य ठाले असते.

मुंबईत त्यांच्या स्वतःच्या मालकीची चाळ होती, दरमहा सातआठशें रुपये भाडे येत होतें, व्यापारघंघात आणकी दरमहा हजारपांचश्यांची प्राप्ती होती, घरची स्वतःची दोन घोड्यांची गाडी होती, तरीही आमच्या दृष्टीने तो एक क्षुद्र दुकानदार होता. याला सामाजिक दर्जा नव्हता—तो पांढरपेशा नव्हता.

मी कमाला मेटायला गेले त्यावेळी तिच्या आईचें जे माषण झाले त्यावरूनच मी हा निष्कर्ष काढला.

स्वतः कमाने आपल्या परिस्थितीचा काहीच विचार केला नव्हता. ती ज्या घरी गेली होता त्या घरातील सर्व माणसे बहुधा अशिक्षित होती. त्यांच्या घरात एकादें वर्तमानपत्र चुकूनसुद्धां येत नसे, तिथें पुस्तकांची कावकथा ! बायकोला वाचनाची आवड आहे याची आठवण असल्यामुळे नवरा मुद्दाम पुस्तके घेऊन येत असे आणि स्वतः वाचण्याचा बहाणा करून ती तिच्या हातीं मिळतील अशा खुबीने टाकून जात असे. त्याला शिक्षणाची आवड होती, चांगले बी. ए. एम्. ए. व्हावे असे त्याला वाटत होतें, पण परिस्थितीमुळे—घंघांत बापाच्या हाताशी काम करणाऱ्या सचोटीच्या माणसाची जरूरी मासल्यामुळे—त्याला शिक्षण सोडून द्यावे लागले होतें. 'एवढा उद्योग धंदा असतांना कॉलेजांत जाऊन असे काय दिवे लावणार आहेस ?' असे त्याचा बाप म्हणत असे. शिक्षणाच्या अमावी तो अंतरात दुःखी असावा असा कमाचा कयाळ होता.

बाकीची हकिगत सर्व कांहीं बनी सारखीच. सास, नणंदा, जावा, साधरे, दीर, सगळे कांहीं त्याच नमुन्याचे. तितकीच बोलायची चोरी ! मात्र नवऱ्याच्या स्वमावांत भेद होता. कुणी नाही असे पाहून तो कमाशी बोलण्याचा प्रयत्न करी. कोणतें पुस्तक पाहिजे म्हणून विचारी. पण ही गोष्ट चुकून कुणाच्या नजरेला आली तर घरची सारी माणसे एकच हलकळोळ करून सोबीत असत.

लक्ष्म झाल्यावर कमाची मुद्राही पालटली होती पण तिच्यावर थोडीशी दुःखाची छटा आली होती, असमाधानाचा डाग दिसत होता.

बनीचे तसे नव्हते. आल्या स्थितीत तिला समाधान वाटत होते. लक्ष्म झाल्याचा तिला एकप्रकारे आनंद झाला होता. आहे या स्थितीपेक्षा काही निराळी स्थिती प्राप्त होणे शक्य होते, याची तिला जाणीव नव्हती.

पण तोच पोक्तपणा कमाच्या चेहेऱ्यावरही दिसत होता, यांत मात्र काही शंका नाही. ब्राह्मण असो की ब्राह्मणेतर असो, गृहस्थिती तीच, एवढे मात्र मला पटले.

या दोबोबद्दल मी जलजसा विचार करू लागले, तसतसे माझे मस्तक भणवणू न गेले. हे असे कां होते याचा नोटसा उलगाडा मला करता येईना. अनुभवाशिवाय या परिस्थितीचे निदान मला करता आले नसते.

आणि तो अनुभव तर मला नको होता. पुन्हा पुन्हा बाटे, कां ठकी भेटेल तर काय बक्षार होईल ! माझी खात्री होती की, तिची वृत्ति माझ्यासारखीच होती. माझ्या नजरेने पाहण्याची माझ्या भैत्रिणीत एक तीच होती. तिच्या प्रत्यक्ष अनुभवाचा फायदा माझ्या स्वतःच्या अनुभवाच्या जाडीला झाला असता.

पण तिची भेट कशी होणार ? तिचा पत्ता कसा मिळणार ? योगायोगावर नजर ठेऊन स्वस्थ राहाण्याखेरीज दुसरा उपाय नव्हता.

परिक्षेचे दिवस जवळ येत चालले होते. सर्व लक्ष अभ्यासावर काढणे आवश्यक होते, त्यामुळे हे सर्व विचार घटकामर दूर ठेवावे लागले. मी मन कावून अभ्यास केला असेल, तर तो याच सहामाहीत. यापूर्वी अभ्यासासाठी म्हणून मान मोडून मा कधीच बसत नसे. पण आता बसते आहे हे पाहून सर्वांना आश्चर्य बाटले. कीर्तिकरांच्या बंगल्यावर जायलाही फारसा वेळ मिळत नसे, इतकेच नव्हे तर शेजारच्या बाबीशेटफडे जाणे देखील फार कांबणीवर पडू लागले होते.

त्याबद्दल ते सपाटून थट्टा करीत असत, म्हणत असत, "गोदूतारने अगदी मनावर घेतले आहे. अभ्यासाचा अगदी धुव्वा उडवून घ्याची ही जोराची तयारी पाहिली म्हणजे वाटते, कां ही पहिला नंबर पटकावणार ! चार

पांच हजार पुरुष विद्यार्थ्यांची चांगली नाक ठेंचणार ! जगन्नाथ शंकरशेट
स्कॉलरशिप मिळवून रत्नागिरी इयस्कूलचं नांव पुन्हां वर काढणार ! शास्त्री-
बुवा तर अगदी खात्रीच देणारेत—”

त्यांनीं असे इटल की मला मूठभर मांस चढत आहे. मस्तक भिरभिरून
जात असे. चार-पांच हजार विद्यार्थ्यांवर जय मिळवून पहिला नंबर पटका-
वण्याची महत्त्वाकांक्षा सळसळून वर यत असे.

सर्व विचार बाजूला टाकून मी या एकाच महत्त्वाकांक्षेच्या माग लागलें.
प्रिलिमिनेरी परिक्षा झाली आणि त्यांत माझा पहिला नंबर आला.

पुरुष विद्यार्थ्यांनीं ओरड केली की, मास्तर लोकांनीं गोखल्यांच्या गोदूळा
पक्षपाताने जास्त मार्क देऊन पहिल्या नंभरावर आणून बसवले.

प्रकरण २२ वें पहिला नंबर

मॅट्रिकच्या परीक्षासाठी मुंबईला जाणें माग होतें. चिपळूण आणि रत्नागिरी च्या दोन गांवाच्या पलीकडे माझी प्रवासाची मजल गेली नव्हती. अरबी समुद्राचो सीमा ओलांडून मुंबईला जाणार, या कल्पनेनें मला मोठा आनंद झाला होता.

मुंबईबद्दल मी निरनिराळ्या प्रकारच्या कितोतरी गोष्टी ऐकल्या होत्या. मुंबई पाहाण्याची उत्कंठा कुणाला होत नाही? बाहेरगांवीं अश्लेषयेंत मुंबई पाहाण्याची संधि येंणें झणजे एक काहींतरो अजब गोष्ट आहे, असें वाटत असतें. सहसा आपला गांव सोडून न जाण्याची—कामाशिवाय गांव सोडून न जाण्याची—कौंकणच्या लोकांची प्रवृत्ति फार. त्यामुळें ध्यानीं उभ्या जन्मांत मुंबई पाहिली नाही अशीं कितोतरी माणसें रत्नागिरींत दिसून येत असत. मुंबईला जाणारे झणजे कॉलेजचे विद्यार्थी किंवा नोकर लोक. व्यापाऱ्यांची संख्या रत्नागिरींत फारच अल्प. आणि तेही व्यापारी झणण्यापेक्षां नुसते दुकानदार नांवाला साजेसे असण्यामुळें त्यांचाही प्रवास रत्नागिरीबाहेर थोडाच असे. सरकारी नोकरांना तर घर सोडण्याचीच मुष्कील, तिथें गांव सोडण्याचें नांव कशाला ?

बाबांना रजा मिळणें शक्य नव्हतें. माझ्याबरोबर मुंबईला कुणी जावें, हा एक प्रश्न येऊन पडला होता. दादा मुंबईला होता खरा; पण तो रिसिडेन्सींत राहात होता. त्याचीही परीक्षा त्याच सुमाराला होती. आर्ची माझ्याबद्दल बाबांचा लोमच मोठा, तिथें मुद्दाम माझ्यासाठीं येऊन मला मुंबईला घेऊन जाणें त्याच्या ध्यानींमनीं सुद्धां आलें नसतें.

बाबांचे एक स्नेही मुंबईला गोरेगांवकर बिहिडगमध्ये राहात असत. त्यांच्या बरो मी मुक्कामाला जाणार होतें. आईसुद्धां माझ्याबरोबर जायला तयार झाली. पण पुरुष माणूस कुणीतरी सोबतीला पाहिजे होताच ना! मग नुसती आई पाठीराखणीसारखी सोबत करायला हवी कशाला ! मी तो वेत

झोडून काढला. आईच्या नजरेने मी अगदीच लहान मुलगी होतें, पण मला याच वेळीं माझा मोठेपणा प्रस्थापित करायचा होता. पूर्वी एकाद्या वेळीं जर मी मुंबईची सफर मारली असती, तर या वेळीं एकटेंच जाण्याचें घाबस सुद्धांम केलें असतें.

बरोबर कुणाला पाठवावें, याची चर्चा चाळली असतांना बाबीशेट तेथे आले. त्यांनी मुंबईला नेण्यापासून परत मला रत्नागिरीला घेऊन येईपर्यंतची सर्व जबाबदारी आपल्या आंगावर घेतली.

पण एक अडचण उपस्थित झाली. बाबीशेट आपल्या कुणा नातेवाईकांकडे उतरले असते. त्यांच्या घरी मी जाऊन राहणें शक्य नव्हतें. आणि मी त्या घरी उतरावें झणून तजवीज केली होती, त्या घरी उतरायला बाबीशेटची तयारी नव्हती.

ते झणाले, “ मी तिथंही उतरलों असतो, पण मला मोठा संकोच वाटतो. जातीचा माणूस असला किंवा जातीचा प्रपंच न बाळगणारा माणूस असला तर मनाला तेवढें कांहीं वाटत नाही; पण गोरेगावकर बिल्डिंगमधील विन्हाडांत जायचें झणजे जरा मन कच खातें. माझ्या जातीच्या माणसाला तिथं खोळीत वावरतांना किती संकोच वाटत असतो, त्याची कल्पनाच केली पाहिजे. चहाचा कप सुद्धां स्वतः विसळून द्यावा लागतो. पूर्वी एकदां मी अनुभव घेतला आहे, तेव्हांपासून कानाला खडा लाऊन घेतला आहे. गोदूला मी तुमच्या मित्रांच्या घरी नेऊन पोचलीन, परीक्षेच्या मंडपांत घेऊन जाईन, परत घेऊन येईन, हिंडण्यासाठी तिच्याबरोबर सारी मुंबई पाळथी घालीन, पण राहायचा तो आपला आमच्याच माणसांत राहीन. गोदूला तें पटायचें नाही हें मला माहित आहे, पण त्याला उपाय नाही. माझा अनुभव तिळा केव्हांही मिळणें शक्य नाही. कारण तिच्या जातीपेक्षां अधिक उच्च वर्णाची जातच मुळीं नाही. तेव्हां उच्च वर्णाच्या लोकांनीं माझ्यासारख्याच्या जातीच्या माणसाची केवळी ओढवस्त अनुभवण्याचा तिळा केव्हांच प्रसंग येणार नाही. ”

तात्यांचें झणणें मला पटलें नाहीं. मला अनुभव नव्हता आणि अनुभव नव्हता झणून तो पाहाण्याचीं उत्कंठा माझ्या मनांत जागी झाली. मी झटलें, “ तुझीं काय झणतां तेंच मुळीं मला समजत नाही. त्रास त्रास तो असा काय

होणार ? कसा त्रास होतो तो एकदा मला पाहूंच. एक दिवस तरी मी राहाणार तिथंच राहा, आणि नंतर माझी खात्री पटली तर मी होऊनच तुझाळा जाऊं देईन. ”

चची सोडोत सोडोत ते झणाले, “ काय त्रास काटी आहे ! नुसता हिळा अनुभव मिळायला पाहिजे, झणून ही मला हक्क तसा अपमान सोसायला कावणार—”

आडकिच्याने सुपारी कातरीत एकवार मान खाली घालून, विचार करून ते पुढे झणाले, “ ठीक आहे, होऊन जाऊं द्या. तुझ्यासारख्या पोलीस अनुभव आला, तर तुझ्या पिढीपुरतो तरी एका घन्ची सुधारणा होईल. दुसऱ्याचं मन कसं दुखावतं, याचा आधी सूचना देऊन मग घेतलेला अनुभव तरी तुझे डोळे उघडील. कमी दर्जाच्या समजल्या जाणाऱ्या जातोचा उच्च वर्णाच्या लोकांकडून होणारा अपमान सोसण्याचं माग्य कांहीं तुझ्या नशिबी नाही. मग आमच्यासारख्याचं दुःख पाहून तरी तुला घन्चा मिळाला तर तेवढाच मला आनंद होईल. त्यापुढे माझा होणारा अपमान मी बगैत घालून गुंडाळून रत्नागिरीला घऊन येईन. तुला माहीत नाही गोंदे, रत्नागिरीत आझी शिष्ट झणून मिरवतो ते आमच्या जमातीपुरतेच. दाकीचे अनुभव तू पाहिले आहेस ! तुला वाटत असेल, कां तू एक तशा वागत नाहीस, आमच्याकडे परकेपणा बाळगित नाहीस, झणून सारीच लाकं कांहीं तशीं नाहीत. मुंबईला जाऊन सुदां माणसं कशीं मागसलेलीं राहातात, याचा एकदा अनुभव घे. ”

दुसऱ्याच दिवशीं आम्ही मुंबईला जायला निघालो. दोन प्रहरी बोटींस बसलो. पाहाटेच्या सुमाराला मुंबई दिसें लागली.

पहिल्याने खांदीरोच्या ‘ लाइट-हाऊस ’ चा दिशा दिसें लागला, त्याचीच मला मोठी गंमत वाटू लागली. तो दिवा सारखा फिरत होता, आणि त्या फिरत्या दिव्याचे किरण जवळ जवळ आमच्या बोटींत येऊन पडत होते—बर्फा जसजसा जवळ येऊं लागला तसतसा दिव्यांचा चकचकाट नजरेला पडूं लागला. जिकडे तिकडे दिवेच दिवे दिसत होते. रत्नागिरी—चिपळूणच्या रस्त्यावरील कंदिलाची कल्पना असल्यामुळे ही दिव लावण्याची उघळपट्टी गला चमत्कारिक वादं

लगली. त्यावेळीं बराच काळोख असल्यामुळे बंदराची शोभा मला स्पष्ट दिसले नाही. पण जिकडे तिकडे आगबोटी दिसत होत्या. त्या आमच्या आगबोटो-पेक्षां किती तरी मोठ्या होत्या. त्यांतून माग काढीत आमची आगबोट चाळली होती. मधून मधून एकादीच छोटी बोट चौंचावत जाताना समुद्राच्या पाण्या-तून प्रकाशाचे फवारे उठवित असे.

बोट घनक्याळा भागलेला पाहण्याचा हा मला पहिलाच प्रसंग होता. रत्ना-गिरीत पडावातून खडावे-उतरावे लागे, पण इथें सरळ बोटोतून अगदी रस्त्यावर उतरतां येत असल्यामुळे मला त्याचे मोठें कौतुक वाटलें.

हमाख्या बोक्यावर सामान देऊन आझीं आधाराच्या बाहेर आलों. बाहेर येताच बाबीशेट 'व्हिक्टोरिया, व्हिक्टोरिया' झणून ओरडूं लागले. मला आश्चर्य वाटलें. ही 'व्हिक्टोरिया' कोण ? म्हणपणापासून 'व्हिक्टोरिया' झणजे महाराणी एवढेंच मला माहित होतें. पण रात्री अपरात्री मुंबईच्या घनक्यावर येणारी ही दुसरी व्हिक्टोरिया कोण, याचा उधा वेळीं उळगडा झाला, त्या वेळीं माझे मलाच हंसूं आलें. मला वाटलें, मुंबईला सारेंच कांहीं विलक्षण असें झणतात, तें कांहीं खोटें नव्हे. साठ वर्षे अबाधित राज्य चाल-विणाऱ्या व्हिक्टोरिया महाराणीचें नांव एका बोट्याच्या गाडीला घावें !

आझीं गिरगांवांत आलों त्यावेळीं चांगलेसे उजाडलें नव्हतें. बाबीशेट मुंबईचे चांगले माहीतगार असल्यामुळे बाबांच्या मित्रांची खोकी मिळणें कठीण गेले नाही. घरीं आलों आणि सामान भंळरीतच टाकलें. दरबाजा उच-डतांच आंतोळ जागा पाहून मी स्तंभित झालें. एबटोशी खोकी, आणि त्यांत चार, पाच माणसें झोंपो गेलीं होती. रत्नागिरीचा आमचा शौचकुप देखील या खोलीपेक्षा मोठा होता. याच जागेंत का आपण राहाचें ? मी हळूच बाबीशेटना झटकें, "आपण दिवाळीसाठीं वाट पाहायची नाही. परीक्षा शेतांच रत्नागिरीला परत जाऊं."

बाबीशेट मोठमोठ्यानें हंसत झणाळे "येऊन पोचली नाहीस तोंच जाण्याच्या गोष्टी कशाळा बोलते आहेस ? थोडा दम खा. अचून पाहायचें तें पुढेंच आहे."

बाबाचे मित्र एक दिवा पेटवून हातीं घेऊन दारांत उभे राहिले. ते माझ्या

कडे क्षणभर टक कावून पाहून झणाळे, “ तूंच कां गंगाघरची मुळगी ! तं मॅट्रिकच्या परीक्षेला बसणार ! मळा नाही खरं वाटत !—” बाबीशेटकडे वळून ते झणाळे, “ हे कोण आले आहेत तुझ्याबरोबर ! तुझ्या बडिकांचे कारकून का ! ”

“ नाही. मी शेजारी आहे त्वांचा. ” बाबीशेट झणाळे, “ दुसरं कुणी येण्याजोगं नव्हतं. गोदूला आमचा कळा फार, तेव्हां मीच आर्को हिच्या-बरोबर. माझं नांव बाबीशेट शेटये. ”

कंदील बाबीशेटच्या अगदीं तोंडाजवळ बसून निरखून पाहून ते झणाळे, “ बाबीशेट का !—” ‘ शेट ’ ह्या शब्दावर त्यांनीं बोकतांना मोठा जोर दिला होता. “ तुम्हां कुठं जाणार आहांत राहायला ? ”

त्या शब्दासरशी मळा मिरमिरी आली. मी झटलें, “ जियं मी तियं ते ! तात्या मळा सोडून दुसऱ्या कुठंही जाणार नाहीत. ”

गृहस्थ आपस्याशौच पुष्टपुष्टं लागला, “ मोठी पंचाईत आली ”

आम्ही तोंपर्यंत गॅलरीतच उभीं होतो. त्यांनीं एका शब्दानें आम्हांला ‘ बसा ’ देखील म्हटलें नाही. ते आंत आपस्या कुटुंबाकडे वळून म्हणाले, “ अग ए, हें कसं काय व्हायचं ! हे ‘ बाबीशेट ’ आहेत. यांची इयं कधी सोय होणार ! ”

दोघेही आपसांत कुजबुजं लागलीं. मी बाबीशेटना म्हटलें, “ चळा आपण तुमच्याच मित्राच्या घरीं जाऊं ? तुम्हां तसेच ते. मळा कांहीं अडचण वाटायची नाही. ”

पुनः कंदील घेऊन दाराबाहेर येऊन ते गृहस्थ म्हणाले, “ असं पहा, मुलीं, तूं इयं रहा. त्यांना जाऊं दे खाणावळीत—” ते पुढें कांहीं बोकणार होते, पण तिरमिरीसरशीं मी एकदम बाबीशेटना म्हटलें, “ कुणी गडी असला तर पहा, आणि हें सामान खालीं न्या ! ”

बाबीशेटनीं क्षणभर विचार केला आणि खालून जाणाऱ्या एका पाटीवा-स्याला हांक मारली. सामान त्याच्या डोक्यावर दिलें, तेव्हां ते गृहस्थ म्हणाले, “ जातेस ? बरं बुवा, मजीं तुझी. गंगाघरचा उगीच गैरसमज मात्र होईक. पण मी तरी काय करणार ! एवढीशी खोली आणि तुझ्याबरोबर हे शूद्र—”

पुढले माषण ऐकायला मी तेथे राहिले नाही. आधी नीट जिन्याळाची उतरले.

हुंजुहुंजु हिंसू लागले होते. रस्त्यावर येऊन पुन्हां आम्ही व्हिक्टोरिया केळी. आंत पसऱ्यावर बावीशेट म्हणाले, “ आपण सुखनिवासांतच जाऊं. हल्ली तो बरी सोय झाली आहे. रहाण्याची देखील तिथं व्यवस्था असते. पूर्वी नुसत्या खाणावळी होत्या, त्यावेळी कुणीतरी मित्राकडे उतरावे लागे. आतांही तसाच गेलो असतो, पण आमच्या घराची गोष्ट निराळी. सुखनिवासच बरा. ”

आम्ही मुळनिवासांत येऊन उतरलो. आमच्या सुदैवाने दोन माणसांच्या सोयीची एक खोली लाभली. इतर खान्यांतून चार-चार, पाच-पाच माणसांशी व्यवस्था केली होती. ही खोली देखील अगदीच लहान होती. एवढ्या लहान खोलीत राहाण्याचा माझ्या लहानशा आयुष्यांत मला केव्हांच प्रसंग आला नव्हता

उजाळले आणि रहाऱ्यांना मुरवात झाली. ती सगळी गहबब आणि घांदळ पाहातांच माझा जीव कासाबोल झाला. त्या दिवशी मंडपांतली जागा आम्ही पाहून आलो. मी परीक्षेसाठी आले आहे हे ऐकून सुखनिवासांतल्या लोकाना मुद्धा पार आश्चर्य वाटले. आधी मुलगी, त्यातून सारी १४ वर्षांची—आणि मी १४वर्षांची आहे, हे बावीशेट पुन्हा पुन्हा वाजवून—गाजवून मोठ्या अभिमानाने सांगत असत—आणि ती मॅट्रिकला बसणारी! सर्वांचा आश्चर्य वाटत होते. सर्वच कौतुकाने माझ्याकडे पाहात होते. ती जुनी भावना पुन्हा हृदयांत जागी झाली. मला पुन्हा आठवण झाली. ‘ मी कुणीतरी आहे ’

परीक्षा झाली. माझ्या दृष्टीने पेपर अगदीच सोपे होते. पण ते कठीण असल्याबद्दलची ओरडही माझ्या कानां पदोपदी येत होती. कुणी कठीण म्हणत असत, कुणी सोपे म्हणत असत, दोन्ही प्रकारचे विद्यार्थी परस्पर विरोधी मते देऊं लागले म्हणजे मला मोठी गंमत वाटे.

परीक्षेचे ओझे खाली उतरतांच पहिली आठवण झाली ती ठकीचा शोध करण्याची. पण प्रश्न असा आला, की चौकशी काय करायची? तिचा नवरा ज्या छापखान्यांत काम करीत असे तो सर्वांत मोठा छापखाना होता. अर्थात्च, तिथे कंपोजिटर पुष्कळच असण्याचा संभव होता. पण तिथे जाऊन विचारायचे काय? ठकीचा नवरा कुठे आहे म्हणून का विचारायचे?

बाबीशेट म्हणाळे, “चळ तर खरी, पाहू तपास करून, पत्ता लागला तर सहजच भेट होईक. न लागला तर नाही हें ठरलेच आहे.”

आम्ही छापखान्यांत गेलो. बाबीशेटनी मोठया युक्तीने तपास करण्यास सुरवात केली. त्या छापखान्याचे मॅनेजर त्यांच्या परिचयाचे होते. कुर्ण चिपळूणचा तेथी छापखान्यांत कॅंपॅन्सिटर आहे का, असे विचारण्यास त्यांनी सुरवात केली. नांवावरून काहीं समजण्याजोगे नव्हते. मॅनेजरने यादी काढून पाहिली. त्यांच्यावरून त्यांना काहीं अंदाज करता येईना. ‘फोरमन’ का विचारले, त्यावरून असे कळून आले, की चिपळूणचे तीन-चार कॅंपॅन्सिटर छापखान्यांत नोकर होते. मॅनेजरनी त्या सर्व चिपळूणकरांना बोलावून घेतले आणि प्रत्येकाची जात विचारली. त्यांतील एकजण आपली जात सांगण्यास कांकू करू लागला. जात विचारण्यांत आपला काहीतरी अवमान होतो आहे असे त्याला वाटत असल्याचा त्याचा भाषणावरून कयास काढता येत होता.

माझ्याने घीर घरवेना. मला वाटले, हाच तो गृहस्थ असावा. वनीने सांगितलेले वर्णनही जुळत होते. त्याचे वय ३५-४० वर्षांचे असावे. आधीच त्याचा तो कळकट चेहरा आणि त्यापेक्षाही अंगावरचे कळकट कपडे पाहताच माझ्या इश्यांत चर्र झाले. वाटले, हाच का ठकीचा नवरा! ठकी भेटण्याविषयी उत्कंठा होती खरी, पण त्याबरोबरच, त्याला पहाताच, हा ठकीचा नवरा ठरू नये, असे मनाला वाटत होते.

मनाचा इश्या करून मी मध्येच तोंड घातले, “तुमच्या बायकोचं नांव ठकी आहे का?”

त्याच्या तोंडून चटकन् होकार निघून गेला; पण तितक्यांत जीभ चाबून तो म्हणाला, “माझ्या बायकोचं नांव ठकी असेक नाहीतर नकी असेक तुम्हाला त्याच्याशी काय करायचं आहे?”

“ठकी माझी बाळमैत्रीण आहे” मी म्हटले, “चार-पाच वर्षे झाली तिच्या भेटीसाठी मी तळमळते आहे. तिचा नकी पत्ता मला कळना; पण अंदाजानं इयवर आले.”

तो तोंडांतल्या तोंडांत पुटपुटला. ‘तिची बाळमैत्रीण म्हणे!’ माझ्याकं वळून तो म्हणाला, “रावसाहेब गोखरानांची गोदू का तूं? एवढ्यासाठीच कसुबईला आलीस?”

